Аҧсны Аҭҵаарадыррақәа Ракадемиа
Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аҧсуаҭҵааратә институт

А. А. Ахсалба

Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа
(алингвогеографиа аспект ала)

Аҟәа – 2018

УДК 811.35
ББК 81.025.7(5Абх)

Ашәҟәы ҭыжьуп Зураб Фирдон-иԥа Қаҷьаиа ихарҷь ала.

Аҭҵаарадырратәа редактор:
В. А. Чрыгба афилологиатә ҭҵаарадыррақәа рдоктор, апрофессор, академик.

Арецензент: И. Басариа – Анқәаб афалологиатә ҭҵаарадыррақәа ркандидат. – Аҟәа, 2018. – 184 д.
Г/Р 978-5-111-29-06018

© А. А. Ахсалба 2018

Аннотациа

Уажәы шәаҧхьа иқәу ашәҟәы лагала ҽыцуп аҧсуа бызшәадырраҽы. Аҧсуа диалектолог, абызшәаҭҭааҩы А. А. Ахсалба иҩымҭа азкыуп абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа, алингвогеографиатә методқәа рыла аҭҭаара. Автор арҭ аметодқәа ихы иархәаны абжьыуатәи адиалект афонетикеи, аморфологиеи, алексикеи аҷыдарақәа ирымоу ҭиҭаауеит. Абызшәа ҭакырадгьылла, ҭыҧцыҧхьаʒа инарҭауланы рыҭҭаара иазкыуп. Алингвогеографиа астатистикатә, ашьклаҧшратә, анкетатә, абызшәатәхсаалашьақәыргыларатәметодқәаирыбзоураны аҭарауаҩ аҧсуа бызшәа Атлас ашьақәыргылара хықәкыс имоуп.

А. Ахсалба ишәҟәаҽы дырзааҭгылоит абжьыуаа ретнодемографиатә ҭагылазаашьа XIX ашәышықәса 60–70-тәи ашықәсқәа инадыркны Аҧсуаа рҵьынҵьтәылатәи еибашьра 1992–1993ш. рзы имҩаҧысуаз налаҭаны.

А. Ахсалба иҩымҭақәа уанрыҧхьо, апоезиа аума, ажәабжьқәа, алакә кьаҽқәа роума, иара ажәақәа мацарагь дрыхцәажәозаргьы ахаацәа рхьыкәкәоит, ҳбызшәа абеиарақәа аадырҧшуеит, дреиҷаҳаны имыʒындаз ҳәа еидикылоит.

Акыр иаҧсоу аҧхьаҩцәа! Автор ашәҟәы ҽыц шәадыҧхьало, иагыу-иабзоу еибаҳҳәап, ҳаицәажәап ҳәа ааҧхьара шәиҭоит.

Ари аҭҭаамҭа ҽыц аҧсуа бызшәа иазҽлымҳау, аҧсуа жәа шьҭызхуа, амырʒра иазыҳаҭҳаҭоу аҧсуа ҭарауаа, аспирантцәа, еиҳарак абызшәа наукала иҭызҭаауа ҽыц иаадыртыз маҷымхар ҟалап ҳәа сгәы иаанагоит, аҭыхәтәантәи адаҟьа анадыркуа. Астудентцәа ракәзар – рдипломтә темақәеи, ркурстә темақәеи рыҩраан ари ашәҟәы ианырхша мачхәума.

Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа (алингвогеографиа аспект)
Аредактор иҟынтәи

хҟәа

I ахы

Абжьыуатәи адиалект аҭтцаара аҭоурых иазкны... 8
1. Абжьыуатәи адиалект аҭтцаара аҭоурых ԥаҳарас иамоу. 8
2. Абжьыуатәи адиалект ацәажәашьамаҷқәа (подговоры) ҭыпс иааныркыло. 15
3. Абжьыуаа ретно демографиатә ҭагылазаашьа иазкны. 17
4. Арасаҳыхьаа рыҳәсаагарҭақәеи рхатцацарҭақәеи ирызкны. 23

II ахы

Алингвогеографиа аметодқәа рыԥнутҟа ақыҭа абызшәатә ҷыдарақәа рыҭтцаара иааннакыло аҭыԥ (ақ. Арасаҳыхь аҿырԥшала) 24
1. Алингвогеографиа аметодқәа зегь раԥхьаҳа Арасаҳыхь ақыҭа изадаҳгалаз. 24
2. Арасаҳыхь ақыҭа ацәажәашьа абжьыуаа ражәаҳәа лингвогеографиала аҭтцаара иацентырны изаҳаԥ хьаҳаз..... 29

III ахы

Абжьыуаа ражәаҳәа аҭтцаараҿы алингвогеографиа аметодқәа рхархәара алытцшәақәак 32
1. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа афонетикатә ҷыдарақәак. 32

2. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа аморфологиатә ҷыдарақәак. 53
3. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа ажәар ҷыда..... 61
а) Арасаʒыхь ақыҭан зхархәара ҧкым ажәар ҷыда. .. 61
б) Арасаʒыхь ақыҭан зхархәара ҧкыу ажәақәак. 69
в) Алингвогеографиа аметодқәа рыла иҭҭаам Арасаʒыхьаа ражәаҳәа ажәар ҷыда. 122

Алкаақәа

Аусумҭа ацҭа:
I. Иҧышәоу анкетақәа. 140
II. Аҧышәара иахыжьу ахсаалақәа. 142
III. Иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭагылазаашьа. ... 143

Абжьыуатәи адиалект анҭысҭаауаз сзыҿцәажәоз ажәаҳәаҩцәа рсиа. 145

А. Ахсалба иусумҭа иазку арецензиа.....177

Алитература. 181

А. Ахсалба иусумҭа иазку аԥхьажәа «Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа (алингвогеографиа аспект)»

Аспециалист-адиалектолог Артиом Ахсалба иусумҭа иацнаҵоит аԥсуа бызшәа абжьыуатәи адиалект испецификатәу аҧыдарақәа раарԥшра иазынархоу аҭҵаамҭа.

А. Ахсалба инҵкааны дахцәажәоит абжьыуатәи адиалект ахьаларҵәо аҵакырадгьыл аетно-демографиатә ҭагылазаашьа. Иҭҵаамҭаҿы дырзаатгылоит алингвогеографиатә методқәа (анкетатә, астатистикатә, ахсаалашьақәыргыларатә уб. егь.).

Автор ахшыѡзышьҭра аиҵоит алексикатәи афонетикатәи аҧыдарақәа рганахьала иҭитҵааула изгәакьо ақыҭа Арасаҙыхь ацәажәашьа.

Акыр азҽелымҳара амоуп автор дзыхцәажәо Очамчыратәи, Гулрыԥшьтәи, Аҟәатәи араионқәа рҿы иахьа уажәраанҙа (1992-1993 шш. Аибашьра ҟалаанҙа) инымхоз абжьыуатәи адиалект аныҟәгаѡцәа ирыбзоураны агеографиатә ҽырҵбаара зауз абжьыуатәи адиалект.

Афонологиа аганахьала азҿлымҳара ду аанарԥшуеит автор иааиго ақьышә-хаԥыцтә спирант ф‘ злоу ажәа ашьагәыҵқәа (а-ф‘а «апа» уб. егь.).

Аусумҭа ихадоу хәҵакны иҟоуп автор еизигаз абжьыуатәи адиалект иазҧыдароу алексемақәа ирызку аматериали, урҭ алексемақәа злоу аҽеырԥштәқәеи дара рхархәашьеи, ақыҭақәа ахархәара ахьрымоуи.

Артиом Ахсалба аԥхьаҩцәа ирыдигало аԥсуа бызшәа абжьыуатәи адиалект афонетикатәи алексикатәи аҵыдарақәа ирызкны инҭырҳәыцааны иахьҭитцааyа аусумҭа аԥсуа адиалектологиаҿы иҿеыцу лагалоуп.

Ари аусумҭа, ҳәарада, ашәҟәыҩҩцәеи астудентцәа-афилологцәеи аԥсуа бызшәа аспециалистцәеи рзы харҳәага духоит, убасгьы азҿлымҳара дурнаҭоит аԥхьаҩцәа жәпаҩык.

Чрыгба Виачеслав
афилологиатәи тҵаарадыррақәа рдоктор,
апрофессор, Аԥсны Атҵаарадыррақәа
Ракадемиа академик

I ахы
Абжьыуатәи адиалект аҭҭаара аҭоурых иазкны
1. Абжьыуатәи адиалект аҭҭаара аҭоурых ҩаӡарас иамоу

Абжьыуатәи адиалект ҭарадыррала аҭҭаара иазкыу иҷыдоу аҭҭаамҭақәа ҳҧылоит XX ашәышықәса алагамҭа инаркны. Уаанӡа аҧсуа диалектқәа рбызшәатә ҷыдарақәа ашәҟәы ианызҭаз аҭарауаа: Е. Челеби, Г. Розен, П. Ҷараиа, П. Услар ранҭамҭақәа рҟны еиҳарак иаагоу бзыҧтәи адиалект иатәу аматериалқәа роуп.

Раҧхьаӡа аҧсуа диалектқәа ҭарадыррала иҭызҭааз академик Н. И. Марр иоуп. Уи авторс дамоуп аҧсуа диалектологиа иахыҭхырҭоуп ҳәа иуҧхьаӡаша, 1926 шықәса рзы иҭыҭыз раҧхьаӡатәи аҧсуа диалекталогиатә жәар.

Абжьыуатәи адиалект аҟны Н. И. Марр иаликаауеит Аӡҩыбжьатәи Џьгьардатәи ақыҭақәа. Мықәтәи ацәажәашьа – Самырзаҟантәи аҽцәажәашьахь (наречия) иҧхьаӡоит.

Аспирант ф‘ (аф‘а) Мықәи Тамшьи исҧылеит ҳәа иазгәеиҭоит[1]. Н. И. Марр, 20-тәи ашықәсқәа рзы абжьыуатәии самырзаҟантәии адиалектқәа рҟны ишәышәуа-ишышуа ацыбжьыҟақәа шиҧылаз атәы ажәар аҟны иаирбоит. Ажәар аҟны излаирбаз ала, урҭ ашьҭыбжьқәа зегьы иахьабалак афонемара рызныҟәгаӡом[2].

1930-тәи ашықәсқәа рзы егьырҭ аҧсуа диалеқтқәа раҧхьа иргыланы абжьыуатәи адиалектгьы ҭиҭаауан, апрофессор А. Н. Генко. Абжьыуатәи адиалект ҳәа ҳзышьҭоу, иара – **Кодорское наречие** (Кәыдрытәи аҽцәажәашьа) ҳәа дашьҭан. Апрофессор А. Н. Генко, 1935 шықәсазы, иахьатәи абжьыуатәи адиалект хаз диалектны иаликааӡом.

---

[1] Н.И. Марр. Аҧсуаа рбызшәеи рҭоурыхи ирызкны. М. – Л. –1938, (урысшә.), ад. 62.

[2] Н.И. Марр – ижәар лингвогеографиатә шхыҭхырҭоу атәы раҧхьаӡа иазгәалҭеит адиалеқтологиатә лабораториа аусзуҩы Цәеиҧҳа Наҭелла.

Иахьатәи абжьыуатәи адиалект («Кодорское наречие» ҳәа дзышьҭаз) аҟны, иара иалыикаауан ацәажәашьақәа хпа: гәымаа рцәажәашьа, абжьыуаа рцәажәашьа, самырзаҟанаа рцәажәашьа[1]. Ус анакәха иахьатәи абжьыуатәи адиалект, 1935 шықәсазы, аҳиасҟәа Кәыдри Охәреии рыбжьара иҟаҳамызт. Усҟан, уи аҳәаақәа ыҟан аҳиасҟәа Гәымсҭеи Егрыи рыбжьара.

Ишдыру еиԥш, 1925–1929 ашықәсҟәа рзы С. Ҷанба «Аԥсадгьыл тҷара» ҳәа иифыз аусумҭаҿы, аҳиас Гәымсҭа инаркны Аԥсны мрагыларатәи ахәҭаҿы иаликаауеит ауездқәа ԥшьба: Аҟәа ауезд, Гәымсҭа ауезд, Кәыдры ауезд, Гудауҭа ауезд Автор излеиҳәо ала, Аҟәа ауезд ҳәаас иаман: афадахьы Кавказ ахра (Ерцахә) акатҷәарақәа: Клыхәра, Наҳар, Марыхә уҳәа егьыртгьы; аладахьы – Амшын Еиқәа; амрагыларахь – Кәыдры ауезд, амраҭашәарахь – Гәдауҭа ауезд[2].

Кәыдры ауезд ҳәаас иаман: афадахьы Кавказ ашьха, аладахьы – Амшын Еиқәа; амрагыларахь – Гал ауезд, Охәреи аҳы, амраҭашәарахь – Гәмсҭа **ауезд,** Кәыдры аҳиас.[3]

Гал ауезд ҳәаас иаман: амрагыларахь – Егры аҳы, амраҭашәарахь – Охәреи аҳы, Кәыдры ауезд, афадахьы – Ерцахә ахра, аладахьы – Амшын Еиқәа. Гал ауезд аҟны иҟоуп ақалақь Гал, убри ахьҳ ахыртцеит ауездгьы. Ԥыхьа Гал ауезд ҳәа[4] иашьҭан Самырзаҟан ауезд ҳәа. Гәымсҭа ауезд аҳәаа аусумҭаҿы хаз ҷыдала аҳәаақәа алкааны иарбаҳам. Аха иага ус иҟазаргьы, абарҭ ауездқәа ракәзар ҟалап А. Н. Генко итцазҳәаз Кәыдрытәи аҿцәажәашьаҿы х-цәа-

[1] А.Н. Генко. Фонетические взаимоотношения абхазского и абазинского языков. Труды XXVIII. Абхазского института языка, литературы и истории. Қ. –1967, ад. 187.

[2] Аԥсадгьылтцара Самсон Ҷанба. Иҩымҭақәа. Еиқәд. Ҳә. Бгажба, С. Зыхәба. Аҟәа –1986, ад. 428– 429.

[3] Иара уа, ад. 444.

[4] Иара уа, ад. 449

жәашьак аликаартә еиԥш: самырзаҟанаа рцәажәашьеи, абжьыуаа рцәажәашьеи, гәымаа рцәажәашьеи.

1930-тәи ашықәсқәа рзы самырзаҟантәи (Гал ар-н) атцакырадгьыл аҟны аԥсшәа абызшәатә ассимилиациа анахҭыс ашьҭахь[1], ақыҭақәа: Агәы-Бедиа, Актәи Бедиа, Река, Охәреи Гал араион иадганы Очамчыра араион ашҟа иадыртцеит. Уи аамҭазы арҭ ақыҭақәа рҟны абызшәатә ассимилиациа ааанкылан.

А. Н. Генко, самырзаҟантәи ацәажәашьа аҧыдарақәа шамахамзар абжьыуатәи адиалекттә ҧыдарақәа ирықәшәоит иҳәоит. Самырзаҟанаа, абжьыуаа рцәажәашьа излацәыхароу ҧыдарақәоуп ҳәа абас иҳәоит:

«В пределах распространения кодорского наречия наблюдается некоторая, довольно заметная обособленность говора Гальского (бывшее Самурзакано), заключающаяся: 1) в наличии заметной мягкости артикуляции, особенно при плавных (л, м, н) в конце слов (мягкость эта лишена впрочем, фонематического значения); 2) в появлении в контексте речи гласных е (ее), о (оо), и, у чаще и отчетливее, чем это случается в абжуйском говаре, причем названные гласные не имеют самостоятельного фонематического значения, замещая сочетания гласного ы или а с сонорными й или ў (явление, широко распространенное повсеместно в Абхазии, но менее последовательно); 3) в многочисленных мегрелизмах словаря»[2].

А. Н. Генко арҭ аҧыдарақәа аналикаауаз аамҭазы, самырзаҟантәи ацәажәашьа аҳәаақәа ирытцанакуан уаанӡа Очамчыра араион иадыртцахьаз самырзыҟантәи ақыҭақәа: Агәы-Бедиа, Актәи-Бедиа, Река, Охәреи. Арҭ

[1] 1918 шықәсазы, самырзаҟанаа рҽы ақыртуа школқәа аадыртхьан, амаҭәарқәа зегьы қыртуа бызшәала ирхысуан (шәахә. А.Е. Куправа. Из истории абхазской антропологии. Шәача – 2003, ад. 79.)

[2] А.Н. Генко. Иарбоу астатиа ад.187.

ақыҭақәа, аҧсуа-ақырҭуатә еибашьра ҟалаанӡа абжьыуатәи адиалект излаҭанакуаз ала, иахьа абжьыуаа ражәаҳәа анҭаҳҭаауа самырзаҟантәи аҷыдарақәа ҳрызхьаҧшроуп. Иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҟны самырзаҟантәи аҷыдарақәа ыҟаӡам ҳазҳәаӡом. Избанзар, аҧсуа-ақырҭуа еибашьра ашьҭахь, Гал араион иадганы Очамчыра араион иадырҭеит ақыҭақәа: Аҽегәара, Анариа, Актәи Гәыдаа, Аҩбатәи Гәыдаа, Актәи Шешелеҭи, Аҩбатәи Шешелеҭи. Иара убас, аибашьра ҟалаанӡа Очамчыра араион иатәыз самырзаҟантәи ақыҭақәа: Агәы-Бедиа, Актәи-Бедиа, Аҩбатәи-Бедиа(Санардо), Гал араион иатәыз ақыҭықәа: Чхәарҭал, Актәи Ҭарча, Аҩбатәи Ҭарча, Уақәым, Мухур, Ҕәымрышь (лада-ҩада), Кохора, Актәи Гал, Речхь, Очамчыра араион иатәыз ақыҭақәа: Тҟәарчал, ақалақь Тҟәарчал, – абарҭ зегьы ҽыц ишьақәыргылаз Тҟәарчалтәи араион иадырҭеит[1]. Ус анакәха, иахьатәи абжьыуатәи адиалект анҭаҳҭаауа ҳрызхьаҧшырц ахәҭоуп, 1930-тәи ашықәсқәа рзы А. Н. Генко Самырзаҟан ианиҭаз адиалекттә ҷыдарақәагьы.

Ажәакала, аҧсуа-ақырҭуатә еибашьра ашьҭахь арҭ араионқәа рыҩнуҭҟа иҟалаз аиҭакрақәа ҳдыруадаҩуеит иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҳәаақәа ралкаара. Аха ус иага иҟазаргьы иҳәатәуп, иахьатәи абжьыуатәи адиалект иамҽханакуа аҳәааи Очамчыра араион иаҭанакуа аҭакырадгьыли шеиқәмшәо. Абжьыуатәи адиалект аҳәаақәа иаҳа иҭбаауп Очамчыра араион аҭакырадгьыл аасҭа. Иуҳәар ауеит, абжьыуатәи адиалект аӡиасқәа Охәреии Кьалашәыри ирыбжьанакуеит ҳәа.

---

[1] О.В. Маан. Абжьыуа. Историко – этнологические очерки. Аҟәа -2006. ад. 5– 6 (асноскаҽы).

[*] Иахьа абызшәатә ҷыдарақәа анҭаҳҭаауа, самырзаҟантәи ацәажәашьа ҭоурыхлатәи аҳәаа ҳазхәыцны ҳрызнеироуп ҳәа азгәалҭахьеит афилол. ҭҭ. рк. Е.Қь. Кьылпҳа. (шәахә. усумҭаҚИзеиҧшроузеи самырзаҟантәи ацәажәашьа. Ажәаҳәақәа ртезисқәа. XLVIII. Аихшьаларатә сессиа. Аҟәа – 2004, ад. 12).

2006 шықәсазы иҭытцыз, Хә. С. Бҕажәба имонографиа «Бзыбский диалект абхазского языка» аԥхьажәаҿы Атцарауаѳ В. Чрыгба иѳуеит: «Абжуйская диалектная зона простирается на восток от Сухума – вплоть до г. Гал[1]». Ари аԥхьажәаҿы, итцегьы алада ҳаԥхьоит: «Абжьыуатәи адиалект М. Циколиа монографиала иҭитцааз аусумҭа ѳуп қыртшәала, убри аҟынтә аԥхьаѳцәа рхы ирзархәаҙом. Иахьа инагҙатәу усны иҟоуп, ари амонографиа ма аурыс бызшәахьы аиҭагара, мамзаргьы иҿыцу амонографиатә ҭцаамҭа аѳра[2]».

1921 шықәса рзы, ақыртуа царауаѳ С. Цьанашьиа Аҙѳыбжьа ақытан ианитцеит адиалекттә теқстқәеи ажәаԥҟақәеи жәпакы[3].

1921 шықәса рзы абжьыуатәи адиалект иатәу атекстқәа ѳба анылтцеит (ақ. Ахәцан) академик Қь. В. Ломҭатиҙе[4].

Арҭ ақыртуа царауаа рантцамҭақәа ирныԥшуа адиалекттә ҷыдарақәа иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭцаазразы ицхыраааҕатәқәоуп.

1950-тәи ашықәсқәа рзы абжьыуатәи адиалект монографиала иҭитцааит афилол. ҭц. рд. М. М. Циколиа. Ари атцарауаѳ имонографиа иацуп абжьыуа қытақәа: (Пақәашь, Цьгьарда, Аҭара, Члоу, Аҙѳыбжьа, Кәтол, Кындыҕ, Баҕмаран) рҟны ианитцаз адиалекттә нтцамҭақәа 47. Атцарауаѳ имонографиаҿ иалыикаауеит ацәажәашьамаҷқәа (подговоры) ԥшьба: аҭаратәи, цьгьардатәи, цақәашьтәи, баҕмарантәи[5]. Арҭ ацәажәашьамаҷқәа ихадараны, дасу ирызҷыдаҡазшьоу автор имонографиаҿы иаликаауеит.

[1] Хә.С. Бгажба. Бзыбский диаолект абхазского языка. Аҟәа – 2006 ад. 6.
[2] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа, ад. 8.
[3] С.Н. Цьанашьиа. Труды IV Қ. –1968, ад. 172-250. (қыртшәала.)
[4] Қь.В. Ломҭатиҙе. Историко – сравнительный анализ абхазского и абазинского языков. Қ. –1976, ад. 251-253. (қырт. Арезуме – урысшә.)
[5] М.М. Циколиа. Аԥсуа бызшәа абжьыуатәи адиалекҭ. Қ. –1969, ад. 061. (қыртшә., арезиуме урысшәала.)

Ишдыру еиԥш, аԥшьаҩы еиҳабы, апротоиреи–арлашаҩы Маан Дырмит шьҭрала дсамырзаҟантәын. Убри аҟынтә, иахьатәи абжьыуатәи адиалект анҵаҳҵаауа аамҵазы хра рылоуп 1908–1926 шықәсҟәа рзы иара аԥсышәала иифхьаз астатиақәа ирныԥшуа адиалекттә ҷыдарақәагьы рызхьаԥшра. Уи истатиақәа 10 рҟынӡа ыҟоуп[1].

1930-тәи ашықәсҟәа инаркны 1970-тәи ашықәсҟәа рҟынӡа аԥсуа ҭарауаа: А. Ҳашба, В. Кәыкәба, А. Н. Генко, А. Аншба, С. Л. Зыхәба, Ш. Хь. Салаҟаиа, Н. В. Арышԥҳа уҳәа ианырҵаз абжьыуатәи афольклортә нҵамҵақәа – 432 ҳамоуп, иҭыжьны. Арҭ анҵамҵақәа ирныԥшуа адиалекттә ҷыдарақәа рызхьаԥшра ахәҭаны иҳаԥхьаӡоит, иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭҵааразы. Ирызхьаԥштәуп, 1919–1921 шықәсҟәа рзы агазеҭ «Аԥсны» ианылаз аҩымҵақәа. Урҭ аҩымҵақәа ирныԥшуа абызшәатә ҷыдарақәа маҷымкәа иҟоуп, афилол. ҭҵ. рк. В. У. Аҩӡба 2005 шықәсазы иҭижьыз аизга агазеҭ «Аԥсны» аҟны.

Афилол. ҭҵ. рд. М. М. Циколиа ирезиуме «Абхазская речь Гальского раиона»[2] захьӡу аҟны автор хазы иаликаауеит Оқәым-Чхәарҵалтәи ацәажәашьамаҷ. Ари ацәажәашьамаҷ самырзаҟантәи ацәажәашьа иатҵанакуеит ҳәа иԥхьаӡон автор. Уи излеиҳәо ала, иахьа Тҟәарчал араион иаду самырзаҟантәи ақытақәа: Оқәым, Чхәарҵал, бызшәатә ҷыдарала автор абжьыуатәи адиалект аҟны иаликаахьаз егьырҵ ацәажәашьамаҷқәа ирықәшәоит. Ус анакәха, иахьатәи абжьыуатәи адиалект анҵаҳҵаауа ҳрызхьаԥшырц ахәҭоуп, автор ари арезиуме аҷы иаликаауа самырзаҟантәи аҷыдарақәагьы.

---

[1] Хә.С. Бгажба. Димитри Марганиа (Маан) Протоиерей – просветитель. Астатиақәа. Арапортқәа (ԥсышә. Урысшә.), Аҟәа 1999, ад. 37-65.

[2] М.М. Циколиа. Абхазская ркчь Гальского р – на (қыртшә. Ирезиуме – урысшә). Основные особенности. Труды XXX. Абхазского института языка, литературы и истории. Қ. –1959, ад. 205– 207.

Афилол. ҭҭ. рк. Хә. С. Бҕажәба ҷыдала иҭиҭаауамызт абжьыуатәи адиалект. Аха бзыҧтәи адиалект анҭиҭаауаз, аҷыдарақәа ирыҿирҧшырц иааигоит имаҷымкәа абжьыуатәи адиалект аҷыдарақәа. (Иара дабжьыуатәын).

Иахьа уажәраанӡа, хыхь зыӡбахә сҳәаз аҭарауаа ианырҭахьоу абызшәатә, афольклортә материалқәа, иахьатәи абжьыуатәи адиалект алингвогеографиа аметодқәа рыла аҭҭаараҿы ицхыраагӡатәқәоуп.

1930–1970-тәи ашықәсқәа ирыҭаркуа, хыхь зыӡбахә сҳәаз аҧсуа ҭарауаа: А. Ҳашба, В. Кәыкәба, А. Н. Генко, А. Аншба, С. Л. Зыхәба уҳәа егьырҭ, абжьыуа аҭакырадгьыл аҟны ианырҭаз афольклортә материалқәа абжьыуатәи адиалект аҭҭаараҿы ахархәара рызузар ауеит, ҳәарада. Аха зегьы ҳзы еилкаауп: 1930–1940-тәи ашықәсқәа раан, аҧсуа бырг иажәа акы ҧхылнадо ишыҟаз гәазҭахьаз ақырҭқәа, абри аамҭазы ҳбызшәа аҭоурых атәы зҳәо атомқәа рацәаны анышә ишарҭаз.

Ашәҟәҩҩы Вл. Басариа ишәҟәқәа руак аҟны иҩуеит: «... Грузия была в наиболее привилегированном положении во все времена при Советской власти. Да, Сталин истребил многих грузин, но в основном он старался уничтожить тех людей, которые знали, что он из себя представляет (в основном люди, связанные с партией большевиков, куда входил он). А огонь Великой Отечественной войны не коснулся Грузии. Им – грузинам, не пришлось терпеть морального уничтожения, которое терпели народы России, Украины, Белорусии (Абхазии – А. А.). Они сохранили свою интеллигенцию от войны[1].»

1941–1945-тәи Аҵьынҵьтәылатәи аибашьра дуӡӡа аан, зажәа акы ҧхылнадоз аҧсуаа зегьы рыцҳашьарада иргәыҭасны аибашьра аӡыблара иаларыжьуан, милаҭк аҳасабала рықәхразы. Иаҳҳәап, абарҭ ашықәсқәа раан

[1] Басариа В.К. Время тяжких испытаний. Аҟәа – 2006, ад. 59.

Арасаҙыхь (еиҳарак Какәбаа рҳаблеи, Бганаа рҳаблеи[1]) ақыҭантә Аԥьыԥцьтәылатәи аибашьра дуззаа иалахәыз 116-ԥык рахьтә иҭахази, зхабар уаԥы имаҳауа иҙызи рхыԥхьаҙара артәоит 100-ԥык рҟынза[2]. Аха ишырҳәо еиԥш, аԥсабара иаҭәоу азынхоит, иаҭәам аԥырнахуеит. Анцәа иԥьашьаны Арасаҙыхь ақыҭан иахьа аԥсшәа ыкәԥуеит.

2. Абжьыуатәи адиалект ацәажәашьамаҷқәа (подговоры) ҭыпс иааныркыло

1950 ашықәсқәа рзы афилол. ҭҵ. рдоктор М. М. Циколиа абжьыуатәи адиалект монографиала иҭҵааны иаликааз ихадоу ацәажәашьамаҷқәа (пақәашьтәи, ԥьгьардатәи, аҭаратәи, баҕмарантәи) усҟан, аҙиасқәа Ахәреии Кьалашәыри ирыбжьанакуазтгьы, абжьыуаа ражәаҳәа иахьа иахьаҳԥыло аҳәаақәа иаҳа иҭбаауп. Дара абарҭ ацәажәашьамаҷқәа рыԥнутҵқа, ууанҙаапсуатә-ақыртуатә еибашьра ҟалаанҙа аԥсшәа ахьумаҳауаз аҭыпқәа рҟынгьы иахьа аԥсшәа ыкәыԥуеит. Иаҳҳәап Мыркәыла ақыҭа иатәу Цьыҟәмыр аҳабла (Сақәабалиа), Араду ақыҭан, Бабышьира ақыҭан, Дранда, Ԥшьаԥ, Уарча.

Аԥсуа-ақыртуатә еибашьра ашьҭахь имԥаԥысыз аҭыпеиҭатҵратә процессқәа ирыбзоураны, традициала ишьақәгылахьаз усҟантәи абжьыуатәи адиалект шьаҭанкыла аҿеаԥсахит. Насгьы, атермин «абжьыуатәи адиалект» алингвогеографиатә ҭҵааракәа рҵакы иацәыхароуп, аамҭеи аҭыпи ирҿырпшны ҳанахәаԥшуа. Убри аҟынтә, «абжьыуатәи адиалект» ахаҭыпан ҳусумҭаҿы ахархәара азуп атермин «абжьыуаа ражәаҳәа».

---

[1] В.Е. Кәарҷиа атопонимика иазкыу ишәҟәаҿы ҭыпхьзык аҳасабалоуп Бганаа ргәаԥа шаликаауа. Ҳабланы уаҟа иаликаакәо иреиуоуп: Какәбаа рҳабла, Ҳаԥьымкыт, Арасаҙыхь-агәы, Ажәымԥа-аԥыҵа, Гәыԥ-агәы, Қәламыр (шәахә. ишәҟәы Аԥсны атопонимика Аҟәа – 2002. ад. 374).

[2] Шәахә. Арасаҙыхь ақыҵсовет аҟны архивтә материалқәа згәылоу ашәҟәы («Скоросшиватель» №10).

М. Циколиа имонографиаҽы иаликаахьаз ихадоу ацәажәашьамаҷқәа, дасу дара рбызшәатә фақт хадақәа азгәеиҭоит. Абар урҭ афактқәа: ԥақәашьтәи иазҵыдароуп: аф‘а (апа); азҭааратә форма рбага – и аҭып аԥсахра – (ииҳәоиз ← ииҳәози); ԥьгьардатәи иазҵыдароуп: азҭааратә форма рбага –ма́ анҭәамҭаҽ ақәыҷәҷәара аиоура – (сцома́ ← сцо́ма); аҭаратәи иазҵыдароуп: ацыбжьыӄа ҟ абжьыӄақәа рыбжьара аӄарӄытә спирантоид ъ ашӄа аиасра – (даъауп ← дыӄоуп); баҷмарантәи иазҵыдароуп: аӄатцарба ашьаҭа бжьыӄала ианынтцәо анҭәамҭа –уоит аиаура – (иргуоит ←иргоит, йы-р-га-йт).

М. Циколиа иаликаз ацәажәашьамаҷқәа ԥшьба рахьтә, хԥа – ԥақәашьҭәии, ԥьгьардатәии, аҭаратәии иртәу адиалекттә ҷыдарақәа иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәаҽы, уаанза иахьазгәаҭамыз акырԥьара иаҳԥылеит, еиҳараҙак Арасаҙыхь ақытан. Ҳазҽу аҷыдарақәа иреиуоуп: аф‘а[1] (апа); азҭааратә форма рбага –ма́ анҭәамҭаҽ ақәыҷәҷәара аиаура; ацыбжьыӄа ҟ абжьыӄақәа рыбжьара аӄарӄытә спирантоид ъ ашӄа аиасра.

Ихадоу ѡ – фонетикатә ҷыдарак (аспирант ф‘ – и, ардәыи́дәреи) рыла Арасаҙыхьтәи ацәажәашьа иақәшәоит 5 қытак: **Тӄәарчал** (Аӄәарчаԥани Аҙхыдеи аҳаблақәа); **Ҷлоу**[2] (Жаныхәи, Ахаҭеи, Ахәыуааи аҳаблақәа); **Кәтол** (Ҭоумышьи, Кәтол-агәыи, Ахыуааи аҳаблақәа); **Аҙѡыбжьа** (Балани, Аҙѡыбжьа – агәыи, Дабақытӡи аҳаблақәа); **Уарча** (Уарча – актәи аҳабла).

---

[1] Пақәашьтәи ацәажәашьамаҷ иазҵыдароуп ҳәа автор иаликааз даҽа ҷыдарак (азҭааратә форма рбага – и аҭып аԥсахра – (ииҳәоиз ←ииҳәози), Арасаҙыхь ақыҭа иазҵыдараҙам.

[2] Ажәа аф.а (апа) – Ҷлоуи, Тамшьи Ҟь.В. Ломҭатиҙе иазгәалҭахьан. (шәахә. Ҟь.В. Ломҭатиҙе. Ашхарский диалект и его место среди других абхазо-абазинских диалектов. Қ. –1954ш. (қыртшәала.; арезиуме – урысшәала) ад. 341.

Ихадоу фонетикатә ҷыдарак (аспирант ф‘) ала Арасаʒыхьтәи ацәажәашьа иақәшәоит 3 қыҭак: Аҭара, Тамшь[1], Џьгьарда[2].

Ихадоу фонетикатә ҷыдарак (ажәа ардәы́дәра) ала Арасаʒыхьтәи ацәажәашьа иақәшәоит ҽқыҭак:

Мықә (Ачаи – Асовхоз аҳабла)

Уатаҷ (Ҵҟархәмыл аҳабла).

М. Циколиа иаликааз баґмарантәи ацәажәашьамаҷ иазҷыдароу абызшәатә форма (иргуоит ←иргоит)[3] иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәаҽы иахьгәасҭаз исҧымлаʒеит.

Абасала, Арасаʒыхь ақыҭа ацәажәашьа иазааигәаны исыҧхьаʒоит, аспирант ф‘–и, ардәы́дәреи иахьа иахьаҳҧыло ақыҭақәа: Тҟәарчал, Уатап, Ҷлоу, Мықә, Аҭара, Аʒҽыбжьа, Уарча, Кәтол.

3. Абжьыуаа ретно-демографиатә ҭагылазаашьа иазкны

Ишдыру еиҧш, амҳаҷьырра ҟалаанʒа Аҧсны имҽаҧысуаз адемографиатә ҽыҧсахрақәа аетностә ситуациа ґәґәала ианыҧшуан иахьатәи абжьыуа аҵакырадгьыл. Убри аҟынтә, абжьыуатәи адиалекттә ҷыдарақәа, абжьыуаа ретно-демографиатә ҽыҧсахрақәа ирҟәыҭханы ҳазрыхәаҧшʒом.

---

[1] Ажәа аф.а (апа) – Мықәи Тамшьи Н.И. Марр иазгәеиҭахьан. (шәахә. О языке и истории абхазов. М. – Л. 1938, ад. 62). Џьынџьла и – Мықәтәу Арасаʒыхьаа рҭацак лажәаҳәаҽы иахьа иазгәаҭоуп аспирант ф., ажәа а́имаф. ара (аимаҵәара аҭыҧан) аҟны. Лара иахьа дынхоит Уарча ақыҭан.

[2] Ажәа ардәы́дәра иахьа Џьгьарда иаҳҧылаʒом, аха ажәытә ари ажәа аформа Џьгьарда – Ахәҵан иаҳҧылозҭгьы ҟаларын. Избанзар, Кәтол – агәы аҳаблаҽ инхо Лашәриа Витали (61ш. ихыҵуан) дзааʒаз ианду (иан лан) лҟынтә иаҳахьан ари ажәа. Лара Жанааҧҳан, Џьгьарда – Ахәҵатәын.

[3] Ари аҷыдара ииасхьоу аамҭатә формаҽы (иыҟалҵуа́н ←иҟалҵон, крырфуа́н ←крырфон) Арасаʒыхьтәи ацәажәашьа иазҷыдароуп. (шәахә. А. А. Ахсалба «Арасаʒыхьаа ражәаҳәа» Аҟәа – 2006, ад.6).

Аҧсуа хылҵшьҭраҟәа рыбжьара амиграциатә процесс-ҟәа рхы анакызтәи аамҭазы, аҭоурыхтә ҭҵ. рк. О. В. Маан «Абжуа» захьӡу ишәҟәаҿы[1] иҩуеит: «... В 60–х, 70–х гг. XIX в., согласно материалам А. Пахомова, по обе стороны низовьев Кодора (главным образом на правобережье) жили выходцы из Самурзакани, Джигетии, Кабарды, Цабала и других регионов Абхазии в качестве асассов[2]. ».

Сара излеилыскааз ала, XIX ашәышыҟәсазы Бабушера[3], Уарча, Аӡҩыбжьа, амшын инаркны аихамҩанӡа Џьыкраа[4] нхон, хышә – ҭӡы рҟынӡа. Аихамҩанахыс – Мазлакьиааи, Мызцааи (Муцба), Маанааи, Допуааи[5] нхон. Иара убас, араҟа иаҳҧылон ажәла – Џьаҕыркаа, урҭ гырцәан ҳәа игәы иаанагоит, 1999 шыҟәсазы Аӡҩыбжьа ақыҭан сзыҿцәажәаз Гәымба Котик[6].

Ҭӡыла рхыҧхьаӡара маҷуп аха, иахьа Тҟәарчал ақалақь аҟны иаҳҧылоит ажәла Мафба[7], аибашьра ҟалаанӡа Аҟәарчаҧан дынхон Гыџь Догәуа[8], Река инхон Шаҭ-

---

[1] Маан О.В. Абжуа. Историко – этнологические очерки Очамчирского района Абхазии. Аҟәа – 2006, ад.222

[2] «Асасство» – асасдкылара иаҵанакуа ҵас-қьабзуп ... (шәахә. Маан О.В. Иарбоу иусумҭа ад. 223. (асноскаҿы).

[3] Бабушера – Бабышь ира аанагоит, Бабышь д-Џьыкырбан. Уарча аҳаиртә баҕәаза ҟарҵаанӡа 300 шыҟәса зхыҵуаз араҟәа гылан, Џьыкраа рраҟәа ҳәа иашьҭан – абас ҳаиҳәеит 59ш. зхыҵуаз Џьыкырба Рудик, 1999 шыҟәсазы.

[4] Џьыкырба Томас (24ш. ихыҵуан ҳаниҿцәажәоз) излаиаҳахьоу ала, Џьыкрааи, Мазлакьиааи, Мызцааи – еицааит Ҧсҳәынтә, хылҵшьҭрала исаӡҟәоуп.

[5] Допуаа ажәытәӡа Думанаа ҳәа ирышьҭан, Нхыҵ, Ҧсҳәы инхон. (шәахә. Кәарҷиа В.Е. Аҧсн. АССР. Очамчыратәи ар-н атопонимикатә материалҟәа I. Аҟәа –1988, ад. 29.

[6] Гәымба Котик – аибашьра ҟалаанӡа Ешырантә Аӡҩыбжьаҟа (аҳ. Аҕдырра) нхара дааит.

[7] Рабду, «Афынтә сааит» аниҳәа, – Афынтә уаазар Мафба ужәлазааит, – рҳәан, абас ажәла ирҭеит, – абас иҳәеит ҳзыҿцәажәаз Харчлаа Сардион.

8 Гыџь – Асаӡуа Гыџь ҳәа ишьҭан. Догәуа Гыџь иҧацәа руаӡәк (Федиа), иахьа Хыҧсҭа дынхоит. (Хыҧсҭа) – абас иҳәеит ҳзыҿцәажәаз Харчлаа Сардион. (Ари 1999ш. рзы 78ш. ихыҵуан).

ипацәа[1], Арасаҙыхь инхоит Ананбақәа[2], Аҳаҵьымқәа[3], Ахсалбақәа[4], Адочиақәа[5].

Ишдыру еиԥш, XIX ашәышықәса аҽеанеҩнашоз аамҭазы, мраҭашәаратәи ахәҭа иатәу Қырҭтәыла инхоз агырқәа хыԥхьаҙара рацәала абжьыуа атакырадгьыл ахь ибналаны иаауан. 1867 шықәсазы, ԥсыуа қытацыԥхьаҙа урҭ 5–15 ҭаацәара иахьнымхоз ыҟаҙамызт ҳәа иҩуеит аҭоурыхттцааҩы З. В. Анчабаҙе[6].

Сара излеилыскааз ала абри ашәышықәса антцәамҭазы Арасаҙыхь иқәнагалеит ажәлақәа Каарес[7], Данелиа[8].

---

[1] «Шаҭ-ипацәа» уажәы Сотишвили ҳәа Река ақытан инхоит, – абас лҳәеит ҳзыҕцәажәааз Кәартаапҳа – Шьакаиа Ира (Ари 1999 шықәсазы 51ш. лхытцуан, дынхон Аҳҩбжьа, ҷьынцьла – Рекатәын. 1995 шықәсазы Атышадунтәи Аҳҩбжьа, Балан аҳаблаҕы иианы инхаз дреиуоуп).

[2] Ананбақәа – хылтцшьтрала асаҙуа жәлар иреиуоу, амҳаҵьырра ҟалааныҙа ауаҩшьра атцыхәала Арасаҙыхь иианы инхаз иреиуоуп. Арҭ иахьа инхоит: Арасаҙыхь, Тҟәарчал, Уарча, Аҟәа, Гәдоуҭа ар-н.

Аҭоурыхттцааҩ Р. Гәажәба излеиҳәо ала, Отҳара инхоз иабду ианшьцәа: Ананбақәа анкьа Цыба ҳәа ажәла зманы иҟаз ракәын. Шьҭрала Цыбаа иреиуазтгьы ҟаларын иахьа Арасаҙыхь инхо Ананбақәагьы

[3] Ҳаҵьымаа, «ҳчеркьезкәоуп» ҳәа дара рхы иазырҳәон. «Ҳаҵьымаа зегьы аԥсуааy ҷьушьома, асаҙқәагьы ҳалаԥсоуп», – иҳәон Ҳаҵьым Заурҟан, – абас ҳаиҳәеит ҳзыҕцәажәааз Шьакаиа Уанка. (85ш. ихытцуан) Ҳаҵьымаа иахьа инхоит: Арасаҙыхь, Тҟәарчал, Уарча, Кәтол, Ҷлоу, Маркәыла, Каштак, Аҟәа.

[4] Ахсалбақәа – Арасаҙыхь ақытан (XIX ашәышықәсаҙа) ашәуақәа ҳәа ирышьтан. Ари ажәла иахьа иаҳԥылоит: Арасаҙыхь, Тҟәарчал, Мықә, Уарча, Аҳҩыбжьа, Мархьаул, Аҟәа, Хыԥста, Сириа, Германиа.

[5] Арасаҙыхь инхо Дочиаа – Ҭаскәач ипацәа ҳәа ирышьтан, Ҭхьына аҩадахьҟала инхо – Гамскьыт ипацәа ҳәа ирышьтан, Ҭхьына – аладахьҟала инхо – мцәаҕәачаа ҳәа ирышьтан. Адочиа раԥхьаҙа Ԥсҳәынтә Аҳҩыбжьа дааит, данаауаз Акшбак дицын. Абас рҳәеит ҳзыҕцәажәааз ажәаҳәаҩцәа: Нанба Илиа (82 ш.), Дочиа – Чаблахпҳа Гәылиа (72 ш.), Дочиа Илиа (92 ш.). Дочиаа иахьа иаҳԥылоит: Арасаҙыхь, Аҳҩыбжьа, Ҭхьына, Очамчыра, Бабушера, Аҟәа.

[6] Анчабаҙе З.В. Очерк этнической истории абхазского народа. Аҟәа –1976, ад. 79–80.

[7] Каарес – естон–жәлоуп, Каарес зыжәлаз хатцак арахь даарышьтит ашкол анаадырт, ртцаҩыс аусуразы – абас иҳәеит Дочиа Иура Никәала-ипа.

[8] Данелиа гыруа – жәлоуп, Данелиагьы арахь даарышьтит ашкол аҕы ртцаҩыс аусуразы, нас ара дынхаҙеит, – абас иҳәеит Дочиа Иура Никәала-ипа.

«Абхазия: Документы свидетельствуют» захьӡу Б. Саҕариа ишәҟәаҷы излеиҳәо ала, 1941 шықәсазы гыртәылантә арахь иааганы индырхеит: Кындыг – 229 ҭзы, Аӡѡыбжьа – 337 ҭзы, Акәаскьа – 92 ҭзы, Тамшь – 136 ҭзы[1].

1949 шықәсазы еиҭа Мықә иааганы индырхеит 182-ѡык агырқәеи ақыртцәеи[2], 1954 шықәсазы – 17 ҭзы иара уа[3].

Абасала, аҧсуа-ақыртуатә еибашьра ҟалаанӡа, абжьыуа атцакырадгьыл аҟны иҟаз амилаҭтә гәыпқәа рахьтә агырқәа хыпхьаӡарала ирацәан, еиҳарак арха қытақәа рҟны.

Ҳәарада ари, иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҷыдарақәа аилыҕраарахь икылнагеит. Акыр шықәса ашьхарпқәеи, абҕацымкырақәеи ирҷан 1937 ашықәсқәа ирыламӡыкәа инхаз аҧсуаа. Ууанӡа ҳадгьыл чашәарақәа ирылыхәдаан аҧсуа жәлар рҕьырак. Аха аибашьра ашьтахь, аҷыр еипш иҕәҕәаҟацаӡа зыдгьыл зшьапы ыкәзыргылаз аҧсуаа ирыбзоураны шьаҭанкыла Аҧсны еиуеипшым аҭыпеиҭатцратә процессқәа мѡаҧысит. Уи иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҳәаақәа арҭбааит. Иахьатәи абжьыуатәи адиалект алингвогеографиа аметодқәа рыла иантаҳцааua аамҭазы, иахьатәи аҭыпеиҭатцратә процессқәа рцакы иаҳагьы аҷеарҭбааueит.

Ишдыру еипш, анхарҭақәа рыпсахра иахҟьаны ацәажәашьақәа реилаӡѡара (языковое смешение) азцаара атцарауаѡ В. М. Жирмунскии **аҭыпеиҭатцратә диалекҭологиа** иапроблеманы дахәапшуеит[4]. Иахьа Абжьыуа атцакырадгьыл аѡнутҟа, аҭыпеиҭатцратә диалекҭологиахь иатцанакуа ақытақәеи, аҳаблақәеи иреиуоуп:

[1] Саҕариа Б.Е. Абхазия, документы свидетельствуют. 1937–1953 ш.ш., Аҟәа – 1992, ад. – 89.
[2] Иара уа ад. 389.
[3] Иара уа ад. 419.
[4] Жирмунский В.М. Проблемы переселенческой диалектологии // Общее и германское языкознание. Ленингр. –1976, ад. 491– 494.

1. Уарча ақыҭа

Иахьа Уарча инхоит еиуеипшым аԥсуа қыҭақәа ирықәҵыз аԥсуаа: Арасаҙыхьаа, Тҟәарчалаа, Гәыԥаа, Ҷлоуаа, Мықәаа, Уатаԥаа, Цьгьардаа, Аҭараа, Ҭхьынаа, Кындгаа, Ғәадаа, Аҙѡыбжьаа, Пақәашьаа, Акәаскьаа, Маркәылаа, Ешыраа, Ачандараа, Дәрыԥшьаа. Ажәакала, Уарча иахьатәи ажәаҳәатә ҭагылазаашьа иҿыцу бызшәатә лабораториоуп: араҟа еилаҙѡоит еиуеиԥшым ақыҭақәа рҷыдарақәа, иҿыцны.

2. Ԥшьаԥ ақыҭа

Иахьа Ԥшьаԥ (Багажәиашҭа) 45 ҭзы рҟынҙа ҿыц иианы инхаз аԥсуаа ҳԥылоит. Урҭ ахьынтәааз ақыҭақәа иреиуоуп: Река, Пақәашь, Ҷлоу, Уатаԥ, Аҙхыда аҳабла, Кындг, Цьгьарда, Бедиа.

3. Балан аҳабла

Балан Аҙѡыбжьа ақыҭа иатәу ҳаблоуп. Иахьа араҟа инхоит Арасаҙыхьынтә, Ҷлоунтә, Атышаду аҳаблантә ииаз аԥсуаа. Урҭ зынҙа 7-ҭзрак ыҟоуп.

4. Ахәыуаа рҳабла

Ахәыуаа – ԥахьа Векәуаа рхәы ҳәа изышьҭаз ҳаблоуп, Кәачара иатҵанакуан. Уажәы ари аҳабла Ҷлоу ақыҭа иатҵанакуеит, усҳәарҭала. Иахьа, Ахәыуаа захьзу аҳаблаҿы инхоит Арасаҙыхьынтә, Ҷлоунтә, Тҟәарчалнтә, Ғәадантә нхара инеиз аԥсуаа.

5. Цьыҟәмыр аҳабла

Цьыҟәмыр – Маркәыла иатәу ҳаблоуп. Иахьа араҟа инхоит Арасаҙыхьынтә, Уатаԥынтә, Тҟәарчалнтә, Пақәашьнтә, Патархәыҵантә ииаз аԥсуаа.

6. Сақәабалиа аҳабла

Сақәабалиа – Маркәыла иатәу ҳаблоуп. Иахьа араҟа инхо аԥсуаа аиҳарашьақ Уатаԥ иҭытцыз Воуаа роуп.

7. Бабышьра аҳабла

Бабушера – Гәылрыԥшь араион иатәу ҳаблоуп. Иахьа араҟа инхо аԥсуаа иахьынтәааз ақыҭақәа иреиуоуп: Арасаҙыхь, Гәып (Аԥьампҵазра аҳ.), Кәачара, Ԥақәашь уб. итц.

8. Зыгәҭа ақыҭа

Зыгәҭа – Аҟәа араион иатәу қыҭоуп. Иахьа араҟа инхо аԥсуаа иахьынтәааз ақыҭақәа иреиуоуп: Арасаҙыхь, Тҟәарчал, Ԥьгьарда, Ғәада, Кәтол, Кындг, Ачандара, Ԥьырхәа.

9. Аҟәа, Вавилов имҩаду

Кьалашәыр аганахьала, аҩадахьҟа, Вавилов имҩа захьҙу аҟны (Зыгәҭа унеиааҙа) инхоит Ԥьгьардатәқәа – 2 тҙрак, Уатаԥнтәиқәа – тҙрак, Ҷлоутәи – тҙрак уҳәа уб. итц.

Иара убас, «Сухумскаиа» захьҙу амҩаҷы (Ԥшьаԥ) инхоит Тҟәарчал, – Кәымыз аҳаблантә нхара ииаз 28 тҙы аԥсуаа.

Абасала. Иахьа абжьыуатәи адиалект аҳәаақәа ԥахьа аасҭа иаҳа рыҷедырҭбааит, иаԥсыуам амилаҭтә гәыԥқәа ԥьара-ԥьара ишалаԥсоугьы.

Ишдыру еиԥш, аԥсуа бызшәа арҿиаразы, 1990 шықәса, рашәарамза 15 рзы Аԥсны аиҳабыра апрограмма ҷыда рыдыркылеит. Уи излаҳәо ала, аԥсуа бызшәа ттцаатәуп алингвогеографиа аспект алагьы. Убри аҟынтә, абжьыуатәи адиалект монографиала ишыҭтцааугьы, уи иахьатәи аҭагылазаашьа лингвогеографиала аҭтцаара актуалра аланы иҟоуп.

4. Арасаҙыхьаа рыҳәсаагарҭақәеи рхатцацарҭақәеи ирызкны

Ишдыру еиԥш, аҭацацәа иахьыкәтцыз ақытақәа иртәу абызшәатә ҷыдарақәа иахьааиз еиқәдырхар алшоит, мамзаргьы изланагалаз рбызшәатә ҷыдарақәа шьҭыркаауеит. Убри аганахьала Арасаҙыхь ақыҭа анҭыстцаа избеит, араҟа абжьыуа қытақәеи абзып қытақәеи рҟынтә абызшәатә ныррa шыҟаз. Иаанханы иҟоуп наџьнатә аахыс Арасаҙыхь инхоз ауааԥсыра рбызшәатә ҷыдарақәагьы. Уи зыбзоуроу, аҭацацәа изланагалаз аҭаацәа рхатә бызшәатә ҷыдарақәа рҳәарахьы иахьыиасуа ауп. Насгьы, иахьанҙа иҳамоу адыррақәа изларҳәо ала, егьырҭ ақытақәа ирықәтцны Арасаҙыхь иаанагаз аҭацацәа қытацыпхьаҙа 6-ѡык–5-ѡык иреиҳаҙам.

Арасаҙыхьаа рҭыпҳацәа рхатцацарҭақәа иаҳа иахьырацәоу Ҷлоуи (12-ѡык), Тҟәарчали (11-ѡык) рҟноуп.

Арасаҙыхьаа рыҳәсаагарҭақәа иаҳа иахьырацәоу Гәыԥи (11-ѡык), Ҷлоуи (10-ѡык), Цақәашьи (10-ѡык), Уатапи (8-ѡык), Цьгьардеи (9-ѡык) рҟноуп.

Арасаҙыхь ақыҭа иашьагәыҭу аҭацацәа 40-ѡык инреиҳаны иҟоуп.

Ауааԥсыра рацәа зтцазкуа ажәла дуқәа иахьыҟам иабзоураны иара Арасаҙыхь аѡнутҟагьы аҭыпҳацәа зыԥшааура рхыпхьаҙара, хыхь ишысҳәаз еиԥш 40-ѡык рҟынҙа инаҙоит.

Арасаҙыхьаа рхатцацаратә, рыҳәсаагаратә хырхартақәа абызшәа ишаныԥшуеиԥш, ауааԥсыра рҭеитԥшгьы ишаныԥшуа иазгәеиҭахьеит абиологиатә ҭцаарадыррақәа ркандидат П. Кь. Кәытцниа. Уи излаиѡуа ала, аҭеитԥш ачыдарақәа жәпакы, иаҳаракгьы ауаѡы ира́сатә ҷыдарақәа, иаҳҳәап иҭаҳҭыгьара, ихы аформа, ицәа аԥшшәахәы, ихахәы аҳәышьа, иԥынтца аформа, иқьышәқәа рыжәпара, иблақәа рформа, рыԥшшәахәы, инацәкьарақәа рыштца иану

асахьақәа, ахаԥыцқәа ирну асахьақәа, илоу ашьа агәыԥ, уи иалоу аматәашьар ҷыдақәа рыхкқәеи уб. итц. ирацәаны аҷыдарақәа ауаҩы шьҭрала ишиауа шьақәыргылоуп антропологиаҿы[1].

Абарҭқәа рганахьала даара интересуп, Арасаҙыхь–лбаа инхо раасҭа Арасаҙыхь – ҩхала инхо ауааԥсыра иаҳа иԥшҙақәоуп ҳәа иахьырзырҳәо афакт ахьазгәаҳҭаз.

II ахы
Алингвогеографиа аметодқәа рыҩнутҷ ақыҭа абызшәатә ҷыдарақәа рыттцаара иааннакыло аҭып. (ақ. Арасаҙыхь аҿырԥшала).

1. Алингвогеографиа аметодқәа зегь раԥхьаҙа Арасаҙыхь ақыҭа изадаҳгалаз

Алингвогеографиа-аԥсуа диалекҭологиаҿы иҿыцу хырхарҭоуп. Адиалектологиатә хырхарҭа ҿыц алингвогеографиа аҿиара зыбзоуроу абызшәатә Атласқәа рышьақәыргылареи, рапҵареи рзы раԥхьаҙа Германиа имҩаԥгаз ауснагҙатәқәа роуп. (Анемец бызшәа иазку раԥхьаҙатәи атлас аԥитцеит Венкер Вреде).

Ажәа алингвогеографиа шьақәгылоуп ҩ-хәҭак рыла: лингво – иаанагоит абызшәа, географиа–абызшәа **аҭып** иадҳәаланы аттцаара ахьымҩаԥысуа. Алингвогеографиаҿы **аҭып** атцакы иаҳа иалкааны иазгәатоуп, итрадициатәу адиалектологиа аҟны аасҭа[2]. Иалкааутыԥцыԥхьаҙа иаҳԥыло абызшәатә ҷыдарақәа рхархәара асфера ахьынҙатбаау аган ала иҭызтцааура аматәар «алингвогеографиа» аԥсышәала «абызшәа цакырадгьылла аттцаара» ҳәа ҳашьҭоуп.

[1] Кәытдниа П.Кь. Аԥсуаа рантропологиа азтцаарақәа. Аҟәа – 2000, ад. 26.

[2] Бородина М.А. Проблемы лингвогеографической географии. М. – Л. – 1966, ад. 6.

Абызшәа цакырадгьылла аҭцаара-адиалекттә ҷыдарақәа тыпцыпхьаӡа инарцауланы рыҭцаара иазкыуп. Даҽеакала иаххәозар, иалкааy **аҭып** аҟны адиалекттә ҷыдарақәа аӡәы, цыҭѡык, ма зегьы ирҳәо-ирымҳәо уҳәа абарҭ азцаарақәа алингвогеографиа аҭак ҳнаҭар алшоит. Убри азоуп итрадициатәу адиалектологиа аѡнутҟа изыҷиаз ахырхарҭа ҷыц «Алингвогеографиа».

Абызшәа цакырадгьылла аҭцаара ахатәы ҭцаашьа аметодқәа амоуп: анкетатә, астатистикатә, абызшәатә хсаалашьақәыргыларатә методқәа. Иара убас адиалектологиа аҟынгьы ахархәара зырҭо – ашьклапшратә методгьы.

Анкетатә метод ҳәа ҳашьҭоуп адиалекттә ҷыдарақәа рымҽхаки рҳәааи аилкааразаа еиқәыршәоу, абызшәатә ҷыдарақәа ирзынархоу азцаарақәа аиҷцәажәараан рхархәара. Анкетатә методи ашьклапшратә методи рыѡбагьы еилацаны ахархәара рызузар, аусура апроцесс иаҳа алцшәа анаҭоит, анкетақәа – цхыраагӡатәқәоуп[1].

Астатистикатә метод – анкетатә метод иазааигәоуп, иханарҭәаауеит. Усҟан адиалекттә ҷыдарақәа хыпхьаӡарала шаҟаѡы ирҳәо-ирымҳәо еилаҳкаауеит.

Агеографиатә хсаалаҷы иҷыдоу дыргала абызшәатә ҳәаацәаҳәақәа (изоглоссы) рышьақәыргылара абызшәатә хсаалашьақәыргыларатә метод ҳәа иашьҭоуп.

Абызшәа цакырадгьылла аҭцааразы ихадароу ауснагӡатәқәа иреиуоуп:

1) аматериал аизгара (аҭцааразы иалкааy **ҭыпк** алхра, ажәаҳәаѡцәа ралхра (қәрала, хатцажәлала, пҳәысжәлала, заанатла, социалтә ҭагылазаашьала, итаҳцаауа ауаапсыра дара рҭып аҷы инхоижьҭеи заҟа аамта цуа аган ала), абызшәатә ҷыдарақәа ирызкны аинформациа аизгара (ашьклапшратәии анкетатәии аметодқәа рыла), аҷыдарақәа – цак-

[1] Ахсалба А. А. Арасаӡыхь инхо апсуаа ражәаҳәа аҷыдарақәак (алингвогеографиа аспекҭ ала) // (шәахә. сышәҟәы Арасаӡыхьаа ражәаҳәа). Аҟәа – 2006, ад. 55– 56.

қәаси формақәаси иаархәақәоу азгәатара. Абарҭ ауснагзатәқәа аматәар – алингвогеографиаҿы «предкартографирование» ҳәа иашьҭоуп[1]. Ари абызшәатә хсаалақәа рышьақәыргылара зырманшәало усуратә хкыуп абызшәа тцакырадгьылла аҭтцараҿы. Аҧсышәала уи ҳара ахсаалаҧхьашьақәыргылара ҳәа ҳашьҭоуп.

2) ахсаалашьақәыргылара (картографирование) – арахь иатцанакуеит (аҧыдарақәа ирзынархоу адырга ҧыдақәа ралхра, абызшәатә ҧыдарақәа ахсаалаҿы рарбашьа апринципқәа рышьақәыргылара, аҳәаацәаҳәақәа (изоглоссы) ахсаалаҿы алдашьа аметодика ашьақәыргылара, афонетикатә транскрипциа ашьақәыргылара).

3) ахсаала ахцәажәара, даҿеакала иаҳҳәозар, аҳәаацәаҳәақәа анализ рзура, ижәытәуи иҿыцуи аҧыдарақәа раарԥшра, абызшәақәа реидкьыслара атып амазар – урҭ реидкьыслашьа азгәатара, уҳәа уб. итц.

Абызшәа тцакырадгьылла аҭтцаара напы асыркит Арасаҙыхь ақыҭа ацәажәашьа ала. Абызшәатә атласқәа аԥызтцо атцарауаа рхы иадырхәо ихадоу аметодқәа Арасаҙыхь ақыҭа иадгаланы итыстцаартә еиԥш анкетақәа шьақәыргылан исымамызт. Убри азы 1986 шықәсазы Арасаҙыхь ақыҭа абызшәатә ҧыдарақәа ашәҟәы рантцара напы асыркит ашьклаԥшратә метод ала. Нас уи иснаҭаз аматериал шьаҭас иҟаҵаны анкетатә зтцаарақәа еиқәсыршәеит. Арасаҙыхь ақыҭа ацәажәашьа иатәу абызшәатә материал хасырҭәааун астатистикатә метод алагьы. Уи сыцсырхырааит ихадоу диалекттә ҧыдарақәак араҟа рҭыԥҭаҙарақәа раарԥшразы.

Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа аҭтцараҿы схы иасырхәаз анкетатә зтцаарақәа шьаҭас ирымоуп Арасаҙыхь ақыҭа абызшәатә ҧыдарақәа.

---

[1]Кармакова О.Е. Лексическая карта: Методика для составления и интерпретация // Русские диалекты. Лингвогеографические исследования. М. –1987, ад. 181

Алингвогеографиала збызшәатә ҷыдарақәа зегь рап̣хьаʒа иҭыуҭаауа ақыҭа, иара азы ип̣сабаратәу ажәақәа рацәазароуп. Урҭ ажәақәа ақыҭа агәыбылра удыркуазароуп. Насгьы, уа инхо ауаап̣сыра рбызшәа ибзианы рҿаҿы иааиуазароуп. Абарҭ аҟазшьақәа ирыбзоурахеит алингвогеографиа аметодқәа рыла иҷыдоу аҭҭаамҭақәа зегь рап̣хьаʒа Арасаʒыхь ақыҭа иадҳәаланы иахьап̣ҭахаз.

Аславиан бызшәақәа лингвогеографиала рыҭҭааraҿгьы ақыҭақәа алкааны иахьҭырҭаауа ыҟоуп. Иаҳҳәап, А. А. Плотников истатиа «Балканославянский ареал через призму этнолингвистической программы «звериные праздники»» захьʒу аҟны аҷыдарақәа регионла иазгәаҭоуп, аха иҟоуп ақыҭақәа ахьалкааугьы. Иҟоуп «горные раионы» ҳәа аҭып̣қәа ахьалкааугьы[1].

«Терминалогия свадебного обряда с. Гега (юго-западная Балгария, с комментариями)» захьʒу Е. С. Узнёва лстатиа ишаҳәо ала, Гега ақыҭан 540-ҩык ауаап̣сыра ыҟоуп, аҭʒқәа 150 ыҟоуп, ҿаҩа қыҭоуп[2].

Географиатә шьақәгылашьала, Арасаʒыхь ақыҭа ахаҿреи адемографиеи рганахь ала зыʒбахә сҳәаз ақ. Гега иеип̣шуп. Арасаʒыхь ақыҭа егьырҭ арха қыҭақәа ишреип̣шым ҳнарбарц аҭахушәа, ари ақыҭа иагәылыҳәҳәоит ахәы ҳаракқәеи (Ачап̣ара, Абаажәахәы, ашәшьыра, Ажәымҩа, Ҟәламба, Тҟәача, Аныха хәыҷы), аҟәап̣а-ҿап̣арақәеи, урҭ рнаҩсангьы, иамоуп акаршәра дгьылқәагьы маҷк[3].

Арасаʒыхь ақыҭа абызшәатә ҭагылазаашьа уеигәырҭьартә иҟоуп. Ап̣суа-ақырҭуатә еибашьра ҟалаанʒа араҟа иаҳп̣ылон 36 жәла: Шамба, Нанба, Бганба, Ҳаҵьымба,

[1] Ашәҟы «Исследования по славянской диалектологии», аҭыжьимҭа №7, М. – 2001, ад. 30– 43.
[2] Иарбоу ашәҟәы, ад. 127.
[3] Қапба Р.Хә. Арасаʒыхь. Агаз. «Ап̣сны», жьҭаарамза 30, 2008. ад. 5– 6.

Ахсалба, Ҟаитанба, Амчба, Қапба, Адлеиба, Ҭхәазба, Аламиа, Алагәлаа, Адочиа (Ҭаскәач иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Чқәан, Ҭодуа, Ҭҳаитцыкә, Ҳаразиа, Торчуа, Кәарҷиа, Черкьезиа, Мерцхәлаа, Кобахиа, Габниа, Асланҙиа, Шьакаиа (Пехә иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Гәагьиа (Чкьи иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Гәарамиа, Аргәын, Дарсалиа, Кархалаа (Кьаҕә иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Багаҭелиа (Хмаԥыр иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Қаԥьаиа (Моқцеи иԥацәа ҳәа ирышьҭан), Данелиа, Каарес, Иванов, Ашәба.

Ишаҳбо еиԥш, амилаҭтә еилазаашьа митәык еилаԥсамызт. 1023-ѡык ауааԥсыра рахьынтә х-ѡык–естонцәан, 4-ѡык–урысцәан, 5-ѡык–қыртцәан, егьырҭ аԥсыуаан. Аԥсуа-ақырҭуатә еибашьра ашьҭахь Арасаҙыхь ақыҭан амилаҭтә еилазаашьа маҷк аҽаԥсахит. Уажәы араҟа милаҭла иақырҭуоу дыҟаҙам, х-ѡык аурысцәа иҟоу – ҭацацәоуп, тәымцьарантә дааны иахьа ара аҙәгьы днымхеит, аха ауааԥсыра рхыԥхьаҙара маҷхеит. Уаанҙа 1023-ѡык ыҟазтгьы, уажәы 342-ѡык иреиҳаҙам. Урҭ рахьтә 178-ѡык – хацәоуп, 164-ѡык – ҳәсоуп[1].

Арасаҙыхь ақыҭа географиала аԥсуа қыҭақәа Гәыԥ, Ҭхьына, Уатаԥ ирыгәтылакуп. Ара инхо аԥсуааи ладеиѡадеи (Гәдаутеи Очамчыреи рр – а) иҟоу аԥсуааи иахьа еимаздо агаҽа иаваршәны инагоу амѡахадоуп. Аха ажәытәза урҭ еимаздо цҳаны ирымаз ашьхақәа ракәын. Арасаҙыхь – Уаҳәатцкьы ашьха ашьапаҽы ишьҭоуп. Акыр шәышықәсақәа раԥхьа шьхала имѡаԥысуаз амиграциатә процесҟәа рацәан. Ҭоурыхла араҟа имѡаԥысуаз амиграциатә процесҟәа ҕәгәала ирныԥшуеит дара ауааԥсыра ргәалашәараҽы инхаз аҭыԥхьҙқәеи акәарақәа рыхьҙқәеи. Иаҳҳәап: аҙиас Мықә иҭагылаз аҙлагара згәалашәо – Алоу иҙлагара ахьҭагылаз рҳәоит. Алоу захьҙыз д-Маршьанын.

[1] Ари аинформациа аагоуп «Хозяйственная книга» захьҙны Арасаҙыхь аусҳәарҭаҽы ишьҭоу ашәҟәы аҟынтәи. Уи ашәҟәаҽы асеиԥш ахыԥхьаҙарақәа ҭагалан 1995 шықәсазы.

Аҟәланбақәа ахьынхоз аҭып – Ҟәламба ҳәа иашьҭоуп. Қәыблаа[1] ҳәа аԥсуа жәла ахьаҳԥылоз аҭып – Қәабал ҳәа иашьҭоуп. Какәбаа ахьынхоз аҭып – Какәбаа рыԥшаҳәа ҳәа иашьҭоуп, Ҳаԥьымаа ахьынхоз – Ҳаԥьымқыҭ ҳәа иашьҭоуп. Какәбаа рыԥшаҳәа азааигәара, аҳиас Мыкә ахьлеиуа – Едгьы иԥан ҳәа иашьҭоуп. Едгьы д-Кәаҕәаниан, уи инхарҭаҷы ааигәанҳа дынхон Пач Ахсалба иԥа Роман захьҳыз. Иара убас иҟоуп: Цыбаа рқьапҭа, Шамаа рҽытца, Кархалаа рқьапҭа, Гогәуаа рқьапҭа – уажәы Дарсалиаа ахьынхо, Чагә ирха – Чагә захьҳыз д-Маршьанын.

Чагә-ирха ахьыҟаз, Гәарамиа Алиоша дахьынхоз ала архаҟа уанлыбааua. Ҷьаҕыр икәара уахьааруаз акәын. Чагә дҭаацәараҳамызт, дажәуа даналага иара иҭанакуаз адгьыл Хсалаа ирааирхәеит. Уа Хсалаа анхара ҟартцаанҳа раԥхьа ажра жны арацәа ҭарапсеит аҳәаа алардырразы. Ус ишыҟаз Асовет мчра анааи уи адгьыл аҭаҭын – аиҭаҳатә ааҳаразы аиҳабыра ирымархит[2].

2. Арасаҳыхь ақыҭа ацәажәашьа, абжьыуаа ражәаҳәа лингвогеографиала аҭтцаара иацентырны изаҳаԥхьаҳаз

Арасаҳыхь ақыҭа лингвогеографиала ианҭаҳтцаауаз хшыҽзышьҭра азаҳуан афонетикатәи, аморфологиатәи, алексикатәи аҷыдарақәа. Ари ақытан имҽаԥаҳгаз алингвогеографиатә ҭтцаарақәа излаҳдырбаз ала, араҟа ҳәашьалагьы, цакылагьы иеивгоу ажәа ҷыдақәа рацәоуп. Ари афактор аҷаҽа қытақәа зегьы ирызҷыдаҟазшьазар ҟалап?

[1] Ари ажәла агыруа жәлахь ииаргеит – Қобалиа ҳәа. (шәахә. С. Ҳамыҭ. Ишьақәыргылатәу аҭабырг. агаз. «Ауыблаа», ноиабр 30, 1990, ад. 2.)

[2] Арасаҳыхь ақыҭа аҭакырадгьыли, уи аҭыԥхьҳқәеи ирызку асхема шәахә. сышәҟәы «Арасаҳыхьаа ражәаҳәа» захьзу. (Аҟәа – 2006, ад. 74).

Алингвогеографиа аметодқәа зегьы ҳацырхырааны, ганрацәала Арасаҙыхь ақыҭа анҭаҳҭаа, игәаҭахеит, алитературатә бызшәа иаднакылахьаз ажәақәак рфонетикатә вариантқәа ақыҭа аҩнутҟа икҿаханы ишыҟаз. Иаҳҳәап, «аҙы́ҩарҩар» (баланда)[1] иавариантны Арасаҙыхь ақыҭан испылеит ажәа аҙырҩа-ԥша́рҩа. Ажәа аҙырҩа-ԥша́рҩа ажәаҳәаҩы ҳаниҿцәажәоз ихы иаирхәеит «аҙи ашьақари имыцхәны аҩы иазҭо, нас изжәуа ирзынарханы. (… ажәытә аҩы иржәуаз уцәа иалашьшьы ицон, иуԥырхагахаҙомызт, уажәы аҙырҩа-ԥша́рҩа ржәуеит – Ҳ. С.)».

Ас еиԥш иҟоу абызшәатә материал қыҭацыпхьаҙа еизгахар иҳауеит ҳҳатәы бызшәа арҿиаразы иҳацҳархырааша ажәа ҷыдақәа маҷымкәа. Иаҳҳәап, абахҭаҿы «абаланда» зшауа «баландер» ҳәа ишьҭоуп.

«Баландер» азы иаҳҳәар акрамоума ажәа аҙырҩаԥша́рҩы?

Егьырҭ абжьыуа қыҭақәак рҟны имҩаԥаҳгаз алингвогеографиатә ҭтаарақәагьы иаҳдырбеит, иеизааигәоу ҩқыҭак рыбжьарагьы ажәак ҳәашьала ма ҭакыла ишеивгахоз. Иаҳҳәап, иара ажәа аҙырҩа-ԥша́рҩа иавариантны Ҷлоу ақыҭа Андроу аҳаблаҿы испылеит ажәа аҙырҩы – ԥшырҩы́. Ишырҳәаз ала, ари авариантгьы, «аҩы ҟазҭо, ма ахш, ацха иҳармароит ҳәа аҙы аиҭар, убри аҙырҩыԥшырҩы́» ҳәа иашьҭоуп (ажәаҳәаҩ Ҭә. У.).

Абжьыуаа ражәаҳәа лингвогеографиала аҭтаара аус аҿы, уи иацентрны иаҳгаша қыҭоуп Арасаҙыхьтәи ацәажәашьа. Ус аҳәара азин ҳнаҭоит ари ақыҭа иахьатәи абызшәатә ҭагылазаашьа. Иаҳҳәап, алингвогеографиа аметод ҭтаашьала, ари ақыҭа инартцауланы иантаҳҭаа еилкаахеит, ууанҙа атцарауаа: П. Ҷараиа, Н. И. Марр, Қь. Ломҭатаҙе, М. Циколиа уҳәа иазгәарҭахьаз аспирант ф‘ иахьа Арасаҙыхьгьы ишаҳԥылоз.

[1] Аԥьынцьал Шь. «Аҳәа зыҟәну аԥныш». Ароман 1 ашәҟәы. Аҟәа –1989, ад 17.

Хыхь зыʒбахә сҳәаз аҭарауаа абжьыуаа ражәаҳәаҽ мацара иазгәарҭахьан аспирант ф‘, аҧсуа диалеқтқәа рыҩнуҭҟа. Ажәа апа́ аспирант ф’азгәаҭоуп асаʒуа диалеқт аҧсуа бызшәаҽы[1]. Уи ҳҧылоит аҟабарда бызшәеи, абаза бызшәа ашьхаруатәи адиалекти рҟынгьы[2].

Аспирант ф‘ажәа аф‘а (апа) аҟны мацара иазгәарҭахьан Мықә, Тамшь[3], Ҧақәашь, Тҟәарчал, Чхәарҭал[4] ақыҭақәа рҟны.

Арасаʒыхь ақыҭан ари аспирант ажәа аф‘а (апа) аҟны адагьы иазгәаҭоуп иажәахырҽиааy ажәа аф‘ а́ҵьҳа (ипаʒоу, ихәыҷʒоу) аҟни, иаланагалаз ажәа кәычхьи иҳанаҭаз авариант «аф‘ы́ч» (ахәыҷы ишьапы) аҟни. Ажәа кәычхьи аҧсшәа ианаланагалоз, ашьҭыбжь кә, аспирант ф‘ ҳанаҭеит ҳәа сгәы иаанагоит[5].

Ицәырҭуеит азҭаара: Бзыҧтәи адиалекти егьырҭ абжьыуа қыҭақәеи рҟны ари аспирант иҟазу-иҟамзу? Ф‘ зхылҭыз ашьҭыбжь Ҭә злоу ажәақәа ыҟоума? (Қь. Ломҭаҭиʒе лгәы иаанагон иҟоуп ҳәа). Ҭ зхылҭыз ашьҭыбжь ҭә злоу ажәақәа ыҟоума? (А. Н. Генко игәы иаанагон абжьыуаа рҽы иҟоуп ҳәа)[6]. Ажәлар рзеиҧш бызшәахьы зхы хам адиалекттә ажәақәа уаҳа ыҟоума? Иҟоума алитературатә бызшәа иаднакылаз ма иаднамкылац адиалекттә ажәақәа? (Сгәанала, арахь иаҭанакуеит ф‘ (п) зхылҭыз ашьҭыбжь ҭә злоу ажәа а́иматҭәара. Ажәа

---

[1] В. А. Чрыгба. Садзкий диалект абхазского языка и его говоры// Ш. Д. Инал-ила. Садзы. Историко-этнографические очерки. Издание второе. Сухум – 2014., ад. 297.

[2] «Аҧсуа быхшәеи абаза бызшәеи рҭоурых – еиҽырҧшратә анализ», аизга Қь.В. Ломҭаҭиʒе. Аҧсуа бызшәа азҭаарақәа I Аҟәа –1988, ад. 12.

[3] Марр Н.И. О языке и истории абхазов. М. – Л. –1938, ад. 62.

[4] Циколиа М. М. Аҧсуа бызшәа абжьыуатәи адиалеқт. Қарҭ –1969, ад. 065. (қырҭшәала, арезиуме – урысшәала).

[5] Ахсалба А. А. Арасаʒыхь инхо аҧсуаа ражәаҳәа аҷыдарақәак. (аж. «Алашара» №2, 2004, ад. 97).

[6] А.Н. Генко. Аҧсуа-аурыстә жәар. Акьыҧхь иазирхиеит Т.Ҳ. Ҳалбад. Аҟәа –1998, ад. 321.

а́иматҷаара алитературатә бызшәа иаднакылахьеит уҳәартә иаабоит. Иаҳҳәап: Еиматҷааны ақәоура иалагахьан[1]). Абас еиԥш иҟоу азҵаарақәа абызшәа аҭоурых инагзаны ашьақәыргыларазы актуалра рылоуп. Иаҳҳәап, аспирант ф‘ бзыԥтәи адиалект аҟынгьы ҭоурыхла иҳаман аха –п ашҟа ииасит.

Сгәанала, хыхь еиқәысыԥхьаӡаз азҵаарақәа рышҟа ҳхьазырԥшуа абызшәатә материал ала ибеиоуп Арасаӡыхь ақыҭа ацәажәашьа.

III ахы
Абжьыуаа ражәаҳәа аҭҵааираҽы алингвогеография аметодқәа рхархәара алытцшәақәа

1. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа афонетикатә ҷыдарақәак

1. 1. Ақьышә-хаԥыцтә спирант ф‘

Ишдыру еиԥш, аԥсуа бызшәаҽы ақьышә-хаԥыцтә спирантқәа рсистема хԥаны еицааиуазарц ахәҭоуп. Аха алитературатә бызшәаҽи бзыԥтәи адиалекти рҟны в, ф роуп иаҳԥыло. Ахԥатәи, абруптивтә цыбжьыҟа ф‘ ҳԥылоит абаза бызшәа ашьхаруатәи адиалекти аҟабарда бызшәеи рҽы[2]. Асаӡ адиаллеқт аҽгьы[3]. Абруптивтә цыбжьыҟа ф‘ «аф‘а» аҟны мацара иаҳԥылоит ҳәа иԥхьаӡоуп Тамшьи Ҷлоуи ақыҭақәа рҟны[4]. Абжьыуатәи адиалект аҟны ари ажәа

[1] Б.Шьынқәба «Ахаҳә еиҩса» Аҟәа –1983, ад. 104– 105.

[2] «Аԥсуа бызшәеи абаза бызшәеи рҭоурых – еиҽырԥшратә анализ» – аизга Қь.В. Ломҭатиҙе. Аԥсуа бызшәа азҵаарақәа I Аҟәа – 1988, ад. 12.

[3] Шәахәапш В. А. Чрыгба, иарбоу аусумҭа.

[4] Аспирант ф. «аф.а» аҟны ишаҳԥыло азгәарҭахьеит аҵарауаа: П. Ҷараиа, Н.И. Марр, С. Цьанашьиа, Қь. В. Ломҭатиҙе. (шәахә. Қь.В. Ломҭатиҙе. Ашьхарыуатәи адиалеқти уи аҭыпи егьырҭ аԥсуа – абаза диалеқтқәа рҟны. Қарҭ – 1954. (қырҭшәала, арезиуме – урысшәала) ад. 341.

(аф‘а) ҳԥылоит ҳәа иԥхьаҙоуп ԥақәашьтәи, чхәарҭалтәи, тҟәарчалтәи ацәажәашьақәа рҟны[1]. Иара убас, ажәа аф‘а академик Н. И. Марр Мықәи Тамшьи испылоит ҳәа иазгәеиҭоит[2].

Аспирант ф‘Арасаҙыхь ақытан иаҳԥылоит ишьаҭарку ажәақәа рҟни иаланагалаз ажәак аҟни.

а) Ишьаҭарку ажәақәа рҟны

Ажәа аф‘а азгәаҭоуп Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы, егьырҭ аҳаблақәа рҟны ари ажәа спымлаҙеит. Уи ахаҭыԥан егьырҭ аҳаблақәа рҟны ахархәара амоуп алитературатә бызшәаҷы иаҳԥыло ажәа «апа».

Анкетатә метод абзоурала еилкаахеит ажәа аф‘а Аҙɷыбжьеи Цьгьардеи ишаҳԥылоз. Аҙɷыбжьа ақытан ари ажәа иҷыцу ҟаларoуп, аибашьра ашьҭахь Атышадунтәи арахь нхара ииаз аҙәы лажәаҳәа иазҵыдароуп.

Ажәа «аф‘аԥьҳа»: «аф’ычҳа» (ипаҙоу, ихәычҙоу) Арасаҙыхь аҳаблақәа зегьы рҟны иазгәаҭоуп, аха ахархәара асфера ҭшәоуп. Уи араҟа иазгәаҭоуп 9-ɷык ауааԥсыра ражәаҳәаҷы. (игәаҭ. 197-ɷык).

Аҷырԥштәқәа:

Аф‘а́ *ҳәоуп ишáҳҳәо. (ацә. б.)*

Алаба **ф‘а́ль[3]а[4]** *ҭсы́ст. (ацә. б.)*

Аҳәасақәá макьáна иысса ф‘áԥьҳаҙоуп ишы́ҟоу. (ацә. б.)

… Илаба́шьа ф’ы́чҳа лаиы́рсын дангы́лт. (№ 30, 5)*

Анкетатә метод абзоурала еилкаахеит ажәа аф’ычҳа Тҟәарчал ақытангьы ишаҳԥылоз.

---

[1] М.М. Циколиа. Аԥсуа бызшәа абжьыуатәи адиалекҭ. Карҭ – 1969, ад. 065. (қыртшәала, арезиуме – урысшәала).

[2] Марр Н.И. О языке и истории абхазов. М. – Л. – 1938. Ад. 62.

[3] Ль – ҳәа иԥшқаны иаҳԥылоит агыршәа анырра иабзоураны.

[2] Абас иарбоуп, адиалекҭтә нтамҭақәа реизга «Арасаҙыхьаа ражәаҳәа» (2006) аҟынтә иаагоу аҷырԥштәқәа. № – атекст аномер ауп, 5– аҳәоу аномер ауп.

Аҭара ақыҭан иазгәаҭоуп «иф‘ а́ф‘аны» аформа, иаанагоит «ижәпаны», «ирацәаны».

Аҿырпштәы:

Иф‘а́ф‘*аны иаауа́н ауа́а (ацә. б.)*

Сеиҵа́ҳатәқәа иф‘аф‘аны иа́аит. (ацә. б.)

Ажәа **иф‘аф‘ан** Арасаҙыхь, Аҵеиҵь-ахәы аҳаблаҿи, Кәтол, Ахыуаа рҳаблаҿи аҙәа-ҙәа рҟны иазгәаҭоуп.

Аҙыбжьа, Дабақыҭ аҳаблаҿы испылеит **«иф‘аф‘аса»** аформа.

Кәтол ақыҭан, Ҭоумышьи Ахыуааи рҳаблақәа рҿы иазгәаҭоуп «аима́ф‘ара» аформа, «аиматҵәара» ахаҭыпан, иаанагоит «асы ма ақәа аура ишалагара ажәлан хәашьны ианыҟоу»*.

Аҿырпштәы:

А́миш еимаф‘а́ны иы́ҟоуп. (ацә. б.)

Ажәа **аимаф‘ара** Арасаҙыхь ҽыцьа ауаапсыра ражәаҳәаҿы испылеит.

б) Иаланагалаз ажәа аҟны

Арасаҙыхь ақыҭан инхо 17-ҽык ауаапсыра ражәаҳәаҿ иаҳпылоит ажәа «аф‘ ы́ч» (ашьапы). Ажәа аф’ыч ҳауит ҳәа ҳгәы иаанагоит агыршәа аҟынтә иаауа ажәа акәыч-кәычхьи «ашьапы» аҟынтә. Ҳгәанала, ари ажәа апсшәа ианадна-кылоз ашьҭыбжь кә фонетикала аҽаапсахит, иаҳнаҭеит ашьҭыбжь ф‘

Аҿырпштәы:

Бф‘ ы́чқәа ҟьашьу́п иызәзәаны́ бышьҭа́л. (ацә. б.)

Анкетатә метод абзоурала еилкаахеит Ҷлоу ақыҭан ажәа «аф‘ а́а» шаҳпылоз. Араҟа ари ажәа ахәычы иеимаа хәычқәа ирзынарханы иаҳпылоит.

Аҽырԥштәы:

Бáаины аф'áақәа бы́шьаԥа (ацə. б.)

Абжьыуа атԥакырадгьыл аҟны аспирант ф'аҳəаақəа ахьынʒацо ашьақəыргылара ихымԥадатəу усуп. Ари аҵыдара абызшəатə хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 51).

1. 2. Увелиартə цыбжьыҟа х

Увелиартə цыбжьыҟа **х** фонемак аҳасаб ала иаанханы иахьҳамоу бзыԥтəи адиалект аҟны мацароуп[1].

Арасаʒыхь ақытан увелиартə цыбжьыҟа **х** ҳԥылоит 3-ɷык ауааԥсыра ражəаҳəаҷы. Урҭ рахьтə аʒəы дхаҵоуп, Арасаʒыхь-агəы аҳабла датəуп, руаʒək дхаҵоуп Ҳаԥьымқыҭ аҳабла датəын, егьи – Гəыԥ-агəы аҳаблаҷы инхо аҭацацəа дреиуоуп, ԥьынԥьла Оҭҳаратəуп.

Аҽырԥштəқəа:

… лых̲гьы́ лнапы́ аалылшьы́ит ԥьара-кы́ слырба́рԥ азы́ҳəан, аха́ уыбры́гь сзеилы́мкааит… (ацə. б.)

… а̲х̲а́ а̲х̲гьы́ а́ԥахəуп ары́и – ауыс. (ацə. б.)

… абры́и ауры́ла хəыцқəак ре́иԥш иы̲х̲ады́рны ахыртцəрцəы́гақəа. (№ 28, 30)

Анкетатə метод абзоурала еилкаахеит, увелиартə цыбжьыҟа х̲ Ҷлоу ақытан ишаҳԥылоз. Ажəаҳəаɷы ԥьынԥьла Аҵандаратəуп, Аражəпара аҳабдаҷ дҭацан даанагеижьҭеи 53 шықəса ҭуеит.

Аҽырԥштəқəа:

Ашá̲х̲а *(←* ашаха)

А̲х̲ҭы́с *(←* ахҭыс)

Ашьам̲х̲ы́ *(←*ашьамхы)

А̲х̲ы́, *(←* ахы), «голова».

А̲х̲ҳəы́ *(←* аххəа)

Ари аҵыдара абызшəатə хсалахь инагоуп. (Ахсаала № 72)

[1] Бгажба Хə.С. Аԥсуа базшəа бзыԥтəи адиалеқт. Қарҭ – 1964ш., (урысшə.), ад. 23 – 24.

1. 3. Ишәышәуа–ишышуа ацыбжьыҟа ć

Ишәышәуа-ишышуа ацыбжьыҟа ć мҽхакы ҭбаала иахьаҳпыло бзыпҭәи адиалект аҟны мацароуп[1].

Ишәышәуа-ишышуа ацыбжьыҟа ć Арасаҙыхь ақыҭан иаҳпылоит ауаибатәрақәа ирыбзоураны. Ари ацыбжьыҟа азгәаҭоуп ажәа «аćықәс» аҟны. Ашьҭыбжь ш ахаҭыпан ć араҟа ишаҳпылоз еилкаахеит ашьклаԥшратә метод абзоурала. Иазгәаҭоуп иара аҭацацәа ражәаҳәаҷы. Урҭ руаҙәк цьынцьла – Ачандараҭәуп, егьи – Дәрыԥшьтәуп. Иахьа инхоит Уарча ақыҭан.

Ашьҭыбжь ш ахаҭыпан ć анаҳпыло афакҭқәа анҵоуп Ҷлоуи, Уатаԥи ақыҭақәа рҟны[2]. Иара убас ас еиԥш иҟоу афакҭқәа азгәаҭоуп Аҙыбжьа ақыҭа иатәу Аҕдарра аҳаблаҷы.

Аҷырԥштәқәа:
ćыҟаз *(иаҷшә. шыҟаз)*
аԥć *(иаҷшә. аԥш)*
Сем часов ***ćыҟаз*** *… (ацә. б.)*
Апć ачамлақь ианыпсалан аҷы иасҭон. (ацә. б.)
Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 61)

1. 4. Ишәышәуа–ишышуа ацыбжьыҟа ź́ ← с

Ишәышәуа–ишышуа ацыбжьыҟа ć ахаҭыпан ишәышәуа–ишышуа ацыбжьыҟа ź́ азгәаҭоуп Ҳаҵьымқыҭ аҳаблаҷы инхоз хаҵак иажәаҳәаҷы.

Аҷырԥштәы:
арԥыź́ бз*. арԥыć, абжь. арԥыс*
Уажәы́ ***а́рԥыз*** *даҳны́ҳәап … (ацә. б.)*
Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонография, ад. 33-39.
[2] Ахсалба А. А. Афонетикатә ҳәаацәаҳәақәа (изоглоссы) абжьыуатәи адиалект аҟны. // Ажәахәқәа ртезисқәа XLIV. Аихшьаларатә сессиа (мшаԥымза 25 – 28). Аҟәа – 2000, ад. 5 – 6.

1. 5. Идагәоу, имариоу ахәлымшәатә цыбжьыҟа хъ[1]

Идагәоу, имариоу ахәлымшәатә цыбжьыҟа хъ азгәатәоуп Гәыц – агәы аҳаблаҷы инхоз хатцак иажәаҳәаҷи. Ҳацьымкыт аҳаблаҷ инхоз хатцак иажәаҳәаҷи.

Аҷырпштәқәа:
ашәахъы́мс *абжь. ашәахы́мс*
афырма́хъӡә *абжь. афырмахьӡә*
Ашәахъы́мс *уыҟәымтәан. Ҳацьым Гәыгә ашәахъы́мс иҳәон. (ацә. б.)*
Афырма́хътә ҟәшәаны иаагы. *(ацә.* б.*)*

Ари аҷыдара зыҟны иаҳцылаз ажәаҳәаҩы хылтцшьтрала д-Ашьхарыуоуп.

Ари аҷыдара абжьыуатәи адиалект аҟны аҳәаақәа ахьынӡацо ашьақәыргылара ихымпадатәуп. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

1. 6. Ақәыҷәҷәара аҭып апсахра

а) Азтцааратә форма рбага –ма́ антцәамҭаҷ ақәыҷәҷәара аиаура.

Азтцааратә форма рбага –ма́ антцәамҭаҷ ақәыҷәҷәара азгәатәоуп Арасаӡыхь ақытан. Уи араҟа иазгәатәоуп Апста аҳаблаҷ инхоз пҳәыск лажәаҳәаҷи, Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҷ инхоз хатцак иажәаҳәаҷи. Ахатца иахьа дынхоит Уарча ақытан, апҳәыс дынхоит Аҟәа араион Зыгәта аҳаблаҷы. Ари аҷыдара абжьыуатәи адиалект аҟны акыраамта сашьклапшуан. Сшазыпшыз испылеит Аӡфыбжьа ақытангьы. Ари араҟа иҷыц ҟалароуп, зыҟны ианустцаз ажәаҳәаҩы – дтацоуп, цьынцьла Цлоутәуп. Цлоу ақыта датәуп иахьа Зыгәта аҳаблаҷы инхо ажәаҳәаҩгьы.

[1] Апсуа – абаза диалектқәа рахьтә увелиартә цыбжьыҟақәа хъ, хъә иаанханы иҟоуп абаза диалектқәа рҟны мацара. (шәахә. Апсуа бызшәеи абаза бызшәеи рҭоурых – еиҷырпшратә анализ. Аизга: Қь.В. Ломтатиҳе. Апсуа бызшәа азтцаарақәа I Аҟәа – 1988 ш., ад. 10.)

Аҿырԥштәқәа:

дааума́ *«дааума́» – Арасазыхь.*

сыртԥозма́ *«сы́ртԥозма» – Арасазыхь.*

сааузма́ *«сааума́зма» – Арасазыхь.*

крысфома́ *«крысфо́ма» – Азѡыбжьа.*

Дааума́ сҳәан снаԥшит. (ацә. б.)

Рхәы **сыртԥозма́** са сыхәгьы́ дара́ иырфо́н иыҳәе́ит. (№ 23, 6).

… ушьапы́ **атцы́сха** а́лтцыз цьшьа́ сма́аи, мамза́р **сааузма́** … (№ 18, 8).

Бааи акрыфа, – схала **крысфома́.** (ацә. б.)

Ашьклаԥшратә метод абзоурала еилкаахеит, Кәтол ақыҭан ажәа антцәамҭаҿы ақәыҷәҷәара шаҳҧылоз. Ажәаҳәаѡы дҭацоуп, цьынцьла Азѡыбжьатәуп.

Аҿырԥштәы:

уысҟа́н (← уы́сҟан)

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 62)

б) Ақәыҷәҷәара ажәа алагамҭаҿ ианаиауа

Антцәамҭахьтә ажәа алагамҭаҿ ақәыҷәҷәара ианаиауа афактқәа азгәаҭоуп Арасазыхь ақыҭа ацәажәашьаҿ. Уажәы ҳарзаатгылоит урҭ афактқәа акакала, Ҷлоуи, Уатаԥи, Ҭхьынеи, Азѡыбжьеи ақыҭақәа ирҿырԥшны.

1. А́ргәын иаҿшә. Аргәы́н

А́ргәын Агамет иѡны аҿаԥхьа азыхь ытцытцуеит. (ацә. б.) Ари аҵыдара игәаҭоу ақыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан аха испымлазеит. Иазгәаҭан иара Арасазыхь-агәы аҳаблаҿ инхоз, аиҳабацәа рабиԥара иатцанакуаз азәы иажәаҳәаҿы. Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

2. **А́чауықьцәа** иаҽшә. ачауы́қьцәа[1] «арҳәцәа – азхарамфацәа».

А́чауықьцәа ықәлааит. (шәироуп).

А́чауықьцәа аан рызхара ашәыр рфеит. (ацә. б.)

Ари аҷыдара Арасаʒыхь ақыҭан 3-ҩык ауааҧсыра ражәаҳәаҽы иазгәаҭоуп. (игәаҭ. 30-ҩык). Ҩыцьа ауааҧсыра ражәаҳәаҽы исҧылеит «ачауы́қьцәа» аформа, егьырҭ зынʒа ирыздырʒом.

Ҭхьына ақыҭан сзызҵааз 8-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыцьа ирдыруеит «а́чауықьцәа» аформа, егьырҭ зынʒа ирыздырʒом.

Уатаҧ ақыҭан сзызҵааз ҩыцьа зынʒа ирыздырʒом.

Ҷлоу ақыҭан сзысҵааз 59-ҩык ауааҧсыра рахьтә 10-ҩык ирдыруеит «а́чауықьцәа» аформа, 5-ҩык ираҳахьеит аха жәахәырас ирымаʒам, егьырҭ зынʒа ирыздырʒом.

Аʒҩыбжьа ақыҭан сзызҵааз 18-ҩык рахьтә аʒәгьы издырʒом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп (Ахсаала № 76)

1. А́баллаҳ иаҽшә. абалла́ҳ «еиларгашьа змам аус»

Ҳгәы иҭамқәа ҳхы иҭамкәа ҧҳәыс дааиган абаллаҳ ҳалеиҵеит. (ацә. б.)

«А́баллаҳ» аформа Арасаʒыхь ақыҭан аʒәы иажәаҳәаҽы иазгәаҭоуп. Иҵегьы акыр сашьклаҧшит аха араҟа уаҳа аʒәгьы издырʒом ари аформа. Аʒәы идыруеит **«абалла́ҳ»** аформа.

Ҭхьына ақыҭан сзызҵааз 8-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыцьа ирдыруеит **«а́баллаҳ»** аформа, егьырҭ зынʒа ирыздырʒом.

Уатаҧ ақыҭан сзызҵааз ҩыцьа рахьтә аʒәы идыруеит **«абалла́ҳ»** аформа, егьи зынʒа издырʒом.

---

[1] Ари аҷыдара ашәҟәыҩыраҽы ахархәара амоуп (шәахә. М. Миқаиа ироман «Ахҟа». Аҟәа – 2003, I ад., ад. 529, 172)

Ҷлоу ақыҭан сзызцааз 59-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҙәы идыруеит **«а́баллаҳ»** аформа, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

Аҙѡыбжьа ақыҭан сзызцааз 18-ѡык ауаԥсыра аҙәгьы издырҙом, аҙәы идыруеит **«абалла́ҳ»** аформа.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 77)

2. А́бҕакра иаҷшә. абҕакра́ «аԥсраҷы атцәыуаѡ ибҕа ркуан – абри а́бҕакра ахьҙын»

А́бҕакра иаҡәытцит, аԥсрагьы иаҡәытцааит. (ацә. б.)

«**А́бҕакра**» аформа Арасаҙыхь ақыҭан сзызцааз 30-ѡык ауааԥсыра рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, 5-ѡык ауааԥсыра «абҕакра́» аформа рдыруеит.

«**А́бҕакра**» аформа Ҭхьына ақыҭан сзызцааз 8-ѡык ауааԥсыра рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

«**А́бҕакра**» аформа Уатап ақыҭан сзызцааз ѡыцьа ирдыруеит.

«**А́бҕакра**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзызцааз 59-ѡык ауааԥсыра рахьтә 4-ѡык ирдырует, 6-ѡык «абҕакра́» аформа рдыруеит, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

«**А́бҕакра**» аформа Аҙѡыбжьа ақыҭан сзызцааз 18-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом, аҙәы «абҕакра́» аформа идыруеит.

Кындыҕ ақыҭан сзызцааз аҙәы «абҕакра́» аформа идыруеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 78)

3. А́маша иаҷшә. амаша́ «иҭабганы иҡоу анышәынҭра».

Адамра анышә ҭабгеит,
Хыла **а́маша** сынҭабгеит.

«**А́маша**» аформа Арасаҙыхь ақыҭан сзызцааз 30-ѡык ауааԥсыра рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

«**А́маша**» аформа Ҭхьына ақыҭан сзызҭааз 8-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом, ирыздырҙом «амаша́» аформагьы.

«**А́маша**» аформа Уатаҧ ақыҭан сзызҭааз ҩыҵьа ирдыруеит.

«**А́маша**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 59-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәы идыруеит, даҽаҙәы «амаша́» аформа идыруеит, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

«**А́маша**» «**амаша́**» аформақәа Аҙҩыбжьа ақыҭан сзызҭааз 18-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп (Ахсаала № 79)

Афонетикатә процессқәа

1. 7. Алабиализациа

Аҽырҧштәқәа:

а) **ардәы́дәра** – ардыдра́ ахаҭыҧан, «арҵьаҵьара аасҭа ирҟәазны алагара».

Ақәҷа́р хы́жәқәа рзы́ҳәа ирдәы́дәны иаага́. (ацә. б.)

А́ҧш рдәы́дәны илага́ ҳҳәо́ит. (ацә. б.)

«**Ардәы́дәра**» Арасаҙыхь ақыҭан амҽхак ахьынҙаҟоу аилкааразы, ари ажәа ҭаҳҭааит (аибашьра ҟалаанҙа) статистикатә методла. 1023-ҩык ауааҧсыра рахьынтә ари ажәа рдыруеит 51-ҩык (игәаҭ. 170-ҩык)[1].

«**Ардәы́дәра**» Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 59-ҩык ауааҧсыра рахьтә 11-ҩык ирдыруеит. Урҭ рахьтә 5-ҩык ҭацацәоуп, ҵьынҵьла Арасаҙыхьтәқәоуп. Ари аҷыдара Ҷлоу ақыҭан ҳаблацыҧхьаҙа аиҧшымзаарақәа амоуп амҽхак аганахьала[2].

---

[1] Ахсалба А. А. аст. Арасаҙыхь инхо аҧсуаа ражәаҳәа аҷыдарақәа. (алингвогеографиа аспеқт ала). // Арасаҙыхьаа ражәаҳәа. Аҟәа – 2006, ад. 59 – 62.

[2] Ахсалба А. А. Ҷлоу инхо аҧсуаа ражәаҳәа аҷыдарақәа (алингвогеографиа аспеқт ала) Аҟәа – 2000, ад. 17 – 18. Анапылаҩыра, адиалеқтологиатә лабораториаҽы ишьҭоуп. Апапка № 5.

«**Ардәы́дәра**» Уарча ақыҭан сзызҵааз 28-ҩык ауааҧсыра рахьтә 13-ҩык ирдыруеит. Урҭ рахьтә 8-ҩык Арасаʒыхьтәқәоуп, ҩыҵьа – Гәыҧтәқәоуп, х-ҩык Тҟәарчалтәқәоуп.

«**Ардәы́дәра**» аформа Уатаҧ ақыҭан сзызҵааз ҩыҵьа рахьтә аʒәы идыруеит, егьи издырʒом.

«**Ардәы́дәра**» аформа Мықә – Асовхоз аҳаблаҿы сзызҵааз 7-ҩык рахьтә аʒәы идыруеит. Ари аҷыдара араҟа иҿыц ҟалароуп, зыҟны иантҵоу ажәаҳәаҩы аибашьра ҟалаанʒа Арасаʒыхьынтәи арахь нхара дааит.

«**Ардәы́дәра**» аформа Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, егьырҭ ирыздырʒом.

«**Ардәы́дәра**» аформа Аʒхыда аҳаблаҿ сзызҵааз 5-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәы илдыруеит. Ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Арасаʒыхьтәуп.

«**Ардәы́дәра**» аформа Аʒҩыбжьа, Балан аҳаблаҿ 3-ҩык ирдыруеит. Ари аҷыдара араҟа иҿыц ҟалароуп. Зыҟны ианысҵаз ажәаҳәаҩцәа аибашьра ашьҭахь Арасаʒыхьынтә арахь нхара иааз иреиуоуп.

Ажәакала, «**ардәы́дәра**» аформа абжьыуатәи адиалект аҟны иахьаҳҧыло ақыҭақәа иреиуоуп: Арасаʒыхь, Уатаҧ, Ҷлоу, Гәыҧ, Тҟәарчал ақ., Аʒҩыбжьа, Уарча. Тҟәарчал ақыҭеи, Аʒҩыбжьеи, Уарчеи рҟны ари аҷыдара иҿыц ҟалароуп.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 52)

б) **сҧышәынҵа́ра** – сҧышынҵара ахаҭыҧан, «сааигәара».

Сҧышәынҵа́ра даасы́шьҭуам. (ацә. б.)

«**Сҧышәынҵа́ра**» аформа Арасаʒыхь, Гәыҧ – агәы аҳаблаҿы инхоз аʒәы лажәаҳәаҿы исҧылеит. Лара ҵьынҵьла Арасаʒыхьтәуп. Ари аҷыдара акыраамҭа сашьклақшуан Мықә – Асовхоз аҳаблаҿ мацара исҧылеит «сааигәара» аҵакы аманы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы ҵьынҵьла

Арасаҙыхьтәуп, аибашьра ҟалаанҙа Мыҟә – Асовхоз аҳаблахь нхара дцахьан.

Ажәа **сԥышәынтцáра** Мыҟә ақытан испылеит 3-ѡык ахацәа ражәаҳәаҷы, ҳәашьалагьы тцакылагьы еитарсны абас: сԥышәынтәáра, иаанагоит «иузааигәо», «уыуа – утахы», «уахьынҙаназаазо».

«**Сԥышәынтәáра**» аформа зҳәо ах-ѡык рахьтә азәы – д-Цьопуоуп[1], ҽазәы – д-Қәталыиоуп[2], егьы – д-Какалыиоуп[3].

Аҷырԥштәқәа:

Амáта бзúақәа умазар, урéигәрҕьаны **сԥышәантәáра** уҳәóит, сзыíқәгәҕуа ҳәа. (ацә. б.)

Иузааигәоу, уыуа – утахы, уахьынҙаназаазо иахьзуп **уԥышәынтәáра**. (ацә. б.)

Абжьыуа қытақәа (Ҷлоу, Уатап, Атышаду, Азѡыбжьа, Гәып) рҟны 300-ѡык рҟынза сзыстцааз рахьынтә «**сԥышәынтцáра**» «сԥышәынтәáра» аформақәа уаҳа азәгьы издырҙом. Урт арт аформақәа рхатыпан жәахәырас ирымоуп «**сԥышәынтцáра**» аформа, иаанагоит «сааигәара».

«**Сԥышәынтәáра**» аформа абызшәатә хсаалахь инагазам.

в) áѡадаѡ – аўадаѡ ахатыпан

Асонант ў ахәламшәатә цыбжьыҟа ѡ анҳанато фактк азгәатоуп Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы. Ари аҷыдара зыҟны иантцоу ажәаҳәаѡы иан Пақәашьтәуп, иахьа дынхоит Пшьап ақытан.

[1] Акны зҽеидызтцаз жәлақәоуп Аԥьапуақәеи асазуа жәла – Уашьынбақәеи. (1998 шықәсазы абас ҳаиҳәеит Цьопуа Датикәа. Мыҟә ақытан инхо, 82ш. зхытцуаз Цьопуа Ҷычыкәа Мыҟа-ипа ишыиҳәо ала, «Аушьынба» аформа иаҳа ииашоуп).

[2] Мыҟә ақытан сзыстцааз Ақәталыиа анкьа Уатап инхоз Сит-ипацәа дреиуоуп.

[3] Какалыиаа пшь-ѡык аишьцәа Псҳәынтә ииаит, азәы Мыҟә даанҷасит, егьи Ҷлоу дцеит, ахпатәи Гал дцеит, Барҕьап – алада ҳәа иахьашьтоу, егьи Кәтол дцеит, – абас ҳаиҳәеит Какалыиа Ладикәа Ианкәа -ипа. (76ш. ихытцуан).

Аҽырӷштәы:

Уы́иы аҳарҷи́т абри – а́уп ма́ҷк ҳзырҩаде́ҩуа.

Ари аҷыдара анкета ахыжьразы имазеиуп, аха ажәаҳәаҩцәа рҷыдарақәа ахьдырмаʒо аҟынтә уи ашьклаӷшратә метод ала игәасҭон. Ашьклаӷшратә метод абзоурала еилкаахеит Ҷлоу ақыҭан аʒәы иажәаҳәаҽы ишаҳӷылоз.

Аҽырӷштәы:

Сӷьакьа́л ахьара́ ***ҩада́ҩхеит****. (ацә. б.)*

Ашьклаӷшратә метод абзоурала еилкаахеит Аʒҩыбжьа ақыҭан аʒәы лажәаҳәаҽы ишаҳӷылоз.

Аҽырӷштәы:

Ҳааны ***а́ҩадаҩ*** *шәалаҳӣеит.*

«**Аҩадаҩ**» аформа абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 54)

г) **а́ҩаҳәа** – айаҳәа ахаҭыӷан[1]

Арасаʒыхь-агәыи Гәыӷ – агәыи аҳаблақәа рҟны иазгәаҭоуп асонант й ахәлымшәатә цыбжьыҟа ҩ анҳанаҭо афакт.

аҩаҳәа ←аиаҳәа

Аҽырӷштәқәа:

А́ҩаҳәа атҷы́с ы́қәтәоуп. *(ацә. б.)*

А́ҩаҳәақәа ҟасҷа́н а́хш хьаны́ а́ҩаҳәа ианысҭәа́лан а́хш ша́аиуаз аҽа́ а́цә **а́ҩеҳәа** иахы́ӷарц … иышаҽы́з а́хш иыла́лаҳан иа́ман аҩны́ иа́аит. (№11,4)

«**Аҩаҳәа**» аформа Тҟәарчал ақыҭан сзызҷааз 10-ҩык ауааӷсыра рахьтә ҩыӷьа ирдыруеит, егьырҭ «айаҳәа» аформоуп ирдыруа.

---

[1] Асонант й ахәлымшәатә цыбжьыҟа ҩ анҳанаҭо афакт азгәаҭоуп Мгәыʒырхәеи Ӷьырхәеи ақыҭақәа рҟны. (шәахә. Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 113)

«**Аѡаҳәа**» аформа Аӡѡыбжьа ақыҭан сзызҭааз 18-ѡык ауааҧсыра рахьтә аӡәы идыруеит, егьырҭ «айаҳәа» аформоуп ирдыруа.

«**Аѡаҳәа**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 59-ѡык ауааҧсыра рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, егьырҭ «айаҳәа» аформоуп жәахәырас ирымоу.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 53).

д) **аҭәа́мхьара** – аҧа́мҧхьара ахаҭыҧан «ашьхан, уахынла арахә ахьтәо рыкәша–мықәша амца еиқәҭара».

Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҿ инхоз, хылҭшьҭрала асаӡуа жәлар ирыҭкарыз аӡәы иажәаҳәаҿы исҧылеит «аҭәа́мхьара» аформа.

«**Аҭәа́мхьара**» аформа абжьыуатәи адиалект аҟны акыраамҭа сашьклаҧшуан, аха уаҳа цьаргьы исҧымлеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 9).

1. 8. Адиссимилиациа

Адиссимилиациа аҧсуа диалектқәа рҟны мыцхәы рымҿхак ҭбаам. Абзыҧтәи адиалект аҟны уарлашәарла иаҳҧылоит ҳәа иҧхьаӡоуп инаӡам аконтакт–диссимилиациа[1]. Абжьыуатәи адиалект аҟны шьҭа иаҳҧылоит ҳәа иҧхьаӡоуп арегрессивтә – контакт диссимилиациа[2].

Арасаӡыхь ақыҭан мҿхакы ҭбаала иаҳҧылоит ажәа алыхәҭа адиссимилиациа ахҭысны. Алитературатә бызшәаҿы ахархәара змоу «алыхәҭа» аформа ахаҭыҧан араҟа иазгәаҭоуп **«алыхәда»** аформа.

Аҿырҧштәы:

Лы́хәдала *сцаны́ аӡы́ аасга́анӡа акы – шәмы́хьааит иы́ӡырыѡуа. (ацә.б.)*

«Алы́хәда» аформа азгәаҭоуп абарҭ ақыҭақәа рҟынгьы:

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 101.

[2] М.М. Циколиа. Аҧсуа бызшәа абжьыуатәи адиалект. Қарҭ – 1969 ш., (қырҭшәала, арезиуме – урысшәала) ад. 071.

Тҟәарчал, Ҧақәашь, Ҷлоу, Уарча, Аʒҩыбжьа. «Алыхәда» аформа ҳзыҿцәажәахьоу (258-ҩык) реиҳараҩык рзын иҧсабаратәуп. «Алыхәҭа» аформа ҳзыҿцәажәаз рахьтә хҩык – ҧшьҩык рҟны ауп иахьаҳҧылаз, иара уигьы аҳәса рцәажәашьаҿы мацара.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 59)

1. 9. Асубституциа

Аҧсуа бызшәаҿы иҳамоуп иахьыҟало аҭыҧ алеи, аҭарреи адагәареи рганахьалеи еизааигәоу ашьҭыбжьқәа. Ус еиҧш иҟоу ашьҭыбжьқәа рҿеиҭныҧсахлара еиҳарак иаҳҧылоит бзыҧтәи адиалект аҟны[1]. Асубституциа аҷыдара амҿхак ҭбаауп Баҭым инхо фериатәи аҧсуаа рцәажәашьаҿгьы[2]. Арасаʒыхь ақыҭан иаҳҧылоит абас еиҧш иҟоу асубституциа афактқәа:

Аҿырҧштәқәа:

ҧ ← шә: ***аҧшьыра*** *(← ашәшьыра)*

Аҧшьыраҿ *стәоуп сҳәоит (ацә. б.)*

«Аҧшьыра» аформа уарлашәарла иаҳҧылоит Ҷлоуи, Аʒҩыбжьеи ақыҭақәа рҿы. Ари аҷыдара еиҳарак иазгәаҭоуп аиҭбацәеи (8 ш. – 18 ш. зхыҭуа), аиҳабацәеи (60ш. – 80ш. зхыҭуа) рцәажәашьаҿы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 61)

Аҿырҧштәы:

Ф ← шә: ***афшьы́ра*** *(← ашәшь*ыра*)*

Абри лааʒамҭа **афшьы́ра** дыҭатәоуп. (ацә. б.)

«Афшьыра» аформа уарлашәарла иаҳҧылоит Ҷлоу, Аʒҩыбжьеи, Уарчеи ақыҭақәа рҟны. Ари аҷыдара еиҳарак иазгәаҭоуп абжьарақәра (40 ш. – 60 ш. зхыҭуа) иаҭанакуа рцәажәашьаҿы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 61)

---

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 104-110.

[2] Е.Қь. Кьылҧҳа. Баҭымтәи аҧсуаа рцәажәашьа аҷыдарақәа. Қарҭ – 1983 ш., (урысшәала) ад. 21-23.

Аҽырԥштәқәа:

Ҟə // кə: аԥша́тлаҟə//аԥша́тлакə

Бы́ԥш ***аԥша́тлаҟə*** *икана́жьма ҳəа дса́зӡааит. (ацə. б.)*

Аҟəы́нць сыҟəшəа́н а́мца ацра́стцеит, абры́и а́амҭаз игьежь-гьежьуа ***аԥша́тлаҟə*** аакы́лсит. (ацə. б.)

«Аԥшатлаҟə» аформа Арасаҙыхь ақыҭан испылеит аиҳабацəа рабиԥара иатцанакуа ѡыцьа аҳəса рцəажəашьаҽы.

«Аԥшатлаҟə» аформа Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 59-ѡык рахьтə аҙəгьы издырҙом.

Ари аҵыдара абызшəатə хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 69)

аҟəаҵа́б // акəаҵа́б

А́мза **аҟəаҵа́б** е́иԥш иакуе́ит. (ацə. б.)

«**Аҟəаҵа́б**» аформа азгəаҭоуп аиҳабацəа рабиԥара иатцанакуа аҙəы иажəаҳəаҽы. Иара наԥьнатə аахыс Арасаҙыхь ақыҭа дынхоит.

«**Аҟəаҵа́б**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 59-ѡык ауааԥсыра рзы иԥсабаратəҙам. Ари ахаҭыԥан урҭ жəахəырас ирымоуп «акəаҵаб» аформа.

«**Аҟəаҵа́б**» аформа абызшəатə хсаалахь инагаҙам.

аԥсылҟəа́/ аԥсынкəа́

Амҽы́шьха **аԥсылҟəа́** е́иԥшуп. (ацə. б.)

«**Аԥсылҟəа́**» аформа азгəаҭоуп аиҳабацəа рабиԥара иатцанакуа аҙəы лажəаҳəаҽы. Лара ԥьынԥьла Арасаҙыхьтəуп.

«**Аԥсылҟəа́**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 59-ѡык ауааԥсыра рзы иԥсабаратəҙам. Ари ахаҭыԥан урҭ жəахəырас ирымоуп «аԥсынкəа́» аформа.

«**Аԥсылҟəа**» аформа абызшхатə хсаалахь инагаҙам.

Аҽырԥштəы:

ӷ // т: аԥшаӷлакə // аԥшатлакə.

Аԥша анаҕьыу ***аԥша́ӷлакə*** *асуеит рҳəо́ит. (ацə. б.)*

«**Аԥша́тцлакә**» аформа раԥхьаза испылеит Азѡыбжьа ақытан инхоз ԥхәыск лажәаҳәаҷы. Лара цьынцьла Азѡыбжьатәуп. Ари аформа Арасазыхь ақытан сзыстцааз ѡыцьа ирдыруеит, ианраҳа иџьарымшьазеит. Урт руазәк дтацоуп, цьынцьла – Аџьампазратәуп, егьы – дхатцоуп, наџьнатә аахыс Арасазыхь дынхоит.

«**Аԥша́тцлакә**» аформа ахатыпан «Аԥша́тцлагә» аформа спылеит Ԥшьап ақытан Аԥшатцлагә аформа Ԥшьап пқытан иҷыц ҟалароуп, атыпеитатцратә процессқәа ирыбзоуроуп. Зыҟны ианаҳтцаз ажәаҳәаѡы цьынцьла Уатаптәуп, аибашьра ашьтахь Уатаптә арахь нхара ииаз дреиуоуп.

«**Аԥша́тцлакә**» аформа ахатыпан «**аԥша́тлыгә**» аформа спылеит Азѡыбжьа ақытан. «**Аԥша́тлыгә**» аформа Азѡыбжьа ақытан иҷыц ҟалароуп, атыпеитатцратә процессқәа ирыбзоуроуп. Зыҟны ианаҳтцаз ажәаҳәаѡы цьынцьла Атышадутәуп, аибашьра ашьтахь Атышадунтә арахь нхара ииаз дреиуоуп.

«**Аԥша́тцлакә**» аформа ахатыпан «**аԥша́тлыгә**» аформа спылеит Анхәа ақытан, ѡыцьа ражәаҳәаҷы. Арт ачыдараҟәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 69)

Аҷырпштәқәа:

тцә // ҷ: **атцәа́ц** // *аҷа́*цә

А́иқәа ауаара́ изтиуа́з **атцәа́ц** уа́қәымтәан иҳәо́н. (ажәапҟа)

«Атцәа́ц» аформа спылеит цьынцьла Азѡыбжьа ақыта иатәу азәы лажәаҳәаҷы. Егьырт абжьыуа қытақәа рҟны краамта сашьклақшуан, аха испымлазеит.

Ари ачыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

тцә // ҷ: **амтцәы́** // амҷы́

Амтцәы – ѡақәа ҟәшәаны амца иақәтца.

«**Амтцәы́**» аформа Ҵлоу ақытан инхо, цьынцьла ирасазыхьтәу азәы лажәаҳәаҷы испылеит. Егьырт ақытақәа рҟны акраамта сашьклапшуан, аха испымлазеит.

Ари ачыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

Аҿырҧштәы:

кь: ҭ: ***иҵьалы́кьуеит****: иҵьалыҭуеит «амш ргоит»*

Ҭаацәаныла **иҵьалы́кьуеит.** (ацә. б.) **Ҵьалы́кьра** ҳцап. (ацә. б.)

«***Иҵьалы́кьуеит***» аформа сҧылеит наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь инхо ҩыҵьа ауааҧсыра ражәаҳәаҿы. егьырҭ ақыҭақәа рѣны акраамҭа сашьклаҧшуан, аха исҧымлаʒеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

Аҿырҧштәы:

н ← м: агәанӣра (← агәа́мӣра)

Аикәашәара **дгәа́нҵуот** ауп иаанаго.

«Агәа́нҵра» аформа сҧылеит ҵьынҵьла Дәрыҧшь ақыҭа иатәу аʒәы лажәаҳәаҿы. Ажәаҳәаҩы иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рѣны акраамҭа сашьклақшуан, аха исҧымлаʒеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

1. 10. Аделабиализациа

Абзыҧтәи адиалект аѣны аделабиализациа рыхҭысуеит абарҭ: ҳә, тә, ҵә, ѣә[1]. Баҭымтәи аҧсуаа рцәажәашьаҿы аделабиализациа рыхҭысуеит абарҭ: дә, ҭә, тә, ҳә, гә, қә[2].

Арасаʒыхь ақыҭан аделабиализациа апроцесс уарлашәарла иаҳҧылоит. Уи араѣа еиҳарак иазгәаҭоуп Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҿы. Араѣа ацыбжьыѣақәа рахьтә аделабиализациа рыхҭысуеит абарҭ: ҳә, тә, ѣә, гә, қә, ҩ.

Аҿырҧштәы:

ҧ ← *ҳә: ацәҧыра (← ацәҳәыра) «пустыня»*

Каб **ицәҧы́ра** ҳәа иѣоуп Каб ишьхаҿы́. (ацә. б.)

«**Ацәҧы́ра**» аформа сҧылеит наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 112 – 117.

[2] Е.Қь. Кьылҧҳа. Иарбоу аусумҭа ад. 15 – 18.

инхо 3-ҩык аиҳабацәеи, ақәыпшцәа рабипара иатцанакуа аӡәи ражәаҳәаҽы.

«**Ацәпы́ра**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 59-ҩык ауаапсыра рахьтә аӡәы идыруеит, егьырҭ «ацәҳәыра» аформа жәахәырас ирымоуп.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

Аҽырпштәы:

т ←тә: ута́ *(← утәа́)*

Уа – **ута́**, уа – **ута́**. (аныҳәаҽа зҳәоз изынарханы иҳәеит)

Ари аҷыдара спылеит наџьнатә аахыс Арасаӡыхь инхо аӡәы иажәаҳәаҽы. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 57)

Ас еипш иҟоу даҽа фактқәак азгәаҭоуп Ҷлоу инхо Ашьхарыуаа ражәаҳәаҽы.

длата́н (← длатәа́н)

Апсы́нти (← Апсны́тәи)

ажәы́т (←ажәы́тә)

дҳа́латан (← дҳа́латәан)

Аҽырпштәқәа:

Аиҳабы́ уа́ҳа псы́хә анимо́у длата́н дхәы́цт.

Ацәыбра́хә ҭла́ хыкуп Апсы́нти а́шьхақәа иры́моуп.

Ажәы́т ажәақәа сҩы́рц сгәы́ иҭа́н.

Ари аҷкәын – хәы́ҷ ҳа дҳа́латан.

Арҭ аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. *(Ахсаала № 20)*

Аҽырпштәқәа:

ҟ ← ҟә: **ачамсҟы́л** *(← ачамсҟәыл) «черпак»*

Ашы́ц иа́лхны ***ачамсҟы́л*** *ҟарӣо́ит.*

Ачамсҟы́л *ҳҳәоит.*

«**Ачамсҟы́л**» аформа спылеит Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҽ инхоз аӡәы иажәаҳәаҽи, Андроуи Лаганиахәи (Ҷлоу) аҳаблақәа рҟны инхо ҩыџьа ражәаҳәаҽи.

«**Ачамсҟы́л**» аформа Гәыӈ ақыҭан сзызҭааз 25-ҩык ауааӈсыра рахьтә 20-ҩык рзы иӈсабаратәуп, егьырҭ «ачамсҟәыл» аформоуп жәахәырас ирымоу. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 20)

Аҿырӈштәқәа:

ҟ← ҟә: ***дсалацәҟы́сит*** *(← дсалацәҟәы́сит)*

Аба́с **дсалацәҟы́сит** иҳәеит. (ацә. б.)

Дахьне́из **ашәҟы** ии́ҭеит, **ашәҟы́** ахьиы́иҭаз да́ӈхьан, …(№ 10, 50.)

Арҭ аҷыдарақәа сӈылеит наӈьнатә аахыс Арасаʒыхь инхоз аʒәы иажәаҳәаҿы.

«**Ашәҟы**» аформа Гәыӈ ақыҭан сзызҭааз 25-ҩык ауааӈсыра рахьтә 23-ҩык рзы иӈсабаратәуп, егьырҭ «ашәҟәы» аформоуп жәахәырас ирымоу. Арҭ аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

Аҿырӈштәы:

қ ←қә: ***ақо́ӈш*** *(←ақәы́ӈш)*

Ҩы́ӈьа ахәочқәа́ зама́з ары́и а́ҷкәын – қоӈш иыӈҳәы́сгьы данӈсы́ ахәы́цра дыхҭанаки́т. (№ 12, 4)

«**Ақо́ӈш**» аформа сӈылеит наӈьнатә аахыс Арасаʒыхь инхоз аʒәы иажәаҳәаҿы.

«**Ақо́ӈш**» аформа Гәыӈ ақыҭан сзызҭааз 25-ҩык ауааӈсыра рахьтә 20-ҩык рзы иӈсабаратәуп, егьырҭ «ақәы́ӈш)» аформоуп жәахәырас ирымоу.

Арҭ аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 57)

Аҿырӈштәқәа:

г ← *гә:* ***гьарго́ба*** *(← гьаргәоба ← гьаргәаба) – «ноиабр»*

ахәынгасҭа́ *(← ахәынгәысҭа́) – «следы»*

Гьарго́ба – мза анҭәа́мҭаз а́кәын ианы́ҟаз. (ацә. б.)

Ахәынгасҭа́ сбе́ит ахаҭа́ сымбе́ит аха́. (ацә. б.)

Абназа́ҩ ацы́ҕ **ахәынгасҭа́** ани́балак иахьы́ҟаз да́шьҭалан иыӈшаауа́н. (ацә. б.)

«**Гьаргóба», «ахәынгастá»** аформақәа спылеит наџьнатә аахыс Арасазыхь инхоз азәы иажәаҳәаҽы.

«Ахәынгастá» аформа спылеит, ақәыпшцәа рабипара иатцанакуа, наџьнатә аахыс Арасазыхь инхо азәы иажәаҳәаҽы.

«Гьаргóба» аформа Гәып ақытан сзыстцааз 25-ѡык ауаапсыра рахьтә 23-ѡык рзы иҧсабаратәуп, егьырт «гьаргәааба» аформоуп жәахәырас ирымоу.

Арт аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 56).

Аҽырпштәы:

й ← ѡ: **айá** *(← аѡá) – «худой»*

Дйáуп, *са – сѡыза иауп.*

«**Айá**» аформа спылеит наџьнатә аахыс Арасазыхь инхоз азәы иажәаҳәаҽы. Ари аформа егьырт абжьыуа қытақәа рҟны акыраамта сашьклапшуан, аха испымлазеит. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 55).

1. 11. Абжьыҟартәра

Абжьыҟартәра афактқәа мҽхакы тбаала иаҳпылоит бзыптәи адиалект аҟны[1]. Абжьыуатәи адиалект аҟны акәзар – араҟа зеипшла иазгәатоуп абжьыҟартәра аҷыдарақәа[2]. Абжьыҟартәра аҷыдара ахархәара асфера тбаауп абаза бызшәа ашьхарыуатәи адиалект аҟны[3]. Абжьыҟартәра аҷыдара ҳпылоит Батым инхо апсуаа рцәажәашьаҽгьы[4], асаз адиалект аҟынгьы[5]. Члоу ақытан ари аҷыдара азгәатоуп наџьнатә аахыс араҟа инхо азәи, ашьхарыуаа иреиуоу ѡыџьа ражәаҳәаҽы[6].

Абжьыҟартәра афактқәа Арасазыхь ақытан иазгәатоуп Ҳаџьымқыти Арасазыхь-агәыи аҳаблақәа рҟны.

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 130.
[2] М.М. Циколиа. Иарбоу амонографиа ад. 066.
[3] Қь.В. Ломтатизе. Иарбоу аизга ад. 48.
[4] Е.Қь. Кьылпҳа. Иарбоу аусумта ад. 27.
[5] В. А. Чрыгба, иарбоу аусумта, ад. 302-305.
[6] А. А. Ахсалба. Иарбоу аусумта – анапылаѡыра, ад. 22

Аҽырԥштәқәа:

аурыи́ла *(← аулыр)*
ахараза́га *(← ахраза́га)*
аԥсыи́за *(← аԥсыз)*
аԥасаатә *(←аԥсаатә)*
ашәхыи́мса *(← ашәхымс)*
замаз́ *(← змаз́)*

… уыи́сҟан адыргьла́ аба́ҟаз, абри **аурыи́ла** хәчқәа́ ре́ипш иыхадыи́рны ахыртцәыртцәыи́га. (№ 28, 30)

А́шьаҟа дыи́уқәа а́рсны акьа́тқәа[1] ҟатцаны́ ақәа́б – дыуы уыбри́ иыла́ган на́с амҽы́ **хараза́га** ҳәа́ – ҟан. (№ 28, 28)

Дахьне́иызы **аԥсыи́за** амшыи́н иааты́тцын а́ԥслымз аъны иа́аин иыштәа́з дне́ит. (ацә. б.)

… уыбры́и **аԥаса́атә** а́аиыр зхы́ иы́қәтәо ҳәынтқа́рс дҟартцо́ит рҳәе́ит. (№ 12, 11)

Ашәхыи́мса а́уп аиа́ша, аха́ ҳара́ ауосхы́р ҳҳәа́хуеит уыс. (ацә. б.)

Ԥы́ԥьа ахәоҵқәа́ зама́з арыи́ а́ҵкәын… (№ 12, 4)

Арҭ абжьыҟарҭәра афактқәа егьырҭ абжьыуа қытақәа рҟны акраамта срышьклаԥшуан, аха испымлазеит.

Абжьыҟарҭәра аҧыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

2. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа аморфологиатә ҧыдарақәа

2. 1. Уажәтәи аамҭатә форма рбага – уп – у – абжьшәара

Уажәтәи аамҭатә форма рбага – уп аҟны – у – бжьшәаны иаҳԥылоит Арасазыхь, – Қапаа рымардаҽи, Гәып – агәыи, Арасазыхь-агәыи аҳаблақәа рҽы. Уи араҟа иазгәаҭоуп аиҳабацәа ражәаҳәаҿ мацара.

[1] Акьат – бзыԥтәи адиалект иатәуп – абас ҳаиҳәеит академик . В. А. Чрыгба.

Аҧырпштәқәа:

нкы́лоп *(←нкылоуп) – Қапаа рымарда.*

дыҷко́п *(← дыҷко́уп) – Қапаа рымарда.*

аныԥцаро́п *(← аныбцароуп) – Гәыԥ – агәы.*

иа́шьҭоп *(← иашьҭоуп) – Гәыԥ – агәы.*

(и) ԟацо́п *(← иԟацоуп) – Гәыԥ – агәы.*

ааигәо́п *(← ааигәоуп) – Арасаҙыхь-агәы.*

Аԥсны **нкы́лоп** иыҳәеи анцәа злаԥха ҳаура. (№ 1, 5)

… крана́ҳфо краха́цылфом уаха́ дгы́ланы дырйе́гьх агҷыѡра́ **дыҷко́п** ҳәа. (№ 2, 7)

Абра́ԟа А́ԥьгьениаԥҳа абы́ста **аныԥтаро́п** ҳәа иылы́дыртцеит. (№ 3, 5).

… абри́ са́б ры́цҳа иыԥша́аит Ҷыҷы́н иызы́хь ҳәаны **иа́шьҭоп**. (№ 7, 13).

А́мала рҭы́ԥ зегьы иымѡа́шьо атцангәа́ра **ԟатцо́п.** (№ 6, 12)

Аҙлага́ра **ааигәо́п**, са́аигәара иы́ԟоуп. (ацә. б.)

Ари аҷыдара егьырҭ абжьыуа қытақәа рԥны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлаҙеит. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала №2).

2. 2. Аҭагылазаашьатә аффикс –ах // – ахь рееиҭныԥсахлара

Аҭагылазаашьатә аффикс –ахь аԥсуа диалектқәа рԥны ахархәара асфера ҭбааup. Ари аффикс ҳԥылоит абжьыуатәи адиалект аԥны еиԥш[1], бзыԥтәи адиалект (еиҳарак Аацы, Абҕархыкә, Дәрыԥшь) аԥынгьы[2].

Аҭагылазаашьатә аффикс –ахь иавариантны аффикс –ах ҳԥылоит еиҳарак бзыԥтәи адиалект аԥны[3].

Аффикс –ах ҳԥылоит Арасаҙыхь ақыҭа ацәажәашьаҷгьы. Уи араԥа иазгәаҭоуп Ҳаԥьымқыҭи Арасаҙыхь-агәыи аҳаб-

[1] М.М. Циколиа. Иарбоу амонографиа ад. 3 – 159.

[2] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 179.

[3] Хә. С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 178.

лақәа рҽы инхо аиҳабацәа рцәажәашьаҽ. Иара убас иазгәаҭоуп Аҧсҭа аҳаблаҽы инхоз, ақәыҧшцәа рабиҧара иаҭанакуа аʒәы иажәаҳәаҽы.

Аҽырҧштәқәа:

дахтәа́з *(← дахьтәаз) – Ҳаҷьымқыҭ, Арасаʒыхь-агәы.*

иахы́ҟаз *(← иахьыҟаз) – Ҳаҷьымқыҭ.*

иахне́иыз *(← иахьнеиз) – Ҳаҷьымқыҭ.*

дахынхо́ *(← дахьынхо) – Ҳаҷьымқыҭ.*

иахы́ӣаз *(← иахьыӣаз) – Аҧсҭа.*

Иара́ **дахтәа́з** иымне́иʒеит аҩны́ аҧхьаҟа иыне́ит. (№ 27, 37).

Абра́хь хы́хь **иахы́ҟаз** ақьа́ла дыргы́лан егьы́иын... (№ 27, 7).

Иахне́иыз аа дахынхо рҳәеит. (№27, 34).

Ашьақа́р аскла́д **иахы́ҭаз** иыбылны́ иы́ҟан. (ацә. б.).

Дха́ланы уыбра́ **дахтәа́з** рҳәе́и аҭаҭын, па́ҷкак ... (№ 17, 9).

Аҭагылазаашьатә аффикс – ахь иавариантны Ҷлоу ақыҭан уарлашәарла иаҳҧылоит аффикс – ах.

Аҽырҧштәқәа:

сахне́из *(← сахьнеиз) – Андроу аҳ.*

дахы́ргаз *(← дахьыргаз) – Андроу аҳ.*

(и)ахы́ҟамло *(← иахьыҟамло) – Аражәпара аҳ.*

сахцо́ (← *сахьцо) – дашьхарыуауп.*

ҳаха́ланхо *(← ҳахьаланхо) – даҷандаратәуп.*

Са́ ***сахне́иыз*** *азы́ҳәа а́рбаҕь ршьы́йт. (ацә. б.).*

Ҵәы́ҷьаа ра́н – гәаҟ дырххо́ ***дахы́ргаз*** *аҭы́ҧ а́уп ара. (ацә. б.).*

А́ҧш ***ахы́ҟамло*** *малаҷы́рыўп. (ацә. б.).*

Сахцо́ *зыуҭахы́зеи сныҟәаҩу́п иыҳәа́т. (ацә. б.).*

Ҳа́ ***ҳаха́ланхо*** *агы́руа ды́ҟаʒам. (ацә. б.).*

Аффикс –ах Гәыҧ ақыҭан анкета иахыжьын. Уажәы сазааҭгылоит уи алыҭшәақәа:

«Сахтәаз» аформа Гәыԥ ақыҭан сзызцааз 25-ѡык ауааԥсыра рахьтә 7-ѡык рзы иԥсабаратәуп, егьырҭ «сахьтәаз» аформоуп жәахәырас ирымоу.

«Иахгылаз» аформа Гәыԥ ақыҭан сзызцааз 25-ѡык ауааԥсыра рахьтә 15-ѡык рзы иԥсабаратәуп, егьырҭ «иахьгылаз» аформоуп жәахәырас ирымоу.

Аҭагылазаашьатә аффикс –ах абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 86).

2. 3. Аҭагылазаашьатә аффикс –аҟ // – ахь рееиҭныԥсахлара

Абжьыуа қыҭақәа – Арасаҙыхь, Цақәашь, Кәтол, Аҭара, – рҟны аҭагылазаашьатә аффикс –ахь инаваргыланы иаҳԥылоит ҳәа иԥхьаҙоуп аффикс –аҟ[1]. Аффикс –аҟ ҳаргьы иаҳԥылеит Арасаҙыхьи, Аҙѡыбжьеи (цьынцьла – ирасаҙыхьтәқәоуп) ақыҭақәа рҟны.

Аҿырԥштәқәа:

дақнéиыз *// (дахьнеиз)*

иақыíшьҭаз *// (иахьышьҭаз)*

дақиыíз *// (дахьиз)*

áшьҭақҟа *// (ашьҭахьқа) – Аҵандаратәуп.*

Уыбрá ***дақнéиз*** ҙґáбк дыигәаԥхáн дсымгáр суáм ҳәаны длыíшьҭалеит. (№ 3, 17).

Иысыҭ арáхь ианáган ***иақышьҭаз*** иышьҭáстцоит. (ацә. б.).

Ацá ҳаѡныí **áшьҭақҟа** иыгыíлан. (ацә. б.).

Ҳара иахьа ианаҳҭеит, аффикс –аҟ ажәытә Ҷлоу ақыҭангьы ишаҳԥылоз. Изҳәоз иреиуоуп абарҭ: Цьопуа Ҷут, Цәыцьба Алықьса. Иара убас, ас еиԥш иҟоу аҵыдара иахьа иаҳԥылоит Гагра инхо Цәыцьба Ҭемраз иажәаҳәаҿы. Иара цьынцьла д – Ҷлоутәуп.

[1] Хә.С. Бгажба. Иарбоу амонографиа ад. 179.

Аффикс –аҟ ҳԥылоит, 1960 шықәсазы Ҭхьына ақыҭан иантԥаз афольклортә нтԥамҭақәа рҟны[1].

Ари аффикс егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлазеит. Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

2. 4. Аԥхьазарахьз ѡба ахаҭыԥан аѡы́на ахархәара.

Гәып-агәы аҳаблаҷы аиҳабацәа рабиԥара иатԥанакуа азәы иажәаҳәаҷы иазгәаҭоуп аԥхьазарахьз аѡы́на, ѡба ахаҭыԥан.

Аҷырԥштәы:

аѡы́на *(←ѡба)*

Абри акәмаан ала **аѡы́на** ааг. (ацә. б.)

«Аѡына» аформа егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлазеит. Амала абжьыуаа ҳҟны иаҳԥылоит абри ажәаԥҟа аҟны мацара:

«Азына ззымжәыз **аѡы́на** идыржәит»

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

2. 5. Ашьҭынгыла – зыҳәа акомпонент ҷыда -б- ацлара

Азкра узырбо ашьҭынгыла – зыҳәа аԥсуа диалектқәа рҟны еиԥш Арасазыхь ақыҭа ацәажәашьаҷгьы иаҳԥылоит. Ари ашьҭынгыла Арасазыхь-агәы аҳаблаҷы инхо хатԥак иажәаҳәаҷы акомпонент ҷыда – б – ацлоит. Егьырҭ аҳаблақәа рҟны ари аҵыдара ҳԥымлазеит.

Аҷырԥштәқәа:

а–б – зыҳәа *(← зыҳәа)*

Абры́и абзы́ҳәа а́жәԥарақәа аѡнқәа́ рҟно́уп ртры́ԥ ахьы́ҟартԥо. (№ 14, 38).

[1] Салаҟаиа Шь.Хь. «Аԥсуа фольклор». Аҟәа – 2003, ад. ад. 66, 67, 243.

Иара́ зны́ дҽы́жәлан абра́ъа[1] да́аит ака-бзы́хәа, са́б иыҟны́. (№ 15, 16).

Ашьҭынгыла а – б – зыхәа егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлазеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

2. 6. Ашьҭынгыла ааигәа(ра) ахатыԥан аԥышынтца́(ра) анҳауа.

Арасазыхь-агәы аҳаблаҷы (азиас Мыҟә аҩадахьы амардараҷ) инхоз хатцак иажәаҳәаҷы испылеит ашьҭынгыла **аԥышынтца(ра)**.

Аҷырԥштәы:

сԥышынтца́ра // *сааигәара.*

Сԥышынтца́ра *уыҟәымлан. (аџә. б.)*

Анкетатә метод ала (аибашьра ҟалаанза) излеилыскааз ала, ашьҭынгыла аԥышынтца́(ра) Ҳаԥьымқыти Аԥстеи аҳаблакәа рҟны хатцаки пҳәыски ражәаҳәаҷы испылеит. Атцеиџь – ахәы аҳаблаҷы – ахацәа ргәып иатәу хҩык аиҳабацәеи, аҳәса ргәып иатәу хәҩык аиҳабацәеи ирдыруеит. Гәып – агәы аҳаблаҷы – ахацәа ргәып иатәу хҩык аиҳабацәеи, аҳәса ргәып иатәу ҩыџьа аиҳабацәеи ирдыруеит.

«Сԥышынтцара» аформа Ҷлоу ақытан сзыстцааз 58-ҩык ауааԥсыра рахьтә 7-ҩык ирдыруеит, «сааигәара» атцакы аманы.

«**Сԥышынтцара»** аформа Азҩыбжьа ақытан сзыстцааз 18-ҩык ауааԥсыра рахьтә азәы идыруеит. Гәып ақытан сзыстцааз ҩыџьа ирыздырзом. Ари аҷыдара Атышаду аҳаблаҷы сзыстцааз 10-ҩык рахьтә азәгьы издырзом.

«Сԥышынтца́ра» аформа Ҭхьына ақытан сзыстцааз 11-ҩык ауааԥсыра рахьтә азәгьы издырзом. Уатап ақытан сзыстцааз 4-ҩык ауааԥсыра рахьтә азәгьы издырзом. Мыҟә

[1] Ъ – ҳԥылоит атцыбжьыҟа ҟ атыпан.

– Асовхоз аҳаблаҽы сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәы идыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы. Мықә ақыҭан сзызҵааз 4-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыцьа ирдыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы. Тамшь ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә 4-ҩык ирдыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы. Цьгьарда ақыҭан сзызҵааз 11-ҩык ауааҧсыра рахьтә 6-ҩык ирдыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы. Уарча ақыҭан сзызҵааз 38-ҩык ауааҧсыра рахьтә 7-ҩык ирдыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы. Араҟа уи иҽыц ҟалароуп, аҭыҧеиҭаҵратә процессқәа ирыбзоураны иҽиаз ҷыдароуп. 7-ҩык издыруа рахьтә аʒәы цьынцьла Гәыҧтәуп, аʒәы – Тҟәарчалтәуп, хәҩык – Арасаʒыхьтәқәоуп.

Аибашьра ашьҭахь Арасаʒыхь ақыҭан сзызҵааз 124-ҩык ауааҧсыра рахьтә 33-ҩык ирдыруеит, «сааигәара» аҵакы аманы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 107).

2. 7. Ахәҭаҷ ҷыда –бызы иазкны.

Ҳаҵьымқыҭ аҳаблаҽы иазгәаҭоуп еиуеиҧшым аҵак ҷыдақәа аазырҧшуа ахәҭаҷ –бызы. Ари ахәҭаҷ ҵакыс иамоуп ажәаҳәаҩ игәҭакы иҵегьы ихарҭәааны иҳәарц шиҭаху аарҧшра.

Аҽырҧштәы:

бы–зы *(← а–зы)*

Бызы́ сыбригадирын – алит. б. сыбригадирымзи.

Ари аҷыдара егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаҧшуан, аха исҧымлаʒеит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

2. 8. Еизҵаауеит ахаҭыҧан еила́ҵаауеит ахархәара.

Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҽы (аʒиас Мықә аҩадахьы амардараҽ) инхоз хаҵак иажәаҳәаҽы исҧылеит **«еила́ҵаауеит»** аформа.

Аҽырԥштәы:

Аҳәса **еила́тцаауеит.** *(№ 21, 13).*

«Еила́тцаауеит» аформа анырҳәо ҩажәа-ҩажәихәҩык рхы еиларкуеит, уск шьҭырхуеит, иазырыʒбоит.

Ари аформа егьырҭ абжьыуа қыҭақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлаʒеит. Уи ахаҭыԥан Ԓлоу ақыҭан испылеит **«еидыи́тцаалоит»** аформа, Ԥшьаԥ ақыҭан испылеит **«еиқәтцааууе́ит»** аформа. Ԥшьаԥ ақыҭан ари иҽыц ҟалароуп. Ажәаҳәаҩы цьынцьла Рекатәуп, аибашьра ашьҭахь арахь нхара ииаз дреиуоуп.

Арҭ аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала № 70).

2. 9. Ахьыԥшратә ркьынаа аҟны асуффикс –ри ахархәара –р ахаҭыԥан.

Ахьыԥшратә ркьынаа аҟны иаҳԥыло асуффикс –ри ҭоурыхла асаʒуа диалект иатәыз бызшәатә ҷыдараны иԥхьаʒоуп. Уи еицырзеиԥшны ирызҷыдароуп иахьа Баҭым инхо фериатәи аԥсуааи, Нхыҵ Кавказ инхо ашьхарыуааи, Ҭырқәтәыла инхо асаʒуааи рцәажәашьақәа[1].

Ахьыԥшратә ркьынаа аҟны асуффикс –ри ҳԥылеит Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҿ инхо аʒәы иажәаҳәаҿы.

Аҽырԥштәы:

ри (← р): **уԥы́лари** *(← уԥылар).*

Утәы **уԥы́лари** иыузымдыруа (ацә. б.*).*

Ари аҷыдара ҳԥылеит иахьа Ԓлоу ақыҭан инхо, ашьхарыуаа иреиуоу аʒәы лажәаҳәаҿы.

Аҽырԥштәы:

дҭаацәарахáри *(← дҭаацәарахар).*

Дҭаацәарахáри хазы́ дынхо́н, ҳлы́г ҳәа иы́шьҭан. (ацә. б.)

[1] Е.Қь. Кьылпҳа. Аԥсуа бызшәа аҭоурыхтә диалекҭологиа азҵаатәқәак. Аж. «Алашара» № 2, 1998 ш., ад. 154 – 155.

Асуффикс –ри егьырҭ абжьыуа қытақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлазеит.

Ари аҧыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

3. Иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа ажәар ҧыда.

а) Арасазыхь ақытан зхархәара ԥкым ажәар ҧыда.

Арасазыхь ақытан акырзхытцуа апсуаа рҟынтә исаҳаны иаыстцахьоу адиалекттә ажәақәа 200 инареиҳаны иҟоуп. Урҭ рыхәҭак алингвогеографиа аметодқәа рыла итҭцаауп. Уи алытцшәақәа шьатас иҟатцаны урҭ еихысшеит зхархәара ԥкыми, зхархәара ԥкыуи[1] ажәақәа ҳәа. Зхархәара ԥкым ажәақәа рахь иҳаԥхьазоит, урҭ Арасазыхь жәахәырас измоу ажәаҳәаѽцәа 20-ѽык инреиҳаны иахьыҟоу.

Уажәы, Арасазыхь ақытан зхархәара ԥкым ажәақәа ирызкны исымоу аинформациа абраҟа иаазгоит алфавитла.

- 3 -

1. Азырѽа-ԥша́рѽа

Ажәа **азырѽа-ԥша́рѽа** «амцхә ашьақари азы змоу аѽы» иазынарханы Арасазыхь ақыҭа ацәажәашьаҧы иаҳԥылоит. Уи араҟа иазгәаҭоуп Атцеиць-ахәы аҳаблаҧы инхо хә-ѽык аиҳабацәеи, Қапаа рымардаҧы инхо ф-ѽык аиҳабацәеи, Гәып-агәы аҳаблаҧ инхо 7-ѽык аиҳабацәеи, Арасазыхь-агәы аҳаблаҧы инхо хѽык аиҳабацәеи ражәаҳәаҧы. (игәаҭ. 197-ѽык).

Ажәа **азырѽа-ԥша́рѽа** Ҷлоу ақытан сзыстцааз 58-ѽык ауааԥсыра рахьтә азәы идыруеит, егьырҭ ирыздырзом. Ари ажәа араҟа фонетикала аҧаԥсахуеит, иаҳԥылоит **«азырѽы – ԥша́рѽы»** аформа.

[1] Зхархәара ԥкыу ажәақәа хазы алада срыхцәажәоит ад. Иара убас, алада срыхцәажәоит алингвогеографиа аметодқәа рыла итҭцаам Арасазыхьаа ражәаҳәа ажәар ҧыда. Ад.

Аҽырԥштәқәа:

Аҙырԝа-ԥша́рԝак *ҟаиԥан ҳәа ажәа ахырҳәаауеит, уԝы ҽеимзар. (ацә. б.).*

Ажәытә аԝы иҟартцоз уцәа иалашьшьы ицон, уажәы аҙырԝа-ԥша́рԝа ҟартцо иалагеит. *(ацә.* б.*).*

Аҙырԝы–ԥша́рԝык ҳиыржәыит. *(ацә.* б.*).*

Ажәа **аҙырԝа-ԥша́рԝа** егьырҭ абжьыуа қытақәа рҟны акыраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлаҙеит. Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

2. Аҙо́рга

Ажәа **аҙо́рга** аспециалтә литератураҽы иарбоуп «абжь.» ҳәа аҭыпҭә дырга аҭаны, иаанагоит «агмыг»[1]. Ажәа **аҙо́рга** Арасаҙыхь ақытан ирдыруеит 23-ԝык ауааԥсыра. (игәаҭ. 197-ԝык). Ажәа **аҙо́рга** Ҷлоу ақытан сзыстцааз 58-ԝык ауааԥсыра рахьтә 16-ԝык ирдыруеит. Ари ажәа Кындг ақыҭа аҙәы иҟны сахьазтцааз еилкаахеит, уи ахаҭыԥан араҟа ишаҳԥылоз ажәа **а́ҟьашь.**

Аҽырԥштәқәа:

Аҙо́рга *даан дысԥырхагахеит. (ацә. б.).*

Ааи, сара **аҙо́рга**[2]**.** *(ацә. б.) – арыжәтә зжәыз ихы иазыиҳәеит.*

Ажәа **аҙо́рга** абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

- Қь -

3. Ақьамсарҳәа́рч

Ажәа **ақьамсарҳәа́рч** «аԥхьаҧҙарах», раԥхьаҙа испылеит Арасаҙыхь, Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы инхо Қацьаиа Пата иажәаҳәаҽы. Ари ажәа Арасаҙыхь ақытан сзыстцааз

[1] Касланҙиа В.А. Аԥсуа – аурыс жәар. 1 атом. Аҟәа – 2005, ад. 446.

[2] Аҙорга – хылтцшьтрала агыршәа иаттәуп – абас ҳаиҳәеитакаддемик В. А. Чрыгба.

197-ҩык ауааԥсыра рахьтә 45-ҩык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом. Цьгьарда ақыҭан сзызтцааз 11-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Уи ахаҭыԥан араҟа аҙәы илҳәоит «ахьча–хылԥа». Ажәа **ақьамсарҳәа́рч** Ҭхьына ақыҭан сзызтцааз 11-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Уи ахаҭыԥан араҟа аҙәы жәахәырас имоуп «ақьамсарҩа́рч» аформа. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

Аҿырԥштәқәа:

Ақьамсарҳәа́рч *аҙәҙаара цәгьоуп азы ала иартҵоит. (ацә. б.).*

Ақьамсарҩа́рч, *ашәкы абҕьыцқәа реиԥш арахә рыҩнуӷьқа иҟоу ахәҭа иахьзуп. (ацә. б.).*

- Ҟ -

4. Ҟынтк

Ажәа **ҟы́нтк** «кәармак» Арасаҙыхь ақыҭан испылеит, «аҟа́нт» аформа[1] араҟа анкета ианахсыжьуаз. Ажәа **ҟы́нтк** Арасаҙыхь ақыҭан сзызтцааз 109-ҩык ауааԥсыра рахьтә 64-ҩык ирдыруеит, х-ҩык «**ҟа́нтк**» аформа жәахәырас ирымоуп. Егьырҭ ирыздырҙом.

Аҿырԥштәқәа:

Ҟы́нтк *ауа́тка иысы́бҭаз унацәагьы́ узаларба́азом. (ацә. б.).*

А́жә ҭоуԥы́ча исы́маз ҟа́нтк а́хш а́мамӡит. (ацә. б.).

«Ҟынтк» аформа Ҭхьына ақыҭан сзызтцааз 11-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәы идыруеит, егьырҭ ирыздырҙом. Уатаԥ ақыҭан 4-ҩык ауааԥсыра рҟны анкета иаҳҳажьит, аха ирыздырҙом. Ҷлоу ақыҭан сзызтцааз 58-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәы жәахәырас имоуп «ҟа́нтк» аформа. Ари аҷыдара араҟа иҿыц ҟароуп, аҭыԥеиҭатцратә процессҟәа ирыбзоураны иаҳԥылоит. Ажәаҳәаҩы цьынцьла Уатаԥтәуп.

[1] «Аҟант» аформа иазкыу аинформациа шәахә. ари аусумҭаҿ ад.

Ажәа **ҟы́нтк** Џьгьарда ақыҭан сзызҭааз 11-ҩык ауааҧсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

Ажәа **ҟы́нтк** Мықә ақыҭан сзызҭааз 4-ҩык ирдыруеит.

Тамшь ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыџьа ирдыруеит, егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

Ажәа **ҟы́нтк** Уарча ақыҭан сзызҭааз 38-ҩык ауааҧсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит. Ари аҷыдара араҟа иҿыц ҟалароуп, аҭыҧеиҭаҭратә процессқәа ирыбзоураны иаҳҧылоит. Уи араҟа зыҟны иаҳҧылаз 5-ҩык рахьтә ҩыџьа џьынџьла Гәыҧтәқәоуп, 3-ҩык Арасаӡыхьтәқәоуп, аибашьра ашьҭахь арахь нхара иааз иреиуоуп.

Ажәа **ҟы́нтк** абызшәатә хсаалақәа рахь инагоуп. (Ахсаалақәа № 47, № 105).

- М -

5. Амаџьа́р

Ажәа **амаџьа́р** В. А. Касланӡиа ижәар аҿы аҧсуа шәақь иахьӡуп ҳәа иарбоуп[1]. Арасаӡыхь ақыҭан ари ажәа ҳара иаҳҧылеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба (аҭы́ҩ)» иазынарханы.

Ажәа **амаџьа́р** Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 58-ҩык ауааҧсыра рахьтә 30-ҩык ирдыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҭакы аманы, ҩыџьа уи ахаҭыҧан жәахәырас ирымоуп «**ашәы́ра**», егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

Ажәа **амаџьа́р** Арасаӡыхь ақыҭан сзызҭааз 109-ҩык ауааҧсыра рахьтә 30-ҩык ирдыруеит, 15-ҩык уи ахаҭыҧан жәахәырас ирымоуп «ашәы́ра», егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

Ажәа **амаџьа́р** Уатап ақыҭан сзызҭааз 4-ҩык рахьтә аӡәы идыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҭакы аманы, егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

---

[1] «Амаџьар» – «вид огнестрельного оружия». (шәахә. Касланӡиа В.А. Иарбоу ижәар, ад. 675).

Ажәа **амаԥьа́р** Ҭхьына ақыҭан сзызтааз 11-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҳәы идыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҵакы аманы, егьырҭ зынҳа ирыздырҳом.

Ажәа **амаԥьа́р** Џьгьарда ақыҭан сзызтааз 11-ԥык ауааԥсыра рахьтә 5-ԥык ирдыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҵакы аманы, ԥыцьа уи ахаҭыԥан жәахәырас ирымоуп «**ашәыі́ра**», 4-ԥык уи ахаҭыԥан жәахәырас ирымоуп «абы́кь».

Ажәа **амаԥьа́р** Аҳԥыбжьа ақыҭан сзызтааз 18-ԥык рахьтә 5-ԥык ирдыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҵакы аманы, ԥыцьа жәахәырас ирымоуп «абы́кь», егьырҭ ирыздырҳом.

Ажәа **амаԥьа́р** Тамшь ақыҭан сзызтааз 9-ԥык рахьтә зегьы ирдыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҵакы аманы, урҭ зегьы ирдыруеит ажәа **ашәыі́ра** – гьы.

Ажәа **амаԥьа́р** Мыҟә ақыҭан сзызтааз 4-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ажәа **амаԥьа́р** Уарча ақыҭан сзызтааз 38-ԥык ауааԥсыра рахьтә 3-ԥык ирдыруеит «ауатка андыршуа изланеиуа атруба» аҵакы аманы, егьырҭ зынҳа ирыздырҳом. Уарча ақыҭан ари ачыдара иҿыц ҟароуп, аҭыԥеиҭатцратә процессҟәа ирыбзоураны иаҳԥылоит. Араҟа уи зыҟны иаҳԥылаз 3-ԥык ажәаҳәаԥцәа рахьтә аҳәы – д – Гәыԥтәуп, ԥыцьа – Арасаҳыхьтәқәоуп, аибашьра ашьҭахь арахь нхара ииаз иреиуоуп.

Ажәа **амаԥьа́р** абызшәатә хсаалақәа рахь инагоуп. (Ахсаалақәа № 90, № 106).

Аҿырԥштәқәа:
Амаԥьа́р *мшааит. (ацә. б.).*
А́иаҳәа **амаԥьа́р** *а́ҵатәуп. (ацә. б.).*

- Ԥ -

6. Аԥырсы́кь

«**Аԥырсы́кь**», «**аԥарсы́кь**» аформақәа «абжь.», ма «бз.» ҳәа аҭыԥтә дырга рымҭазакәа апсуа-аурыс жәар аҿы иарбоуп: «брак, недоброкачественные продукты производства» ҳәа[1].

«**Аԥырсы́кь**» аформа Арасаҙыхь ақыҭан иазгәаҭоуп «иҿеимкәа иҟаҵоу аус» атцакы аманы. Уи араҟа сзыздцааз 197-ѡык ауаапсыра рахьтә 60-ѡык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом.

«**Аԥырсы́кь**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзыздцааз 58-ѡык ауаапсыра рахьтә 3-ѡык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом. Аҙѡыбжьа ақыҭан сзыздцааз 18-ѡык ауаапсыра рахьтә аҙәгьы ирыздырҙом. Араҟа аҙәы иажәаҳәаҿы иазгәаҭоуп «ԥырсы́кьла» аформа. Ари Аҙѡбжьа ақыҭан иҿыц ҟалароуп, аҭыԥеиҭатцратә процессқәа ирыбзораны иаҳԥылоит. Ажәаҳәаѡ цьыншьла Ԥақәашьтәуп, аибашьра ашьҭахь арахь нхара ииаз дреиуоуп.

Уарча ақыҭан сзыздцааз 38-ѡык ауаапсыра рахьтә аҙәы иҟны иазгәаҭоуп «**аԥурсы́кь**» аформа. Ажәаҳәаѡ цьыншьла Тҟәарчалтәуп.

Маркәыла, Цьыҟәмыр аҳаблаҿы сзыздцааз 10-ѡык ауаапсыра рахьтә 8-ѡык ирдыруеит. Ажәа **аԥырсы́кь** ари аҳаблаҿы иҿыц ҟалароуп, аҭыԥеиҭатцратә процессқәа ирыбзоураны иаҳԥылоит. 8-ѡык рахьтә 3-ѡык – Мыкәтәқәоуп, аҙәы – д – Гәыԥтәуп, иан – Арасаҙыхьтәуп. Аҙәы – Уатаԥтәуп, лан – Арасаҙыхьтәуп, аҙәы – Цьгьардатәуп, 1965ш. раахыс Цьыҟәмыр аҳаблаҿы дынхоит, аҙәы – Ҷлоутәуп, аҙәы – Арасаҙыхьтәуп.

Аҿырԥштәқәа:

Аԥырсы́кь *ҟаиҵе́ит (ацә. б.) – аанда иазынарханы иҳәеит. Сзашьҭузеи ҳәа́ аҙәы́ дижьо́ит ԥырсы́кьла (ацә. б.). Аԥурсы́кь ҟаиҵе́ит. (ацә. б.).*

[1] Касланҙиа В.А. Иарбоу ижәар ад. 54, 93.

«**Аԥырсы́кь**» аформа ахаҭыԥан «ас**аԥырсы́кь**» аформа (аибашьра ҟалаанза излагәасҭаз ала), Арасазыхь ирдыруеит 55-ѡык. (игәаҭ. 197-ѡык).

«**Асаԥырсы́кь**» аформа Ҷлоу ақыҭан сзыздтааз 58-ѡык ауааԥсыра рахьтә 18-ѡык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

«**Асаԥырсы́кь**» аформа Уатап ақыҭан сзыздтааз 4-ѡык ауааԥсыра рахьтә, Ҷлахәмыр аҳаблаҷы азәы идыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

«**Асаԥырсы́кь**» аформа Аҭара ақыҭан сзыздтааз азәы идыруеит.

«**Асаԥырсы́кь**» аформа Маркәыла, Ҷьыҟәмыр аҳаблаҷы сзыздтааз 10-ѡык рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

Аҷырԥштәқәа:

Ааида ҳәа **асаԥырсы́кь** *сзыҟаиҵеит. (ацә. б.).*

Асаԥырсы́кь – *ажәа уымҳәан. (ацә. б.).*

Ааида иыҟаутаз аҳәа ннамкылазар, **асаԥырсы́кь** ааида ҟаутеит рҳәоит. *(ацә.* б.*).*

«**Аԥырсы́кь**» аформа ахаҭыԥан Арасазыхь ақыҭан иазгәаҭоуп «асаԥырса́га» аформа. Уи араҟа сзыздтааз 109-ѡык ауааԥсыра рахьтә 5-ѡык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

«Асаԥырса́га» аформа Мыцә – Асовхоз аҳаблаҷы сзыздтааз 7-ѡык ауааԥсыра рахьтә азәы идыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

Ари аҷыдара араҟа иҷыц ҟалароуп, аҭыпеиҭатцратә процессҟәа ирыбзоураны иаҳԥылоит. Зыҟны иаҳԥылаз ажәаҳәаѡы аибашьра ҟалаанза Арасазыхьынтә арахь нхара ҳәа даахьан.

«Асаԥырса́га» аформа Ҷыгьарда ақыҭан сзыздтааз 11-ѡык ауааԥсыра рахьтә ѡыцьа ирдыруеит, егьырҭ ирыздырзом.

Аҿырпштәқәа:

Асаҭырса́га *ҟауӣе́ит ҳәа́ се́иҳәоит са́б. (ацә. б.).*

Иҟаиӣа́з сгәа́мҧхар **асаҭырса́га** *зы́ҟауӣеи сҳәо́ит. (ацә. б.).*

Арҭ аҷыдарақәа абызшәатә хсаалахь инагоуп. *(Ахсаала № 46).*

- Ҭә -

7. Аҭәа́мба

Ажәа **аҭәа́мба** аспециалтә литератураҿы «см. аҭәаҟәа» ҳәа иарбоуп[1]. Ажәа **аҭәа́мба** ҳара излеилаҳкааз ала, «ац змам, икьаҿу аҭәы згәыларсу аҭәа-еизга» аҭакы амоуп. Уи раҧхьаӡа исҧылеит Арасаӡыхь, Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы инхо Дочиа Мушьни иажәаҳәаҿы.

Ажәа **аҭәа́мба** Арасаӡыхь ақыҭан сзызҭааз 197-ѡык ауааҧсыра рахьтә 76-ѡык ирдыруеит, уи ахаҭыҧан 3-ѡык ажәаҳәаѡцәа жәахәырас ирымоуп «арамба(ҭ)» аформа, егьырҭ ирыздырӡом. 3-ѡык ажәаҳәаѡцәа рахьтә аӡәы – ҵьынҵьла Аҭаратәуп, дҭацоуп, ѡыҵьа -хацәоуп, наҵьнатә аахыс Арасаӡыхь инхо иреиуоуп.

Ажәа **аҭәа́мба** Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 58-ѡык ауааҧсыра рахьтә 19-ѡык ирдыруеит, уи ахаҭыҧан аӡәы жәахәырас имоуп «ара́мба» аформа, егьырҭ зынӡа ирыздырӡом.

Ажәа **аҭәа́мба** Уарча ақыҭан сзызҭааз 38-ѡык ауааҧсыра рахьтә 6-ѡык ирдыруеит, егьырҭ зынӡа ирыздырӡом. Уарча ақыҭан ари аҷыдара иҿыц ҟалароуп, аҭыҧеиҭаҭратә процессқәа ирыбзоураны иаҳҧылоит. Зыҟны иаҳҧылаз ажәаҳәаѡцәа аӡәы ҵьынҵьла – Гәыҧтәуп, 5-ѡык Арасаӡыхьтәқәоуп, аибашьра ашьҭахь арахь нхара иааз иреиуоуп.

Ажәа **аҭәа́мба** Мықә – Асовхоз аҳаблаҿы сзызҭааз 7-ѡык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом. Аӡхыда аҳаблаҿы сзызҭааз 5-ѡык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом. Атышаду аҳаблаҿы сзызҭааз 10-ѡык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

---

[1] Касланӡиа В.А. Иарбоу ижәар ад. 229.

Аҽырԥштәқәа:

Ԥба-хԥа **ҭәа́мба** *еизызгеит. (ацә. б.).*

А́иашьа дызма́мыз **аҭәа́мба** гәы́дикылон. *(ажәаԥ́ка).*

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалақәа рахь инагоуп. (Ахсаалақәа № 48, № 90).

- Ц -

8. Ацыԥса́ла

Ажәа **ацыԥса́ла** «абыста ауразы ашыла илымоу иацылтцаша даҽеа хԥаҟа напы ашыла» атцакы аманы иаҳԥылоит Арасаҙыхь ақытан. Уи араҟа сзыстцааз 197-ԥык ауааԥсыра рахьтә 35-ԥык ирдыруеит, урҭ реиҳараԥык аҳәса ргәып иатцанакуа ажәаҳәаԥцәоуп, егьырҭ ирыздырҙом.

Ажәа **ацыԥса́ла** Ҷлоу ақытан сзыстцааз 58-ԥык ауааԥсыра рахьтә 3-ԥык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом.

Ари ажәа егьырҭ абжьыуа қытақәа рҟны акраамҭа сашьклаԥшуан, аха испымлаҙеит.

Аҽырԥштәқәа:

Агәыбла́а иумыртәы́н, **ацыԥса́лоуп** *иы́стахыу. (ацә. б.).*

Ашы́ла уы́гхар **ацыԥса́ла** хәычы́к сы́ҭ ҳәа агәы́ла ио́уҳәар ауе́ит. *(ацә*. Б.).

Ажәа ацыԥса́ла абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

б) Арасаҙыхь ақытан зхархәара цкыу ажәақәак.

Арасаҙыхь ақытан иԥку ажәақәа ҳәа иалыскааз аҙәы, ма ԥыцьа-хԥык ражәаҳәаҿ мацара ахархәара змоу ажәақәоуп. Насгьы, урҭ ргьырак иҳамоу абызшәатә жәарқәа ирынҙам. Арасаҙыхь ақытан сзыстцааза 30-ԥык ауааԥсыра рнаԥсгьы, урҭ акраамҭа срышьклаԥшуан, аха ԥыцьа-хԥык рҟны ада испымлаҙеит. Алада иаазго ажәақәа Арасаҙыхь ақытан иарбан ҳаблоу иахьазгәасҭоу алыскаауеит. Убри аҟнытә, уажәы ишәсырдыруеит араҟа ҳаблақәас иалыскааз: Атцеиць-ахәы, Қапаа рымарда, Гәыԥ-агәы, Арасаҙыхь-агәы.

Аусумҭаҽы ҵьара-ҵьара иасырбоит ақырҭуа–аҧсуатә еибашьра ҟалаанӡа араҟа иалыскаахьаз аҳаблақәагьы: Ҳаҵьымқыҭ, Аҧсҭа[1].

Арасаӡыхьаа ҳцәажәашьаҽы иҧкыу ажәақәа ирызкны исымоу аинформациа абраҟа иаазгоит алфавитла.

-А-

9. А-аиқәа́ра

Ажәа **аиқәа́ра** «алсра цәгьаны, абабира рацәаны иахьыҟоу аҭыҧ» иазынарханы ахархәара амоуп Қапаа рымардаҽы инхо Ахсалба Роберт иажәаҳәаҽы:

Шьыжьы́ инаркны́ хәла́анӡа **аиқәа́ра** ҳа́лоуп. (аҵьма рбара иазынарханы иҳәеит).

Ҷлоуааи Гәыҧааи рцәажәашьаҽы ажәа аиқәа́ра аҧшшәеиқәаҭәа иазынарханыауп ишаҳҧыло. Ари ажәа асахьаркыратә литератураҽгьы аҧшшәеиқәаҭәа иазынарханы ауп ишаҳҧыло: Игалстук араӡны ҧыштәхәы аман, аиқәа́ра аазхыѡлоз ацәаҳәа иаҭәақәа алданы[2]

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

10. А-ауы́лацәахара

Ажәа **ауылацәахара** иаанагоит «ахьшәахара». Уаҭәы́ иауы́лацәахоит. (Иантҵоуп Арасаӡыхь ақыҭан). Ари ажәа араҟа ауаибатәра иабзоураны исҧылеит. Ажәаҳәаѡы ҵьынҵьла д-Аӡѡыбжьатәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

11. А-аҕыры́ҕырра

Ажәа **аҕырыҕырра** иаанагоит «амлаҟымлаҭәра». А́шьыжь акрумфа́р, аӡәы́ да́аины удәы́лган уига́р нас уҕырыҕыруа адәы уаваз. (Иантҵоуп Аӡѡыбжьа ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

---

[1] Арҭ аҳаблақәа алкаауп Арасаӡыхь ақыҭа аҭакырадгьыл (асхема) аҟны. (шәахә. сышәҟәы «Арасаӡыхьаа ражәаҳәа». Аҟәа – 2006, ад. 74). Уаҟа, Қапаа рымарда хазы ҳабланы иалкааӡамызт.

[2] И.Папасқьыр ироман «Аҧҳәыс лыпату» 5-тәи атом. Аҟәа –1970, ад. 8.

12. А-амарԥьа́ҭхара

Ажәа **амарԥьа́ҭхара** иаанагоит «ацәгьахара». А́амҭа ане́илаѡынт ҳаԥста́заара марԥьа́ҭхеит. (Иантԥоуп Ҭхьына ақыҭан).

Ақьамсарҳәа́рч а́зәзәара марԥьа́туп, иззы́мызәзәо ала́ иа́рҭоит. (Иантԥоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

13. А-араҙы́ц

Ажәа **араҙыц** иаанагоит «ацыра», «акагьы». Араҙы́ц ма́аит (икалыԥсаз апарпылжәла иазынраханы илҳәеит). Араҙы́ц сы́мам. (Иантԥоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

14. А-ара́тԥаара

Ажәа **ара́тԥаара** иаанагоит «акаԥьбеира». Ак-узимхуам ира́тԥааны икуп. (Иантԥоуп Арасаҙыхь ақыҭан). Иага имазаргьы ира́тԥааны икуп. (Иантԥоуп Аҙѡыбжьа ақыҭан). Апсуа-аурыс жәар а҆ҽы «ара́тԥаара» иазкны абас ианып (о кулаке) «сжать, сжимать» бз. ма абжь. ҳәа адырга амаҙам[1].

15. А-хьыу-сы́ура

Ажәа а**хьыу-сы́ура** иаанагоит «а҆ехыртԥәыуара».

Арыи бхәыҷы ахьыу-сы́ура даќәы́тцәом. (Иантԥоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

16. А-цәќәбырра́

Ажәа **ацәќәбырра́** иаанагоит «ахьыѡырра». А́мшә ашьацәхы́пқәа анхала́к а́тԥла изы́қәлаҙом, иацәќәбырны́ ика́ҳауеит. (Иантԥоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

[1] Касланҙиа В.А. Апсуа-аурыс жәар. Аҟәа – 2005, 2 атом, ад. 105.

17. А-цәхәаҭара́

Ажәа **ацәхәаҭара** иаанагоит «ацыхцыхра», «амаашьара». Уыцәхәаҭаны́ уáаи умтәáн.

(Иантцоуп Аʒѡыбжьа ақыҭан). Арасаʒыхь ақыҭан **дыцәхәаҭéит** иаанагоит «маҷк иԥсы анилала иҿирбабеит».

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

18. А-бырба́хь

Ажәа **абырбахь** иаанагоит «иазыхәхәамкәа иҟәазу ахәычы ихы». Ухы́ бырбхьʒа. (Иантцоуп Аʒѡыбжьа ақыҭан). Игьежьу абырбал иаҷырԥшызар ҟалап?

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

19. А-блаѡа

Ажәа **аблаѡа** иаанагоит «зышьхынгылара дуу ауаѡы». Аҭáца ҳәа áблаѡа диóуит. (Иантцоуп Гәып ақыҭан).

Ҷлоу инхо ашьхарыуаа (абаза) ражәаҳәаҷы áблаѡа маҭ жәлоуп, иаанагоит «удав».

Зышьхынгылара дуу ауаѡы изынарханы «áблаѡа» спылеит М. Миқаиа ироман «Ахҟа» аҟны: – Исымеикыхузеи, иахьеи-уахеи пҳәыс даазгаша áблаѡа ду акәакәшь сыз-иыршьуам, ирыцҳасшьоит иҳәеит. (1 ашәҟәы, ад. 83).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

20. А-кәачхьа́р

Ажәа **акәачхьа́р** иаанагоит «ихьахьхьала иѡаны иҟоу ажәцәеимаа». Ѧжәцәеимаа икәачхьа́рхан исзы́шьамтцеит. (Иантцоуп Кәтол ақыҭа).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

21. А-а́нҷа.

Ажәа **а́нҷа** иаанагоит аҭырқәцәа аҭаҭын ахьдырԥсаауаз аиама». Ѧнҷа, аиáма ѡ-мтрак жны́ аҭаҭы́н-тцәаҳә ҭакнáр-

ҳауан, иды́рҧсаауан, на́с иде́нгны иҽа́рҳәон, жәо́хә-ҩажәа кы́ла иа́аиуа. (Иантҷоуп Ҷлоу ақыҭан). Аҧсуа-аурыс жәар аҽы «анҷа» – «абжь.» ҳәа адырга аҭан иануп, иаанагоит «клен»[1].

22. А-ны́ҧра

Ажәа **аны́ҧра** иаанагоит «ацәгьагь-абзиагь еиҧшны разыҟазаара». Ҵьоукы́ иҟо́у зе́гь рны́ҧуеит (аныҳәагатә ҟазымҵо ирыхҳәааны илҳәеит). (Иантҷоуп Арасаʒыхь ақыҭан). Иахьа́ мҽы́шоуп, аҧсрахьы́ ацара́ иаҳныҧым. (Иантҷоуп Арасаʒыхь ақыҭан). Абзи́а да́қәшәаргьы а́цәгьа да́қәшәаргьы зегьы́ ины́ҧуеит. Иантҷоуп Ҷлоу ақыҭан.

Ажәа аны́ҧра Арасаʒыхь ақыҭан сзызҵааз 10-ҩык рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит «ацәгьагь абзиагь еиҧшны разыҟазаара» аҵакы аҭаны, 8-ҩык зынʒа ирыздырʒом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

23. А-иа́ра

Ажәа **а́иара** иаанагоит «ашьха ашьапы аҽыҧшылара». Аимарантә а́иара уаҽаҧшуе́ит. (Иантҷоуп Ҷлоу ақыҭан)

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

24. А-дырҧы́н исҭеит

Ажәеицааира **адырҧы́н исҭеит** иаанагоит «ажәала иҭәҭәаны сиацәҳаит». (Иантҷоуп Ҭәада ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

25. А-жымжым исҭеит

Ажәеицааира **ажымжым исҭеит** иаанагоит «ажәала иҭәҭәаны сиацәҳаит» (Иантҷоуп ақыҭақәа: Арасаʒыхь, Ҷлоу, Уарча, Аʒҩыбжьа, Ҧақәашь, Гәыҧ, Тҟәарчал рҟны).

Ари ажәеицааира ахархәара ҭбаауп, аха ажәарқәа рҟны иаҳҧылаʒом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

---

[1] Касланʒиа В.А. Иарбоу ажәар, ад. 188.

26. А-ҳҳара

Ажәа **а́ҳҳара** иаанагоит «ахаҳә змоу адгьыл». Сакьан аҩадахьы а́ҳҳара ҳәа иашьҭоуп. (Иантҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам

27. А-иха҆ҷрышәшәага

Ажәа **а́иха҆ҷрышәшәага** иаанагоит «амақьа пшқа». Аиха҆ҷрышәша́га умаза́р? – ҳәа дса́зтцаауан анхаҩы́. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам

-Б-

28. Абҕакра́

Ажәа **абҕакра́** – аҧсра атцас иалаҧхьаҙоу ажәоуп. Иахьа 100 шықәса инарҭысны иҟоу абыргцәа ыҟаҙам. Ажәытә 140 шықәса инеиҳаны изхыҵуаз абыргцәа рацәаҩын. Урҭ рымч каҧсахьан, рхала амардуан изхалаҙомызт, рыбҕа кны ихаргалон, нас иантҵәыуалак еиҭарагь рыбҕа кны илбааргон. Ажәа абҕакра́ а҆ҷиара зыбзоуроугьы абри атцас ауп.

Ажәа **абҕакра́** Гәып ақыҭан сзыҵтцааз 7-ҩык ауаапсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, ҩыцьа ирыздырҙом.

Ажәа абҕакра́ Ҷлоу ақыҭан сзыҵтцааз 9-ҩык рахьтә 8-ҩык ирдыруеит. Урҭ рахьтә 4-ҩык а́бҕакра аформа ауп ирҳәо. Аҙәы ари ажәа зынҙа издырҙом. Уи 83 шықәса ихыҵуеит. Ари ажәа иахьа иуарлашәарлахеит азакәхап уи игәалашәара҆ҷы изыҟам.

Иахьа **абҕакра́** иаҟәыҵит аҧсрагьы иаҟәыҵтцаait ҳәа дахыхәмарны иҳәоит Арасаҙыхь инхо аҭаҳмада аџьынџьтәылатәи аибашьра дуззаа аветеран Чхьетиа Шьаликәа Шаугьан-иҧа. (93ш. ихыҵуан). «**Абҕакра́**» ҳәа изышьҭаз атцас-ақьабз амҩаҧгара ианаҟәыҵ, иахаанны издыруа ауаапсырагьы маҷхеит. Аха аҧсуа атцас-ақьабзқәа интересс измоу

аԥсуаа ари ажәа ҳхаҳмырштыроуп. Ари аԥсуаа ҳмилаҭтә ҟазшьа зныԥшуа, адоуҳатә культура иарҿиаз ажәоуп.

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала №78).

29. А-бзаркáл

Ишдыру еиԥш, аԥсуа цәажәашьақәа рҿы иаҳԥылоит ашәарыцара иарҿиаз ажәар ҷыда «абна бызшәа» захьӡу. Ажәа абзаркáл – бна бызшәоуп. Ашәарах, иаҳҳәап абнаҳәа аныршьуа, зны иахьтәоу еилыркааует, ацарҭа-аарҭақәа амѳахәасҭақәа ркуеит, нас алақәа амѳа иқәыртцоит абнаҳәа ытцдырҟьарц – абри зегьы ҟазтцо «абзаркáл» ҳәа ишьҭоуп. Аԥсшәаҿы «абзаркáл» аԥсахуеит «алатцгаѳы». Латцгара сцоит ацынхәрас «абзаркáлра сцоит» – иҳәоит ашәарыцаѳы.

Ажәа абзаркáл Гәыԥ ақытан сзызтцааз 7-ѳык рахьтә аӡәгьы издырӡом, аӡәы – илаҳахьеит аха изакәу лгәалашәаӡом.

Ажәа абзаркáл Ҷлоу ақытан сзызтцааз 9-ѳык рахьтә аӡәгьы издырӡом, аӡәы иаҳахьеит аха изакәу игәалашәаӡом. Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

30. Брыíхра – «ашәарах дуқәа рахь ашәарыцара»

Ажәа брыíхра Арасаӡыхь агәи Гәыԥ агәи аҳаблақәа рҟны инхо хатцаки пҳәыски ражәаҳәаҿы испылеит. Апҳәыс цьынцьла – Аӡѳыбжьатәуп. Лара излалҳәо ала, Аӡѳыбжьа еиҳарак чашәара акәын ажәытә иахьныҟәоз. Аха чашәара ианцоз ихәмарны «брыхра уаала» ҳәа иарҳәон: Брыхра уаала ҳәа саб уахынла иааны дыргон. Арасаӡыхь егьырҭ аҳаблақәа рҟны ари ажәа сԥымлаӡеит.

Ажәа брыíхра Гәыԥ ақытан сзызтцааз 7-ѳык рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәа бры́хра Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык рахьтә аʒәы идыруеит, егьырҭ ирыздырʒом.

Абри ажәа акыраамҭа сашьклаҧшуан, абас еиҧш иҟоу ажәа ирласны изыбжьаʒи ҳәа. Уаҳа ҵьаргьы исҧымлаʒеит. Ҳшазыҧшыз Б. Ҵьанашьиа ижәар аҟны маҷк ҭакыла еиҭарсны ишазгәеиҭахьаз еилкаахеит. Ажәар аҟны иарбашьала уи ажәа 40 ашықәсқәа рзы ажәлар рҟны иаҳа еицырдыруан уҳәартә иҟоуп. Б. Ҵьанашьиа ажәа бры́хра «аҭаацәара иалалаз аʒҕаб, шықәсык ашьҭахь лҭаацәа рышҟа даннарҧхьо» аҭакы амоуп ҳәа азгәеиҭоит[1].

Ари ажәа ахаҭа усҟан амҽхак ҭбаазар акәхарын еиҭарсны рхы иадырхәартә еиҧш. сгәанала, ари аҭакы зыҟалаʒомызт ари ажәа аҧхьатәи аҭакы ыҟамызҭгьы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагоуп. (Ахсаала №45)

31. А-бжьуаатәы́

Ажәа **абжьуаатәы́** иаанагоит «иууысымкәа иҟауҭо аус». Абжьуаатәы́ саҽуп. (Иантҵоуп Арасаʒыхь ақыҭан). Ажәа абжьуаатәы́ Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 10-ҩык рахьтә аʒәгьы издырʒом, Кәтол ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык рахьтә аʒәгьы издырʒом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам

32. А-бырқа́шь

Ажәа **абырқа́шь** иаанагоит «амҽтәы саара ду». ашы́ла абарқа́шь ианҧсал. (Иантҵоуп Атышаду аҳаблаҽы).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам

33. А-бжьа́аʒа

Ажәа **абжьа́аʒа** иаанагоит «ахшара ауаҩы данимоулак ма даницәҧслак аҽиара ҟаларц азы дааганы ираaʒо». Урҭ абжьа́аʒа дааганы́ драаʒе́ит. (Иантҵоуп ақыҭақәа Арасаʒыхьи, Ҷлоуи рҟны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам

[1] Б.П. Ҵьанашьиа. Абхазско-грузинский словарь. Қарҭ-1954, ад. 12.

34. А́-баллаҳ //а-балла́ҳ

Ажәа **а́баллаҳ** иаанагоит «еилыргашьа змам аус бааҧс», урыс. «суматоха». Ҳшы́мгәыҧӡоз ҧҳәы́с дааига́н а́баллаҳ ҳа́леитҷеит. А́баллаҳ ҳа́лаижьит. (Иантҷоуп ақыҭақәа: Арасаӡыхь, Уатаҧ, Ҷлоу, Ҭхьына, Аӡҩыбжьа рҟны).

Ажәа абалла́ҳ аҧсуа-аурыс жәар аҿы «шәахә. агаӡа» ҳәа иаанаго азы иануп, абжь ма бз. ҳәа адырга амаӡам[1].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам

35. А-быҧьуаара́

Ажәа **абыҧьуаара́** иаанагоит «харабҧьара акаҧсара». А́ҧш сыцәкаҧса́н, ибыҧьуааны́ ице́ит. А́ҧш аны́ларҭо ибыҧьуааны́ амхы́ иа́қәрыҧсоит. (Иантҷоуп Арасаӡыхь ақыҭан). Ажәаҳәаҩы ҵьынҵьла – Аӡҩыбжьатәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам

36. А-барахәы́л

Ажәа **абарахәы́л** иаанагоит «агаӡа». Ауаҩы барахәы́л хы́да дцәажәоит. (Иантҷоуп Арасаӡыхь ақыҭан). Ажәаҳәаҩы ҵьынҵьла – д-Ҧақәашьтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам

37. А-баӡгә-ма́ӡгәра

Ажәа **абаӡгә-ма́ӡгәра** иаанагоит «лус нагӡара амаӡамкәа аҩны аҩналара». Дбаӡгә-ма́ӡгәуа аҩны́ дыҩно́уп, ҟаҭа́ лы́маӡам. (Иантҷоуп Уарча ақыҭан). Ажәаҳәаҩы ҵьынҵьла – Мыркәылатәуп. Ажәа абаӡгә-ма́ӡгәра Арасаӡыхь ақыҭан сзызҭааз 10-ҩык ирдыруеит «зус нагӡара амаӡамкәа аҩны иҩноу» илзынарханы, аӡә иаҳахьеит аха изакәу игәалашәаӡом, ҩыҵьа зынӡа ирыздырӡом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам

[1] Касланӡиа В.А. Иарбоу ажәар, 1 атом, ад. 219.

-В-

38. Аварыӷшь

Ажәа **аварыӷшь** «ахалтура» атцакы аманы испылеит Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷеы инхоз Кархалаа буца лажәаҳәаҷеы: аварыӷшь – иаӷшьҭалаз ҧыӷла иаӷуам.

Ажәа аварыӷшь Гәып ақытан сзызтцаааз 7-ѡык рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ажәа аварыӷшь Ҷлоу ақытан сзызтцааз 9-ѡык рахьтә аҙәгьы издырҙом. Ари ачыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Г-

39. А-геигеӷира

Ажәа **агеигеӷира** иаанагоит «ахы амаҙамкәа амцхә аныҟәара». Дгеигеӷиуа дзышьҭоуи, дабааӷнагеи? (Иантцоуп Уарча ақытан). Ажәаҳәаѡы ҧьынцьла Чхәарҭалтәуп. Уаӷхь ицоӷм араӷхь ицоӷм игеигеӷиуа амѡабжьаӷра иыбжьоӷуп. (Иантцоуп Уарча ақытан). Ажәаҳәаѡ ҧьынцьла – д- Гәыпҭәуп. т

Ажәа агеигеӷира ахаҭыпан «агәеи-гәеӷира» аформа ҳҧылоит аспециалтә литератураҷ. Уаҟа уи урысшәала «волочиться» ҳәа еиҭагоуп, абжь. ма бз. ҳәа адырга амаҙам[1].

Ажәа агеигеӷира абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҷә-

40. А-ҷәдыӷ // а-ҷәырдыӷ

Ажәа **аҷәды** иаанагоит «ауаѡы-каҧьбеи». Акаҧьбеӷи аҷәдыӷ ҳәаӷ иӷшьҭоуп. Аҷәырдыӷ ҳәа саҳахьеӷит. (Иантцоуп Ҷлоу ақытан). Ари аҷәдыӷ-гызмал аѡӷи ауаӷткеи рзыӷ ҳаимыӷрҧхашьеи. Иантцоуп Арасаҙыхь- Гәып-агәы аҳаблаҷ. Ажәаҳәаѡы дқәыпшуп, иан ҧьынцьла –Гәыпҭәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам

[1] Шьаҟрыл К.С., Конҧьариа В.Ҳ. Апсуа бызшәа ажәар. Аҟәа -1986, 1 атом, ад. 159.

-Ҕə-

41. Аҕəра́ҷа

Ажəа аҕəра́ҷа Апсҭа аҳаблаҷы инхоз аҙəы иажəаҳəаҷы мацара испылеит: аҕəра́ҷа аматцурҭаҷ ахры́шьна зхьындырҳа́лоз а́кəын.

Ажəа аҕəра́ҷа Гəып ақытан сзыстцааз 7-ѡык рахьтə аҙəгьы издырҙом.

Ажəа аҕəра́ҷа Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ѡык рахьтə аҙəгьы издырҙом.

Ажəа аҕəрачға абызшəатə жəар аҟны «подсвечник» ҳəа еиҭаганы иануп, «бз.» ма «абжь.» ҳəа аҭыпҭə дырга амаҙам[1].

Ари ажəа алитературатə бызшəаҷы сгəанала «подсвечник» атцакы амоуп. Ари аҷыдара абызшəатə хсаалахь инагаҙам.

-Д-

42. Адары́хəара

Ажəа адары́хəара, ара адацқəа псабарала адгьыл иаҟəыганы иахьы҆ҟоу аҭып иахьзуп. Аимҳəаршəаа захьыз ахəыҷы, даара ихаразаргьы адары́хəара пшааны убра дкылыргон. «Агəабзиара иоуааит» ҳəа адары́хəара дкылыргар дыбзиахоит ҳəа агəрагара рыман.

Ари ажəа спылеит Атцеиць-ахəы аҳаблаҷы инхо Қорсаиапҳа (Габниа) Галина лажəаҳəаҷы. Лара ҷьынцьла Лашькьындартəуп. Уи излалҳəо ала, ари ажəа лара лыпшəма Шьалодиа Габниа иҟынтə илаҳаит. Насгьы, уи ажəа, Апсҭа аҳаблаҷы инхоз Какəбаапҳа Кəыта лҟынтə Шьалодиа иаҳахьазаарын.

Ажəа адары́хəара Гəып ақытан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтə аҙəгьы издырҙом.

Ажəа адары́хəара Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ѡык рахьтə аҙəы илдыруеит, ѡыцьа ираҳахьеит аха изакəу ргəалашəаҙом, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

Ари аҷыдара абызшəатə хсаалахь инагаҙам.

---

[1] Касланҙиа В. А. Апсуа-аурыс жəар. Аҟəа – 2005, ад. 330.

43. А-да́наҳәызба

Ажәа **ада́наҳәызба** иаанагоит «ачуанҕьҕага аҳәызба». Ад́наҳәызбала икыдыҕьҕа́аны иры́цкьатәуп. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан). Ажәа ада́наҳәызба иаҽшә. ашәам. б. дана́қ. «аҳәызба».

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам

44. А́-дкыла

Ажәа **а́дкыла** иаанагоит «аишьцәа еиқәышаҳатны аѡнду аҟны ран илзынрыжьуа амата». Ахәычы́ исы́маз а́дкыла, уажәы́ пҳәы́с дааига́н Урыстәы́лаҟа дцаны́ ды́ҟоуп. (Иантцоуп Мыкә ақытан). Аа҂ара дааганы а́дкыла дсымоуп. Иантцоуп Ҷлоу ақытан.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам

-Е-

45. Ертóба[1] //ертóбаа

Ажәа **ертóба** иаанагоит «амш го итәоу», – атаҕьҙаа. Еихымхәы́цуа атаацәра ертóбаа ре́ипш еилóуп. (Иантцоуп Ҷлоу ақытан). Ертóба рымоуп. (Иантцоуп Аҙѡыбжьа ақытан). Ертоба шәымазма? – зус иагхан иааиз, дзагхаз ҳәа хык анамам абас иазтцааугит. (Иантцоуп Уарча ақытан). Ажәаҳәаѡы Уарчаҟа нхара дааит Мыркәылантә, аибашьра ашьтахь.

-Жь-

46. А-жьытцкьа́

Ажәа **ажьытцкьа** иаанагоит «аныҳәаан, апсы штоу аҳ изнаргоз ауаса». Тауади-аамыстéи рха́ан а́ҳ ажьытцкьа́ изна́ргон. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан). Апсуа-аурыс жәар

[1] Ертóба – қыртшәоуп, иаанагоит «аидгылара» – абас ҳаиҳәеит академик В. А. Чрыгба.

аҽы ари ажәа иазкны абас иануп: «ажьтӷьа – бз. туша (освежеванное тело убитого животного)[1].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

47. А-жьа́мра

Ажьа́мра еиуеиԥшым амзызкәа ирыхӷьаны ахәыҷы изцәыртуа чмазароуп. Ажьамра зыхӷьо азы абас рҳәоит: хәылбыҽхала ахәыҷы адәахьы ддәылугар, ма иматәакәа уахынла адәахьы ицәхалар, иматәакәа злауҙәҙәаз адәахьы икаутәар, мамзаргьы ахәыҷы дгаратцаны ихала дааныжьны ҙаагараҳәа гәылара уцар убасӷан ахәыҷы джьа́мит ҳәа азырыԥхьаҙон. Ахәыҷы данжьамуаз дааӷәымтцзакәа дтцәыуон, иыцәа тынчхомызт. Абартқәа зегьы еилкааны измаз ан, ма анхәа ахәыҷы иматәакәа уахынла адәахьы ицәхалар луҙомызт, ихала дааныжьны ҙаагараҳәа гәылара данцоз асаби дахьгараз агара атцаӷа аҩымсаг ытцаршәны дцон, ма ихчы аҳәызба атцалтцон, ма амаркатыл атцалтцон.

Ажәа ажьа́мра Арасаҙыхь ақытан аҳаблақәа зегьы рӷны испылеит. Араӷа ҷьоукы-ҷьоукы рцәажәараҿы «ажьамкра» аформагьы ҳпылеит.

«Ажьа́мра» аформа Гәып ақытан сзыстцааз 7-ҩык ауааԥсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, ҩыцьа зынҙа ирыздырҙом. «Ажьамкра» аформа Гәып ақытан аҙәы идыруеит, даҽеаҙәгьы илаҳахьеит, лхата «ажьа́мра» аформоуп жәахәырас илымоу.

Ари ажәа Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ҩык ауааԥсыра рахьтә 6-ҩык ирдыруеит «ажьа́мра» аформа, 3-ҩык ирдыруеит «ажьамкра» аформа. Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

Ажьамра хәыҷтәы чмазараны ишыӷоу агәра зго дреиуаны сара дгәастеит Ҷлоутәи Акультуратә Ахан

[1] Касланҙиа В.А. Иарбоу ажәар, 1 атом, ад. 388.

аиҳабы Цьопуаԥҳа Иулиа. Уи агәрагара илымоу акәхап лгәаҽы изырҿыхаз абарҭ ацәаҳәақәагьы:

Лацәгьа-ԥсыцәгьа ихьыԥшыма,
Асаби ддәылыргом хәылбыҕеха.
Уи дышжьамыз агәра бгома?
Аиҳаб ииҳәо бырҳала.
Анхәа дгәаан аҽеҳәа длыҕеҳәасуа,
Аѡнашә аҟынтәи ахәа лҟьон.
Лылацәа еиқәыԥса дҟәынд-ҟәындуа,
Асаби игәабзиара еиқәлырхон.

-Жә-

48. А-жәаитцатцáра

Ажәа **ажәаитцатцáра** иаанагоит «ажәҭра аԥхьа, адәахьы ихкааны иҟоу ажәгәара». Ѧԥхын áжәқәа ажәаитцатцáраҽы идыртәóит. Сыжә ажәаитцатцáраҽы ижаҳәó итәóуп. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытана).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

49. А-жәаигәы́дтца

Ажәа **ажәаигәы́дтца** иаанагоит «ажәеичырчага». Ажәаигәы́дтца ҟаумтцан. Ѡы́цьа áцәгьа рыбжьéиҳәан ажәаигәы́дтца ишьҭи́т. (Иантцоуп Мыркәыла ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

50. Жәынчáа

Ажәа жәынчáа ҳбызшәаҽы ахархәара зцәыҙхьоу ажәоуп. Уи Арасаҙыхь иаҳԥылеит жәытә цуфарак иалатцаны абас: «Жәынчáа лаҕәра қәпала». Ари ацуфара аҭакс иамоуп «аццышә».

Ажәа жәынчáа Ҷлоу ақытан сзызтцааз 9-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ари ажәа Гәыԥ ақыҭан сазҭааз 7-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ажәа ´жәынҷáа шьақәгылашьас иамоу аилкаарақәа уадаѡуп. Ахәыштаараҷы амҷы амца анакы «ҷҷа» аргеит, иахылтцыз аццышә алыҷәра иқәпалеит. Ари сгәаҷы иарҷыхеит абарҭ ацәаҳәақәа:

Аматцурҭа хәыч еинаала,

Жәынҷаа лаҷәра қәпала.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

-3-

51. Азардáшь

Ажәа азардáшь сԥылеит Қапаа рымардаҷ инхо Қапба Ҟәашә иажәаҳәаҷы. Ажәаҳәаѡы ари ажәа иазкны абас ҳаиҳәеит: уца иҭоу аԥш иҭыганы афара уалагаанҳа аҳәы иҭатәыс иуқәшәар, калаҭк аҟара ухы азы иҭыганы аѡны иургыло:н «снапы игоит» ҳәа иԥхьаҳаны. Убри акалаҭ иҭугаз «азардáшь» ҳәа иашьҭан.

Ажәа азардáшь Арасаҳыхь ақыҭан жәахәырас уаҳа аҳәгьы имаҳам. Аха уи ахаҭыԥан араҟа 4-ѡык ирдырдыруеит азадáшь аформа. Урҭ ажәаҳәаѡцәа абас ҳарҳәеит: аԥсуа, аҳаԥшьа аѡы ҭатәаны ишимоу асас дизааины даныԥхашьа, дзыхныҳәраны иҟоу аҳаԥшьаѡы маҷк ахыхны хазы итҷәахуан, убри азадашь ахьҳын. Азадáшь анахихлак иаанхо аѡы ииржәыр алшон. Аԥшәма уашьҭан данныҳәоз иҳаԥшьа азадáшь наваргыланы дахныҳәон.

Апрофессор А. Н. Генко иеиқәиршәаз ажәар аҷы ианып азадáшь аформа. Уаҟа автор абас иѡуеит: «Первое количество вина почерпнутое из вновь открытого кувшина[1]». Ари ажәа уаҟа «абжь.» ҳәа аҭыԥтә дырга ацып.

Ҷлоу ақыҭан сзызтцааз 9-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы

[1] Генко А.Н. Абхазско-русский словарь. Аҟәа – 1988, ад. 95. (акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи ажәари ашьақәыргылашьеи иѡит Т.Х. Ҳалбад).

издырҙом «азада́шь» аформагьы, «азарда́шь» аформагьы.

Гәып ақытан сзызтцааз 7-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом «азада́шь» аформагьы, «азарда́шь» аформагьы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-З-

52. А-ҙаҕа́р

Ажәа **аҙаҕа́р** иаанагоит «акрызмоу, аха иеигҙаны изымфо». Шәара́ шәҙа́ҕарцәоуп. Иантцоуп Аҙѡыбжьа ақытан. Ажәаҳәаѡы Аҙѡыбжьаӄа нхара дааит Атышадунтәи ақыртуа-аԥсуа еибашьра ашьтахь. Аҙаҕа́р иԥсы зытҙом, дылагылоуп еснагь уѡны ашә. Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-И-

53. А-иа́ча

Ажәа **аиа́ча** – ауасцага маҭәахәуп, ганкахьала атцәымг аланатцоит, иагьалнахуеит, егьи аҷала аиаҳәа адәахьтәи аган аларцәуеит. Аиа́чала атцәы́мг а́ласхит. (Иантцоуп ақытақәа: Гәып, Арасаҙыхь, Ԥақәашь, Ҷлоу рӄны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

54. Ицәгьы́жьып

Ажәа **ицәгьыжьып** иаанагоит «маҷк иӄәандап». Ари́ афархь аԥе́чка итӧутцар узгьы́ ма́ҷк иарцәгьы́жьып. (Иантцоуп ақытақәа: Арасаҙыхь, Ҷлоу, Ҭхьына, Аҙѡыбжьа рӄны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

55. Иы́рнакуеит

Ажәа **иы́рнакуеит** иаанагоит «изырҙом». Лба́а ателефо́н уза́сҙом, Мы́ԥа аҙы иы́рнакуеит. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан). Ажәаҳәаѡы цьынцьла – Аԥьампазратәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

56. А-иáкьа.

Ажәа **аиáкьа** иаанагоит «амашьҭацәгьа». Аиáкьа дыԥналааит ҳәа ишәиуеит. Аиáкьа дыԥнáлеит, шьҭá ҳманшәáлахом. (Иианҵоуп Мықә ақыҭан). Ажәаҳәаԥы Мықәҟа нхара дааит Ҷлоунтә, аибашьра ҟалаанӡа. Ажәа аиáкьа Ҷлоу ақыҭан сзыздцааз 9-ԥык рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәа аиáкьа Арасаӡыхь ақыҭан сзыздцааз 10-ԥык рахьтә аӡәгьы издырӡом. Ари ажәа Баслахә ақыҭан ҳзыздцааз аԥыцьагьы ирыздырӡом. Урҭ руаӡәк цьынцьла Арасаӡыхьтәуп, егьи Пақәашьтәуп.

Ажәа аиáкьа Аӡԥыбжьа ақыҭан ҳзыздцааз ԥшь-ԥык рахьтә ԥыцьа ирдыруеит «амашьҭацәгьа» аҵакы аҭаны. Амԥан аиáкьа дуԥылар угьежьыр еиҧьуп. (Иианҵоуп Аӡ-ԥыбжьа ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

57. Аимсы́

Ацуфарақәа рҿы иаҳԥылоит ацәажәараҿы зхархәара маҷхо иалагаз ажәақәа маҷымкәа. Убарҭ ируакуп ажәа аимсы. Ажәа аимсы́ академик Н. И. Марр Аӡԥыбжьа ақыҭан «ноговицы» (обувь) ҳәа иазгәеиҭахьан[1].

Ажәытә ауасахәы хаханы аимсы алырхуан, шьапы рыԥхагас ахацәа ирышьарҵон. Усҟан аимсы зшьаздцоз ҭауади-аамыстеи ракәын, анхацәа ирышьарҵар ҭауади-аамыстеи ируӡомызт. Аимсы аԥсаса рцәа иахьеиԥшу азы аҳ изыҳәаны ацуфара алырхит: «Аҳ иеимсы́ ишьихуáн, иҭаацәá гәы́рҧьон». Ари «ашьтәа ацәа ахырхуеит» аанагоит.

Ажәа аимсы́ Ҷлоу ақыҭан сзыздцааз 9-ԥык ауааԥсыра рахьтә 5-ԥык ирдыруеит, 4-ԥык ирыздырӡом.

Ажәа аимсы́ Гәып ақыҭан сзыздцааз 7-ԥык ауааԥсыра рахьтә 6-ԥык ирдыруеит, аӡәы илыздырӡом.

[1] Марр Н. И. Абхазско-русский словарь. М-Л. 1926, ад. 12.

-К-

58. Акаҧмаԝа́н

Ажәа акаҧмаԝа́н раԥхьаҙа испылеит Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы инхо, аиҳабацәа рабиԥара иатцанакуа пҳәыск лажәаҳәаҷы, абас: Акаҧмаԝа́н иԥы́нтца укы́р иԥсы́ иыхшәо́ит. Акаҧмаԝа́н уԝны́ да́аир дкьакьо́ит, ла лыԝны́ уне́ир зегьы́ рзы́ дцәы́уоит.

Абарҭ аҳәоуқәа рыла мацара ари ажәа атцакы ашьақәыргылара уадаԝуп. Лара ажәаҳәаԝы Арасаҙыхь даанагеижьҭеи 63 шықәса цуеит, цьынцьла Аҙԝыбжьатәуп. Лара ишылҳәо ала »акаҧмаԝан» – асуст атцакы амоуп, аха даҷа зных «акаҧбеи» атцакы амоуп. Сгәанала, ари ажәа, «акаҧы», «аԝа» ҳәа иҳамаз ажәақәа ражәашьаҭақәа еилатцаны ишьақәгылаз ажәазар ѣалап?

Ари ажәа Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы, «асуст» атцакы аҭаны ԝыцьа ахацәа рхы иадырхәоит.

Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы инхо 3-ԝык ахацәа «акаԥьбеи» атцакы аҭаны рхы иадырхәоит.

Ажәа акаҧмаԝан Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ԝык ауаапсыра рахьтә 3-ԝык ирдыруеит «асуст» атцакы аҭаны, 5-ԝык зынҙа ирыздырҙом, аҙәы «акаԥьбеи» атцакы аҭаны идыруеит.

Ажәа акаҧмаԝан Гәыԥ ақытан сзыстцааз 7-ԝык ауаапсыра рахьтә 4-ԝык ирдыруеит «асуст» атцакы аҭаны, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом.

Ари аҧыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

59. А́-кьакәыҷа

Ажәа **акьакәыҷа** иаанагоит «агәарбжьара». Уи а́рахә ҳара́ ҳа́кьакәыҷа има́аиыц. (Иантцоуп Ҷлоу ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Кә-

60. Акәаҷала́мак

Ажәа акәаҷала́мак сҧылеит Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҽ инхоз Нанба Илиа иажәаҳәаҽы, абас: Акәа́ц акәаҷала́мак ы́ѣамкәа зегьы́ ифе́ит. Ажәаҳәаҩы ишиҳәо ала ари ажәа иаанагоит «амарцхал».

Ажәа акәаҷала́мак Ҷлоу ақыҭан сзызҵааза 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәгьы издырʒом.

Ажәа акәаҷала́мак Гәыҧ ақыҭан сзызҵааза 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәгьы издырʒом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

61. А-кәарта́н

Ажәа **акәарта́н** иаанагоит «аҽқәа ирықәҵаны аидара злаҭыргоз», ахыччаратә ҵакы аҭаны, аҵакы еиҭарсуп. Ауыҕә зымбац ацәкәарта́нқәа сымоуп. (Ианҵоуп ақыҭақәа: Арасаʒыхь, Аʒҩыбжьа рѣны). Аʒҩыбжьа ақыҭан ари ажәа ҽыц ѣалароуп, ажәаҳәаҩы дқәыҧшуп, аибашьра ашьҭахь Атышадунтәи арахь нхара дааит.

Иангәа́алак «Уара акәарта́нхша» рҳәо́ит, зле́ишәа цәгьо́у ахәыҷы́ изы́. (Ианҵоуп Арасаʒыхь ақыҭан). .

Акәарта́н уы́қәҵазар уа́бжьоит. (Ианҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

-Қь-

62. А-қьарҭбе́и

Ҽеилаҳәашьала, ажәытә Арасаʒыхь инхоз зегьы бзиақәан ҳәа ҳазҳәом. Иѣан ауаа зҽеилаҳәашьа ҽеимыз, ахʒыргара зламыз. Урҭ рҩызцәа иахьакәзаалакгьы иѣан. Абри ажәытә ѣазшьа ашѣа ҳҳьазырҧшуа ажәоуп «ақьарҭбе́и».

Ажәа ақьарҭбе́и сҧылеит Қапаа рымардаҽ инхо Қапба Ѣәашә иажәаҳәараан, ҵакыс иамоуп «иҩазоу ацәаматҭәа».

Ирҳәоит абас: «Дқьартбе́иха дышпе́ибыто!» Арасаҙыхьагәы аҳаблаҷ сзыстцааз 10-ѡык ауаапсыра рахьтә, ари ажәа аҙәгьы издырҙом.

Ажәа ақьартбе́и Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ѡык ауаапсыра рахьтә, аҙәгьы издырҙом.

Ажәа ақьартбе́и Гәып ақытан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтә, аҙәгьы издырҙом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

63. А-қьаса́р

Ажәа **ақьаса́р** ганкахьала тҙәымҭлатцагоуп, егьи аганахьала аиаҳәа адәахьтәи аган аларцәуеит. Ари ажәа Арасаҙыхь ақытан сзыстцааз 25-ѡык ауаапсыра рахьтә 7-ѡык ахацәа ирдыруеит. Иара убас Арасаҙыхь ақытан «ақьаса́р» ахатыпан ажәахәырас ирымоуп ажәа аиа́ча.

Ажәа ақьаса́р Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ѡык ауаапсыра рахьтә 7-ѡык ирдыруеит аҙәы издырҙом, аха иаҳахьеит, егьырҭ зынҙа ирыздырҙом. «Ақьаса́р» ахатыпан ажәа аиача Ҷлоу ақытан издыруа рацәаѡуп.

Ажәа ақьаса́р Гәып ақытан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Гәыпаа ирдыруеит ажәа аиа́ча ауастага маҭәахәык аҳасаб ала.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Қә-

64. А-қәырцьы́

Ажәа **ақәырцьы́** иаанагоит «ауаѡы-кацьбеи». Ақәырцьы́ аихатцәы́ ршны́ иуркы́р импытцахьшәа́шәоит, убриа́ҟара дкы́уп. (Иантцоуп ақытақәа: Гәып, Мыркәыла, Арасаҙыхь).

Ажәа ақәырцьы́ Арасаҙыхь ақытан сзыстцааз 10-ѡык рахьтә х-ѡык ирдыруеит «ауаѡы кацьбеи» атцакы аҭаны, егьырҭ ирыздырҙом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҟ-

65. А-ҟыды́

Ажәа **аҟыды́** иаанагоит «амашьҭацәгьа». Ҳаҕоу диҧылааит амни аҟыды́. (Иантҵоуп Кәтол ақыҭан). Ажәаҳәаѡ иабду ажәытә Тур – ихәы дынхон. Ажәа **аҟыды́** Арасаҙыхь ақыҭан сзыҵтааз 10-ѡык рахьтә аҙәы идыруеит «амашьҭацәгьа» атҵакы аҭаны. Аҟыда́ дуҧы́лама? – ҳәа итҵаауеит, уманшәаламхар (Иантҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

66. А-ҟараанды́с

Ажәа **аҟараанды́с** иаанагоит «ақьазоу«, «бродяга». Аҟараанды́с дауеит. (Иантҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҟ-

67. Аҟа́нт

Ажәа **аҟа́нт** сҧылеит Гәыҧ-агәы аҳаблаҷы инхоз Ҟаитанба Уанчка иажәаҳәараан, абас: Сы́жә аҟа́нт а́мҭуам, ара́хь иҟааує́ит. Ажәаҳәаѡы ишиҳәо ала ари ажәа иаанагоит «кәармак». Ажәа аҟа́нт Арасаҙыхь ақыҭан сзыҵтааз 74-ѡык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Араҟа, ажәа аҟа́нт ахаҭыҧан 64-ѡык ауааҧсыра ирҳәоит «ҟынтк» аформа, иаанагоит «кәармак».

Ажәа аҟа́нт Ҷлоу ақыҭан сзыҵтааз 9-ѡык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом, «ҟынтк» аформа рдыруеит.

Ажәа аҟа́нт Гәыҧ ақыҭан сзыҵтааз 7-ѡык ууаҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом, «ҟынтк» аформагьы рыздырҙом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалақәа рахь инагоуп. (Ахсаала №47, 105)

68. Аҟалҭы́р

Ажәа **аҟалҭы́р** сҧылеит Қапаа рымардаҽ инхо Қапба Қаласа иажәаҳәараан, абас: Дҟалҭы́руа аҳа́бла дры́лоуп. Ажәаҳәаҩ ишиҳәо ала «ара дныдҳало, ана дныдҳало, иахьанырҭо, иахьанырхуа ҳәа идәықәу аҟалҭы́р изырҳәоит».

Ажәа аҟалҭы́р Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, егьырҭ «ақьазоу» аформа рдыруеит.

Ажәа аҟалҭы́р Гәыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит «ақьалҭыр» аформа.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

69. Ҟармы́ш

Арасаҙыхьаа арахәааҙареи, аҧсасааҙареи, ашьхааҙареи инрываргыланы занааҭс ирымоу иреиуоуп ашәарыцара. Уи ус шакәу арҭабыргуеит, урҭ аҧсҭақәа рҟны ианышәарыцоз рхы иадырхәоз ахысгашәақьхьыҙ ҟармы́ш[1]. Ҳаҵьымба Аҧҭа иажәабжьҳәараан ишаҳҧылаз ала, ашәақь ҟармыш абаҩ ша алаҭаны иҟан.

«Ҟармы́ш» ахаҭыҧан «аҟарымшаҟәал» аформа сҧылеит А. Н. Генко ижәар аҽы. Ашәақьхьыҙ аҟарымшаҟәа́л азы ажәар аиқәыршәаҩы абас иҩуеит:

«название кремневого ружья с широким дулом»[2] ҳәа. Уаҟа «абжь.», ма «бз.» ҳәа аҭыҧтә дырга ацҙам. Ус анакәха абызшәа зегьы иатәыз «аҟырымшаҟәал» аформа арасаҙыхьаа ражәаҳәаҽы «ҟармыш» аформа ҳнаҭеит ҳәа уаҩы игәы иаанагартә иҟоуп.

---

[1] Ашәақьхьыҙ ҟармыш ахьаҳҧыло адиалеқттә теқст шәахә. сышәҟәы «Арасаҙыхьаа ражәаҳәа», Аҟәа – 2006, ад.46.

[2] Генко А. Н. Иарбоу ажәар, ад. 140.

Ажәа ҟармыш Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом. Ҷлоу инхо Инаҧшьба Симон ишиҳәоз ала, «аҟармыш – шьха ҳаскьынуп, метрак аҟара аҽышьҭнахуеит, цәгьала ибзианы арахә, аҧсаса ирфоит. Аӡын ииӡом, шьхацан иҟәашӡа ишәҭуеит, ахышәҭқәагьы арахә ирфоит».

Ажәа ҟармы́ш Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом. Гәыҧ инхо Ҧлиа (Гәагьиаҧҳа) Сариа абас ҳалҳәеит: Афатә иазымҵасуа ауаҩы «дҟармы́шуеит» изырҳәоит ҳәа. Аха сгәанала, ари ажәа «ҟармыш» иадҳәалаӡам. Ажәаҳәаҩы илҳәарц илҭахыз «дҟарлышуеит» ҳәоуп[1]. Афонетикатә ҽыҧсахрақәа аҭҵаараан удырблаҟьар рылшоит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

70. Аҟра́ах

Ажәа аҟра́ах сҧылеит Қапаа рымардаҽ инхо Қапба Қаласа иажәаҳәараан, абас: Аҟра́ах ишьын афашьа амамызт. Ажәаҳәаҩ ишиҳәо ала, «арахә маҟа аҟра́ах ҳәа азырҳәеит.

Ажәа аҟра́ах Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәы иҟны исҧылеит аҳәашьа аганахьала абас иҧсахны: аҟарамба́х. Ажәаҳәаҩ ишиҳәо ала ари ажәа «зыжәра цәгьоу арахә маҟа» азы ирҳәоит.

Аспециалтә литератураҽ иаҳҧылоит «аҟарабиха» аформа, уи иаанагоит: «очень старая женщина»[2]

Ажәа аҟра́ах Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

---

[1] Аҟарлы́ш иаанагоит «ненасытный» (Шәахә. В.А. Касланӡиа Аҧсуа-аурыс жәар 1 атом, Аҟәа – 2005, ад.585.

[2] В.А. Касланӡиа Иарбоу ижәар, ад.584.

-Ҟь-

71. А-ҟьасҭа́гә

Ажәа **аҟьасҭа́гә** иаанагоит «зцәажәашьа, зеилаҳәашьа, зныҟәашьа ҽеим». Ауаԥы́ ҟьасҭа́гә. (Иантцоуп Аҵыбжьа ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

72. А-ҟьаԥ-ҟьа́ԥ

Ажәа **аҟьаԥ-ҟьаԥ** иаанагоит «аԥш алу ахь илазышьҭуа, ахәыла иацраҳәо амҽ̌елых». (Иантцоуп ақыҭақәа: Арасаҙыхь, Ҷлоу рҟны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҟә-

73. Ҟәалы́ҟәаԥь

Ажәа **ҟәалы́ҟәаԥь** иаанагоит «гьалдыз». Қьышәкәапе́и ҽа́ҕәра иҽ̌ы́тцакны даны́шәашәуаз лыгәлагьыргьы́ц Царкәыт – а́шьаҟауаԥы ҟәалы́ҟәаԥь. (Иантцоуп Ҷлоу ақыҭан). Ажәаҳәаԥы цьынцьла – Арасаҙыхьтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Л-

74. Ланы́с

Ажәа **ланы́с** иаанагоит «бжала». Ланы́с а́рахә иы́иҭеит. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақыҭан). Ажәаҳәаԥы цьынцьла – Уатаԥтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

75. А-лаԥсатәы́

Ажәа **алаԥсатәы́** иаанагоит «амарҭхә». Аныҳәара́ан зегьы́ шәлаԥсатәқәа́ аажәга́роуп, ишәха́шәмыршҭын: ацәа́ ма́ҷк, ацьыкахыш, ачашы́ла, ашы́ла. (Иантцоуп Уарча ақыҭан.) Ажәаҳәаԥы цьынцьла – Ҷлоутәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

76. А-лабакы́ша

Ажәа **алабакы́ша** иаанагоит «ацәгьоуцәа раанкыларазы, аибашьра иацәшәаны амҩа иахылаҧшуаз аҷаҧшьаҩцәа еимырдоз алаба». Амҩа иахылаҧшуаз ауаа алабакы́шала иырдыруан. (Иантҷоуп ақыҭақәа: Арасаʒыхь, Аʒҩыбжьа рҟны).

Ажәа алабакы́ша Аʒхыда аҳаблаҿы (Тҟәарчал) сзызҭааз ахәҩыкгьы ирыздырʒом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

77. А-лабз-ҳәа́бзра

Ажәа **лабз-ҳәа́бзра** иаанагоит «амҭақьақьара». Акы аны́иҭахыу длабз-ҳәа́бзуеит. (Иантҷоуп Ҧшьаҧ ақыҭан). Ажәаҳәаҩы Ҧшьаҧҟа нхара дааит Патархәыҭантә, ақырҭуа-аҧсуа еибашьра ашьҭахь.

Длабз-ҳәа́бзны ицәа́жәо аҭы́хәа иы́моуп, иы́ла ҭырҟаҧшьааны́ аҭы́рас бге́иҧш, угәы́ иҭо́у уҿи́хырц уижьо́ит. (ИантҷоупУатаҧ ақыҭан). Илабз-ҳәа́бзны ицәажәо иыиҳәо хашәымҭан, шәижьоит. (Иантҷоуп Кындыҷ ақыҭан).

Ажәа алабз-ҳәа́бзра Арасаʒыхь ақыҭан сзызҭааз10-ҩык рахьтә 3-ҩык ирдыруеит, 4-ҩык ирдыруеит «алабз-ҩабзра» аформа «Амҭақьақьара аҭакы аҭаны, егьырҭ зынʒа ирыздкырʒом.

Аҧсуа-аурыс жәар аҿы иарбоуп «алабз-ҩа́бзра» аформа иаанагоит «лицемерить», «подхалимничать», бз. ма абжь. ҳәа адырга амаʒам[1].

Арҭ ажәа аформақәа рыҩбагьы сҧылеит Шь. Аҷьынҷьал ироман «Аҳәа зыҟәну аҷьныш» аҟны: «... Иблақәа дахьырхыҧшылоз ибласаркьа цырцырқәа ирыҭылбааит игәы иҭамыз шиҳәоз, дышлабз-ҳәабзуаз, ихазы акы аниҭахыу ауаҩы икәа дҭаланы имаҷра дышкылсуаз[2].

---

[1] Касланʒиа В.А. Иарбоу ажәар, 1 атом, ад. 606.

[2] Аҷьынҷьал Шь. Аҳәа зыҟәну аҷьныш. Аҟәа -1989, Актәи ашәҟәы, ад. 165.

Бҽырхханы бызтәоузеи? Бара ббаандаҩзам, бҽоужь, бҽыркәада, – акыраамҭа аныбжьыс ашьҭахь иҽырлабзҩабзуа ҿааиҭит[1].

-М-

78. А-мчырха́

Ажәа **амчырха́** иаанагоит «зыԥсы злоу анхаҩы». Уи дымчырхо́уп, иԥсы́ еиви́геит. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

79. А́-мшԥхьаҙара

Ажәа **а́мшԥхьаҙара** иаанагоит «13 нахыс акы ҳәа итәо а́мшԥхьаҙара». Февра́ль иахьа́ ԥшьбо́уп, аха́ а́мшԥхьаҙара иана́р иатәу́п. (Иантҵоуп Уарча ақыҭан). Ажәаҳәаҩ цьынцьла – Арасаҙыхьтәтуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

80. А-мшәлаба́

Ажәа **амшәлаба́** иаанагоит «амшә ахаԥыц игьежьны абаҩ еиԥшны иҟоу». Ачы́ҟә зма́з ры́хәда амшәлаба́ ахьшьны́ ирыхәшәтәуа́н. (Иантҵоуп Аҟәа ақалақь). Ажәаҳәаҩы цьынцьла Кәтолтәуп. Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-М-

81. Мзаҩа́

Аԥстҳәеи адыдбжьи рыла аҳауа агәаҭара зылшоз ажәытә Арасаҙыхь ақыҭан иҟан. Аԥстҳәа Лаҭаҟа ианцо – амшцәгьа иатәуп, Гыртәылаҟа ианцо – амш бзиа иатәуп. Адыдбжьы шнеиуа Кәын иашҭа иаангылар – иаарҩарахоит, аҙиас Кәыдраҿы (Лаҭа) иаангылар – иҙысаамҭахоит, – рхәоит Арасаҙыхь инхо аҭаҳмадцәа. Убри азы ианыдыдуаз идәылтцны иҙырыҩуан адыдбжьы ахьцо агәаҭаразы.

[1] Аԥьынцьал Шь. Иарбоу ароман, ад. 155.

Аҧсҭҳәа ахьцои адыдбжьы ахьаангылоуи рыла адагьы Арасаӡыхьаа аҳауа зеиҧшрахо рдыруан амш бзиа иалиааз амза алагьы. Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҽ инхо Ломиа Вова Солдаҭ-иҧа ишҳаиҳәаз ала, амш бзиан ииз амза «мзаҩа́» ҳәа иашьҭан. Мзаҩала ииз амза аҭәымҭаз амш бааҧсхоит ҳәа игәаҭан ирыман.

Ажәа мзаҩа́ Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, аӡәы –издырӡом аха иаҳахьеит, егьырҭ зынӡа ирздырӡом.

Ажәа мзаҩа́ Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа мзаҩа́ ацәажәараҽы иахьа иуарлашәарлахо иалагеит. Уи аҧсы аҭаҵара ҳара иаҳуалуп. Насгьы, ас еиҧш аҳауа агәаҭара ашьха иаҧныз аҽаҩа қыҭауаа зегьы ирҟазшьазар ҟаларын.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

82. Амҩакы́ралаба

Ажәытә ацәгьоуцәа раанкыларазы, аибашьра иацәшәаны амҩа кны иҷаҧшьон. Аҷаҧшьацәа гәыҧ-гәыҧла рыҽшаны, рҽееиҭныҧсахло амҩа иахылаҧшуан. Амҩа иахылаҧшуаз аҷаҧшьаҩцәа рҽанеиҭнырыҧсахлоз алаба еимырдон, уи иахьӡын амҩакы́ралаба.

Ажәа амҩакы́ралаба Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, аӡәы –иыздырӡом аха иаҳахьеит, егьырҭ иырздырӡом.

Ажәа амҩакы́ралаба Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә 3-ҩык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа амҩакы́ралаба Аӡхыда аҳаблаҽы (Тҟәарчал) сзызҵааз 5-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, ҩыҵьа ирыздырӡом.

Иажәыз ажәақәа ҳарҽыцырц ҳҭахызар «амҩакы́ралаба» иахьа ҳхы иаҳархәар ҳалшоит «шлагбаум» азы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

-Н-

83. А-на́ԥра

Ажәа **ана́ԥра** иаанагоит «ачымазарақәа рыхцаразы ирықәыртцаз аныҳәара, аҳаԥшьагьы ацуп.» Ана́ԥра ны́ха уы́лԥха сы́ҭ угәлыԥха́ сы́ҭ – ҳәа уны́ҳәоит. (Иантцоуп Аҵыбжьа ақыҭан). Ажәаҳәаҩ цьынцьла – Арасаҵыхьтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҵам.

84. Анарҭа́м

Ажәа анарҭа́м сԥылеит Арасаҵыхь-агәы аҳаблаҷы инхоз Ҳаҷьым Инал (Сырбеи) иажәаҳәараан, абас: Ақьи́а инарҭа́м наҵо́ит. Араҟа ари ажәа «аҳақ» ахаҭыԥан ахархәара шамоу ауаҩы ибартә иҟоуп.

Ажәа анарҭа́м Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 9-ҩык ауаапсыра рахьтә аҵәгьы издырҵом.

Ажәа анарҭа́м Гәып ақыҭан сзазтцааз 7-ҩык ауаапсыра аҵәгьы издырҵом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҵам.

-Ԥ-

85. А-ԥсҟьы́на

Ажәа **аԥсҟьы́на** иаанагоит »мыцхәы изгыу ауаҩы». Аԥсҟьы́на даҩы́зоуп егьлы́лшаҵом. Иантцоуп Арасаҵыхь ақыҭан.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҵам.

86. А-ԥшакәа́р

Ажәа **аԥшакәа́р** иаанагоит «зхы иааҭашәаз ҟазтцо». Ари аԥшакәа́р даба́цеи (Иантцоуп Ҷлоу ақыҭан). Ажәаҳәаҩы цьынцьла – Ԥақәашьтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҵам.

87. А-цстáчара

Ажәа апстáчара иаанагоит «апста иҟоу арахә рҳәырта аҭып». Арахә змоу ауаҩы ашьхылара ҟалаанза заанатц абнахь дцоит – убри апстáчара ахьзуп. (Иантцоуп Арасазыхь ақыҭан). Ашьха иылбаар, аҩныҟа илбаазомызт, апста иаангылон убрыи апстáчара ахьзын. (Иантцоуп Уарча ақыҭан). Ажәаҳәаҩы цьынцьла – Арасазыхьтәын.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

88. А́-цшьра-хаҳә

Ажәа **а́цшьрахаҳә** иаанагоит «ашьантца еицш, каканк иаҟараны иҟоу хаҳәуп, 5 цырак еицуп, ашьхатәылан ирыҟәшәон, апшьра ахәшә алаҟартцон». А́цшьра ахәшә ахәбагьы азыхьшәашәа изаатцаны еихьыршьуан, нас азы ҟапшьхон, иагьддыржәуан, иагьырхьыршьуан. (Иантцоуп Цлоу ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

-Ц-

89. Апстанцьáқ

Зхы пату ақәзымтцо, зхымҩапгашьа иацклампшуа ауаҩы милатцыпхьаза дҟамлар аузом. Ишырҳәо еицш, амилат баапс ыҟазам, ауаа баапсқәа роуп иҟоу. Ус еицш иҟоу ауаҩы баапс изы Арасазыхь жәахәырас ирымоу ажәоуп «апстанцьáқ». Ари ажәа рапхьаза исаҳаит Ахсалба Адгәыр Пач-ипа иажәаҳәарааи, абас: Уи дыпстанцьáқуп илухузеи! Ажәаҳәаҩ излеиҳәоз ала, апстанцьақ – хәыцырта имазамкәа, иыфо-ижәуа, икаҳа-бгало ауаа ирылоу ауаҩы иоуп.

Ажәа апстанцьáқ Цлоу ақыҭан сзыстцааз 9-ҩык ауаапсыра рахьтә азәгьы издырзом. Цлоу ақыҭан испылеит ажәа апстанцьақ зыпсахуа даҽа ажәак. Уи иахьзуп «аҟараандыс».

Ажәа аҧсҭанџьа́қ Гәыҧ ақыҭан сзазҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәгьы ирыздырʒом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

90. А-ҧсары́хра

Ажәа аҧсары́хра иаанагоит «аҧсаҭла мацара ахьгылоу ахраҿыбгара». Ари ажәа Арасаʒыхь ақыҭан иазгәаҭоуп, аиҳабацәа рабиҧара иаҭанакуа 3-ҩык ахацәа ражәаҳәаҿы. Раҧхьаʒа исҧылеит, Аҧсҭа аҳаблаҿы инхоз (иахьа Уарча дынхоит) Чхьетиа Шьоҭа Шоугьан-иҧа иажәаҳәараан, абас: аҧсары́храҿ сҿы́ аҿабҕанаҭе́ит, ауы́у ахы́ иантҭа́ла.

Ажәа аҧсары́хра Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәы идыруеит, егьырҭ ирыздырʒом.

Ажәа аҧсары́хра Гәыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аʒәгьы издырʒом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

-Р-

91. А-рамба́ҭ

Ажәа **арамба́ҭ** иаанагоит «аҭәы згәыларсу аҭәа». Рамба-рамба ишьҭоуп. Имаҷны еиқәаҳҭон аҭәа рамбақәа. (Иантҭоуп ақыҭақәа: Арасаʒыхь, Аҭара, Аʒҩыбжьа, Тамшь рҟны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

92. А-раба-џьа́ба

Ажәа **араба-џьа́ба** иаанагоит «акы аҟаҭара злымшо». Уи драба-џьа́бан ды́ҟоуп иахьа́. (Иантҭоуп Уарча ақыҭан). Ажәаҳәаҩы џьынџьла – д- Гәыҧтәуп. Арыжәтә ыжәуа аҭх згаз аʒәы изынарханы илҳәеит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

93. А-рԥыҩԥыӷшәра

Ажәа **арԥыҩԥыӷшәра** иаанагоит «аиҟәырԥҵара». Ацыӷа илыӷмаз ирԥыҩԥыӷшәны зегьы ирхьӀагӡеит. (Иантоуп Кәтол ақытан).

Ажәа арԥыҩԥыӷшәра Арасаӡыхь ақытан сзыстдааз 10-ҩык рахьтә 4-ҩык ирдыруеит «аиҟәырԥҵара» атдакы аҭаны, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа **арԥыҩԥыӷшәра** спылеит алитературатә-критикатә статиақәа, аҭдаарақәа, арецензиақәа уҳәа еидызкыло С. Зыхәба ишәҟәаҷы: Д. Гәлиа ишәҟәы (Апсны аҭоурых) маӡала имыҩӡеит, маӡала имкьыпхьӡеит. Жәашықәса иреитдамкәа аус адиулон, рыцхарыла, ирԥыҩԥышәны инапы ахьынаӡоз иҟаз аматериалқәа еизигеит[1].

Ажәа **арԥыҩԥыӷшәра** араҟа «аиҷырпшра» атдакы амоуп ҳәа сгәы иаанагоит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

94. А-рыӷҳәра

Ажәа арыӷҳәра иаанагоит «аԥьабара, 15 мшы чгьахьала акрыфара». Ари ажәа апсраан агәакьацәа рыԥьабашьа иахаҷесахьоу ажәоуп. 15 мшынӡа ахаатәы ҳәа иԥхьаӡаз: акәац, акәтыжь, ашә, аха

ртдәы ргьама рбаӡомызт. Мацара ирфоз: аҟәыд, амгьал, абыста, ацха, акәтаҕь (ижәны) ракәын. Ари аҩыза аԥьабара «арыӷҳәра» ахьӡын. Рапхьаӡа ари ажәа спылеит Арасаӡыхьагәы аҳаблаҷы инхоз Ломиа-Ахсалпҳа Галиа лажәаҳәараан, абас: Ажәыӷтә агәа́кьацәа гәыблы́ла ирыӷҳәуан, уажәы́ ирыӷҳәӡом.

Ажәа арыӷҳәра Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҷы аиҳабацәа рабипара иатцанакуа хатцакгьы идыруеит.

Ажәа арыӷҳәра Ҷлоу ақытан сзыстдааз 9-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырӡом.

Ажәа арыӷҳәра Гәып ақытан сзыстдааз 7-ҩык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырӡом.

Ари ачыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

[1] Зыхәба С. Л. Ахәыштаара амца мыцәарц. Астатиақәа реизга. Аҟәа – 2006, ад.33.

-С-

95. А-саргәы́ч

Ажәа **асаргәы́ч** иаанагоит «асапаҭ», «абарҟәам». Асаргәы́ч иа́ҭаны исы́моуп, шәҭа́л шәха́тцазар – лҳәо́н сандыӷу. (ашәындыҟәра иазынарханы илҳәеит. Иантцоуп Арасаӡыхь ақыҭан).

Ажәа асаргәы́ч Ԓлоу ақыҭан сзыстцааз 10-ѡык рахьтә аӡәы идыруеит «асапаҭ» атцакы аҭаны, егьырҭ ирыздырӡом. Ари ажәа аурыс бызшәа аҟынтә апсшәа иаланагалеит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

96. А-сакьа́ҭ

Ажәа асакьа́ҭ иаанагоит «костильи». Асакьа́ҭ а́ибашьѡы дырхәы́р изҽани́тцоз алаба́ ие́ипшын. Ма́ аӡәы́ ди́тцагылон, ма́ ԥсеиԥәырха́гас асакьа́ҭ идыркуа́н.

Ари ажәа раԥхьаӡа испылеит, Арасаӡыхь-агәы аҳабла-ҷы инхоз аиҳабацәа рабипара иатцанакуа Чхьетиа Шьоҭа Шоугьан-ипа иажәаҳәараан, абас: асакьа́ҭ рҽантцаны еибашьуан. Ажәаҳәаѡы ишиҳәо ала, аибашьѡы ирхәыз асакьаҭ иркны ицхраауан, мамзар уи иара иааигәа имаӡамызт.

Ажәа асакьа́ҭ Ԓлоу ақыҭан сзыстцааз 9-ѡык ауаапсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәа асакьа́ҭ Гәып ақыҭан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

-Ҭ-

97. А-ҭаӡгьа́ҳ

Ажәа аҭаӡгьа́ҳ иаанагоит «ахы зламло аматәа». А́ибашьѡы аҭаӡгьа́ҳ ишәы́итцон. (Иантцоуп Арасаӡыхь ақыҭан). Ажәа аҭаӡгьаҳ Арасаӡыхь ақыҭан сзыстцааз 10-ѡык рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

98. А-ҭаԥшы́хәра

Ажәа аҭаԥшы́хәра иаанагоит «ашәарах ахьамоу аҭыԥ аилкаара». Ашәарыцаѡ абԥьар икымызт, итаԥшы́хәны дааит, иабԥьар иманы дцеит... (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан). Ари ажәа абна бызшәа иатәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

99. А-ҭы́ѡ

Ажәа **аҭы́ѡ** иаанагоит «атруба». Аҭы́ѡ уҭа́ҟаар ара́хь иуы́хәлаҟаауеит. (Иантҵоуп Ҭхьына ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

100. А-ҭыспы́хә

Ажәа **аҭыспы́хә** иаанагоит «абнаҷы аамҭала акәац ахьыкнарҳауаз». Ашәарыцаѡ ашәарах шьны иахькнеиҳаз аҭып аҭыспы́хә ахьҙын. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан). Ажәа аҭыспы́хә Арасаҙыхь ақыҭан сзыҵтааз ахаҵа издырҙом, иара уи «ашәарыцаѡ иаха» ҳәа дашьҭоуп, ус иаҳахьеит. Ажәа **аҭыспы́хә** абна базшәа иатәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

101. А́-ҭлакәан

Ажәа **а́ҭлакәан** иаанагоит «ассир». А́ссир, а́ҭлакәан ха́хьит. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан). Ажәаҳәаѡы ԥьынԥьла д-Пақәашьтәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҭ-

102. А-ҭамсҳәыԥ

Аԥсуаа ианакәызаалакгьы жәлантәыла иныҟәыргон рхатәы ныҳәагатәқәа. Зхатә ныҳәагатәқәа ныҟәызгоз дасу имѡаԥиго аныҳәара зеиԥшроу еиԥш, рҟәаҵаҷы еиуеи-

ԥшымыз аҳаԥшьақәа рзытԥан. Аныҳәагатә змамыз азәы дыќазаргьы, убригьы аҳаԥшьа анышә итатԥаны, есышықәса ҩыла иртәуан. аҳаԥшьаҷы аҩы агьама еицакзом, ишынтауҵәаз иаанхоит ҳәа ирыԥхьазон.

Аԥсуаа аҩы зтарҵәоз аҳаԥшьа лымкаала иахылаԥшуан. Анышә иахьытԥаз ицқьатыԥзар акәын, итыхкааны ирымазар акәын, адгьыл иазыҳаракны иќазар акәын. Аҳаԥшьа аҩнутԥка зларызәзәоз амыруга ҷыда аԥсуаа ирыман, уи иахьзын атамсҳәыԥ.

Атамсҳәыԥ ахәы араса-лаба иалхуп, ахаҷы, аҳаԥшьа аҩнутԥка аҕьҕьара зырманшәало ацатԥла ацәақәа еидыргәҕәаланы еибытоуп. Аца ацәақәа наќ-ааќ еидргәҕәаланы еибазыркуа ал-мҷы иалху ҭцәаќьа ќәамќьак иаҩызоуп. Раԥхьаза испылеит Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы инхоз Қаԥьаиа Пата иажәаҳәаҷы.

Ажәа атамсҳәыԥ Ҷлоу ақытан сзызтааз 9-ҩык ауаԥсыра рахьтә азәы иаҳахьеит, аха изакәу игәалашәом, егьырҵ ирыздырзом.

Ажәа атамсҳәыԥ Гәыԥ ақытан сзызтааз 7-ҩык ауаԥсыра рахьтә азәгьы издырзом.

Ашьклаԥшратә метод абзоурала еилкаахеит ажәа атамсҳәыԥ Азҩыбжьа ақытан ишаҳԥылоз. Ажәаҳәаҩы ҷьынҷьла д-Пақәашьтәуп.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

103. А-ҭашәқьа́р

Ажәа аҭашәқьа́р иаанагоит «аҧаратра», испылеит Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы инхо аиҳабацәа рабиҧара иатҵанакуа ҧхәыск лажәаҳәараан, абас: Маҳагәа́рк лҭашәқьа́р сынҭаҧши́т.

Ажәа аҭашәқьа́р Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 9-ѡык ауаапсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ажәа аҭашьқьа́р Гәыҧ ақыҭан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

104. А-ҭаҭы́уба

Аҭаҭы́уба – аҿаѡа қыҭақәа рҿы ахаҳә дгьыл иаанахәо ҭиаауп. Аспециалтә литератураҿ иазгәаҭоуп «аҭаҭлуба» аформа. Ари аҭиаа ахьҙ уаҟа урысшәала еиҭагоуп «чистотел большой»[1] ҳәа.

Аҭаҭы́уба аура метрабжак ыҟоуп, агәыцә аҭәа еиҧш ипоуп, абыҧқәа ахәылбгьы еиҧш иакәшан иаҿалоит, абгьы аҟьаҟьара ал-бгьы иаҟароуп, итатоуп. Ашықәс аамҭақәа зегьы раан иҟоуп, аапын ашәҭ иаатцәаны иҿалоит.

82 шықәса зхытцуа Акпҳа-Амҷба Олиа Гадиа-иҧҳа игәаҭаны ишлымоу ала, ичымазараны уцәа иалало «аҧшьра» чымазара ашҳам аҭаҭы́уба ихнаѳуеит. Ухы-уҿы чны, унапқәа чны иҟалар, аҳауа ма аҳаскьын иахылтцуа ажәла уаҟьашьит ҳәа иҧхьаҳан «аҧшьра» захьыз ауаѡы. Аҧшьра ахәшә ҟартцон абас: аҭаҭыуба абгьи ашьапи ҟәаҟәаны аҙы аҿы ѡымш еитцаурпхьоит, инеиҧынкыланы хымш, мышкы хынтә ижәуеит.

Аҭиаахьҙ аҭаҭы́уба Ҷлоу ақыҭан сзыстцааз 9-ѡык ауаапсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ажәа аҭаҭы́уба Гәыҧ ақыҭан сзыстцааз 7-ѡык ауаапсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ари аҵыдара абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

---

[1] Шәахәаҧш авторцәа ргәыҧ. Аҧсны аҧсабаратцара иазку ажәартә материалқәа. Аҟәа –1999, ад. 33.

105. А-ҭылҟа́

Ажәа аҭылҟа́ раҧхьаӡа исҧылеит Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҿы инхо Ломиа Вова Солдаҭ-иҧа ицәажәараан, абас: ашьмацәа ирссаны иҧырҟон, уи ашьҭахьы аҭылҟа иантҷаны итҷырхуан, ахәы амырхуан ҳәа.

Ажәаҳәаҩы ишҳаиҳәаз ала, аҭылҟа́ – ашәтҷла иалхны, хкәакьҭакны икылтҷәаны иҟатҷоу, ааҷа златҷырхуаз мыругоуп. Аҭылҟа́ иацзар акәын еимҿаҧоу алаба. Алаба аҧынтҷа иршьаны иҟазар акәын. Ааҷа злырхуаз аҷьмацәа акәын. Убри азы ааҷа ахәы амырхырц аҭылҟа́ икылыргон, нас иршьаны иҟаз алаба аҧынтҷа ибжьакны идыртҷәиуан. Нас алабеимҿаҧа иааныхны идырҩон.

Аҭылҟа́ ахаҭыҧан аспециалтә литератураҿ иазгәаҭоуп аҭылҟьа́ аформа. Ажәар аиқәыршәаҩ уи урысшәала еиҭеигеит «кожемялка» ҳәа[1].

Ажәа аҭылҟа́ Ҷлоу ақыҭан сзызтҷааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәы идыруеит егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа аҭылҟа́ Гәыҧ ақыҭан сзызтҷааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

-Тә-

106. А-тәры́сра

Аҩныцгәы аҟазшьақәа ибзианы еилырганы ирыман ауаа, еиҳарак ашьхацара иашьцылаз. Урҭ ацгәы ашьха ирыман ианцозгьы ыҟан. Ацгәы иадҳәаланы Арасаӡыхь ақыҭан иаҳҧылоит ажәа атәры́сра иаанагоит «ақыҷьқыҷьра». Ацгәы́ аҧха́рра анамаио́улак итәры́суеит, а́хьҭа иакны. Аҩныцгәо́уп итәры́суа, абнацгәы́ а́хьҭа а́лаӡоит, аха́чҳара иаҳа́ иа́лоуп. Сгәанала ари абна бызшәа иатәу ажәоуп.

Ажәа атәры́сра Ҷлоу ақыҭан сзызтҷааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәа атәры́сра Гәыҧ ақыҭан сзызтҷааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам

[1] В.А. Касланӡиа Иарбоу ижәар, ад.222.

-Ҭə-

107. А-ҭəа́мхьара

Ажəа аҭəа́мхьара иаанагоит «ашьха уахынла арахə ахьчарц иҟарҭоз амцеиқəҭарақəа» ҳəа. Раҧхьаʒа исҧылеит Арасаʒыхь-агəы аҳаблаҽы инхо Нанба Илиа иажəаҳəаҽы.

Ари ажəа аҳəашьа аганахьала аҽыҧсахны алитературатə бызшəаҽы иаҳҧылоит:

Баҵы иҧхьарца, имаҭəарҭра
Илаҳəоуп ирхианы.
Хəлар иахьаатəо аҧамхьараҽ
Иаирҳəоит зегь рыгəҭаны[1].

Ажəа аҭəа́мхьара Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтə аʒəгьы издырʒом.

Ажəа аҭəа́мхьара Гəыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтə аʒəгьы издырʒом.

Ари аҷыдара абызшəатə хсаалахь инагоуп. (Ахсаала №9).

-У-

108. А-уасгəа́шə

Ажəа **ауасгəа́шə** иаанагоит «аҧсаса ма ашьамаҟа рыҭраҽы ашə зладыркуаз амҽтəы лахҭым», урыс. «задвижка». Аҵьматра́шə ауасгəа́шə а́уҭама? – ҳəа́ са́ныи са́быи ҭаауа́н. (Иантҵоуп Арасаʒыхь ақыҭан).

Ари ажəа абызшəатə хсаалахь инагаʒам.

109. А-уаҭца́

Ажəа **ауаҭца́** иаанагоит «ашылаҭра». Ауаҭца́ ҳəа́ ҳа́шьҭоуп ашы́ла зҭа́рыҧсо. (Иантҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

Аҧсуа-аурыс жəар əҽы ажəа ауаҭца́ – бз. ҳəа адырга аҭаны иануп, иаанагоит «ажəытə чан[2]».

Ари ажəа абызшəатə хсаалахь инагаʒам.

---

[1] Ал. Ҵьонуа. Иалкаау. Аҟəа –1970, ад. 208.
[2] Касланʒиа В.А. Иарбоу ажəар, ад. 242.

110. Уыҩнабҭәа́леит

Уыҩнабҭәа́леит «аб ахәы иалхны аҙиқәа зшьаз, уыҩнамшылеит аха уыҩнабҭәа́леит лҳәеит. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-У-

111. А-уарга́н

Атрадициатә ҩныргылараҿы амҷлых матәаахәқәа инарҭбааны рхы ишадырхәоз ҳазҳәо ажәақәа маҷымкәа иҟоуп Арасаҙыхьаа ражәаҳәаҿы. Убарҭ ируакуп ажәа ауарга́н[1]. Ауарга́н – махәарк аҟара ишәпоуп, ахәыблы иатҵакнарҳауеит, ахнышьыр убри аҿы икнарҳарц. Уи абнаҿы идыргылоз ахрачарта аҟынгьы ашьаҟақәа ирыҟәыртҵоз мҷтәы матәаахәын.

Ажәа ауарга́н Ҷлоу ақыҭан сзыстҵааз 9-ҩык ауаапсыра рахьтә 3-ҩык ирдыруеит, аҙәы иаҳахьеит, аха изакәу игәалашәом, егьырҭ ирыздырҙом.

Ажәа ауарга́н Гәып ақыҭан сзыстҵааз 7-ҩык ауаапсыра рахьтә аҙәы идыруеит, даҽаҙәы иаҳахьеит аха изакәу игәалашәом, егьырҭ ирыздырҙом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

112. А-уа́ҭлашь

Ажәа **ауа́ҭлашь** иаанагоит «аҳәынтҵәа баапс, аҭлаҩа», раԥхьаҙа испылеит Ҳаҵьымкыҭ аҳаблаҿы инхо Амҷба Митиа иажәаҳәараан, абас: ауа́ҭлашь ҟале́ит ачара́ҿы ҳәа.

Ажәа ауа́ҭлашь Ҷлоу ақыҭан сзыстҵааз 9-ҩык ауаапсыра рахьтә аҙәы идыруеит, аҳәашьа аганахьала маҷк аҽыпсахны абас: Амытҟла́шь ҳәа. Амытҟла́шь иаанагоит «аҳәынтҵәа баапсы, аҭлаҩа».

---

[1] «Аԥшаҭлакә» аформа анкета ианахсыжьуаз, аурыс бызшәа ацхыраарала «Ураган аԥсышәала ишԥаҟалои?» – ҳәа азҵаара Ламиа Мышьа ианиста, уи иахаршалаз ажәа ауарга́н игәаланаршәан иааганы исеиҳәеит.

Ажәа ауáҭлашь Гәыԥ ақыҭан сзызҭааз 7-ѡык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы ирыздырҳом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

-Х-

113. А-хрáчарҭа

Ажәа **ахрáчарҭа** иианагоит «аҕәхырҭа» – абнаҷы ақыдқәа ықәҭан иахьырхуаз аҭыԥ. Ажәытә аҕәы ахьырхуаз абнаќны акәын ахрáчарҭа ахьыќартҵоз. Ахрачарҭа ахаҭа ѡшьаќак арсны иќартҵон, ѡ-уарганк ықәыртҵон. Ақды ахьықәыз инаазар акәын, ақды ыркәымпылны ирхуан. Аҕәы зхуаз аҳәы ахрáчарҭа дықәгылан, егьи ахрáчарҭа датҵагылон. (Иантҵоуп Арасаҳыхь ақытан). Ақыдқәа ықәҭаны иахьырхуаз ахрáчарҭа рҳәон. (Иантҵоуп Ԥшьаԥ ақытан). Ажәаҳәаѡы Ԥшьаԥќа нхара дааит Уатаԥынтәи, аибашьра ашьҭахь

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

114. А́-хазына

Ажәа **а́хазына** иианагоит «ацәеиха зҷаку ахәҭа». Акәаҭáн бзи́оуп, ахá áхазына еибгóма? (Иантҵоуп Кәтол ақытан). Аԥсуа-аурыс жәар аҷы ари ажәа ианур, аха уаќа ишану ала, уи иианагоит «сокровище»[1].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

115. Хаҭá-хаҭа

Ажәа **хаҭá-хаҭа** иианагоит «хаз-хазы». Амақьасреи амақарреи хаҭá-хаҭоуп, аѡы мақьасуеит – атҵәра иаҷуп, ауаѡы дмақаруеит – уиршәарц даҷуп. (Иантҵоуп Арасаҳыхь ақытан). Ичкәын, амаҷар азы «имақаруеит» ахьиҳәаз иахиҳәааит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

[1] Касланҳиа В.А. Иарбоу ажәар, 2 атом, ад. 269.

116. А-хылда́а // а-хлаада́

Ажәа **ахылдаа** иаанагоит «зыҩны акы ҟамҵакәа алада-аҩада ауаа ирыцхраауа». Ауаҩы́ – хылда́а. (Ианҵоуп Ҧақәашь ақыҭан). Ахлаад́а ихазы́ егьиуӡо́м, ауа́а рзы́ ауć иуе́ит. (Ианҵоуп Баслахә ақыҭан). Аҧсуа-аурыс жәар аҿы иарбоуп «ахуаада» аформа, уаҟа «шәахә. амшгаҩ» ҳәа иануп, абжь. ма бз. ҳәа адырга амаӡам[1].

«Ахуаада́» аформа сара исҧылеит Ҷлоу ақыҭани, М. Миқаиа ироман «Ахҟа» аҟни: Усыцхраа уааины ҳәа иоуҳәар, «сыхуаадоума!» – иҳәоит. Ианҵоуп Ҷлоу ақыҭан).

...Урҭ адгьылқәа шхуаада́м, урҭ зыхьӡ аху, ҵьынҵьла изтәу – измаау ҳәа шьоук ыҟазар акәхап[2].

... Ҳара ҳҳәынҭқарра хуаадоуп ҳәа аума иуҳәарц иуҭаху? – иҭаҷкәым кыдимҟьакәа ираҵәаны иаҧхьа астол инықәирҕәҕәеит[3].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

117. А-хылҧаха́с

Ажәа **ахылҧаха́с** иаанагоит «акрыздыруа», «аилҟьа». Иысгәаҧхо аӡҕаб дҭынчымкәа дхылҧаха́суп. (Ианҵоуп Ҷлоу ақыҭан). Аҧсуа-аурыс жәар аҿы иарбоуп «ахылҧаха́с» аформа, иаанагоит «несерьёзный», «ветреный», «дурашливый»; бз. ма абжь. ҳәа адырга амаӡам[4].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

118. Ахабжьантәы́

Арахәааӡараҿы аҟашәа зегь раҧхьа игылоуп. Аҟашәазоуп анхаҩы аҭәа зирхуа. Аҭәа андырхлак ицәаакны инымхарц, иҧшшарц азы еихырҕҕаны ишьҭаҵатәын. Ианцәалак ишьҭыхны еиқәҵатәын. Убри азы анхаҩы ии-

[1] Касланӡиа В.А. Иарбоу ажәар, 2 атом, ад. 309.
[2] Миқаиа М. Е. Ахҟа 1 ашәҟәы. Аҟәа – 2003, ад.423
[3] Миқаиа М. Е. Ахҟа 1 ашәҟәы. Аҟәа – 2003, ад.226.
[4] Касланӡиа В.А. Иарбоу ажәар, 2 атом, ад. 325.

хәыцыз аҭәашьҭыхга амыруга ахабжьантәы ахьӡуп. Раҷхьаӡа исҷылеит Гәыҷ-агәы аҳаблаҽы инхо Асланӡиа Шьалуа Уазамаҭ-иҷа иажәаҳәаҽы. Ажәаҳәаҩы ишҳаиҳәаз ала, ахабжьантәы – хцык амоуп, мҽтәуп, еиҳарак араса иалырхуеит, мамзаргьы ахьаца.

Ажәа ахабжьантәы́ Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҷсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәа ахабжьантәы́ Гәыҷ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҷсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ажәытә анхаҩы ахабжьантәы икын, аамҭа аҽанаҷсах аҭәашьҭыхгас ахархәара зауз амаруга «авилка» ҳәа ахьӡырҭеит. Уи ацқәа еихалыхуп.

Ажәа ахабжьантәы́ аҷсы аҭаҭара ҳара иаҳуалуп.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

119. Ахарҩантәы́

Ишдыру еиҷш, аҷсуа жәлар шәышықәсала рхәыцра, рҟәышра иарҽиаз ҟазароуп амҽлых аҟны ауасҭара. Усҟан ауаҩы инапы уасҭан, инапы ҟазан. Ус шакәу арҭабыргуеит «инапы ахьы аҷссоит» ҳәа аҷсуаа иҳамоу ажәаҷҟагьы.

Ажәа ахарҩантәы́ – аҷацха маҭәахәқәа рахь иҷхьаӡоуп, кәац кнаҳагас рхы иадырхәон. Раҷхьаӡа исҷылеит Гәыҷ-агәы аҳаблаҽ инхоз Ламиа Уанчка иажәаҳәараан, абас: ахарҩантәы еиҷш дыҷәҷәоуп ҳәа. Ажәаҳәаҩ ишҳаиҳәаз ала, ахарҩантәы́ – хҷа иреиҭамкәа ацқәа аман, излырхуаз амҽы маҭәахә аҷшаара мариамызт, ацқәа рацәаны измоу ҷшаатәын азы. Ацқәа иаҳа ирацәаны измоу аҳәасоуп ҳәа иҷхьаӡан. Иара убас ашыцмҽгьы ианалырхуаз ыҟан.

Ажәа ахарԥантәы́ Ҷлоу ақытан сзыстцааз 9-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом.

Ажәа ахарԥантәы Гәып ақытан сзыстцааз 7-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҳәгьы издырҳом. Ари ажәа Аҳԥыбжьеи Аҭареи «аҿы аҕәра» аҭакы аҭаны рхы иадырхәоит.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

-Хә-

120. А-хәышҭа́р

Ажәа ахәышҭа́р иаанагоит «ашьалашьын ду». Ахәышҭа́р аҕәы́ ага́н аларшьалашьы́нуеит. (Иианцоуп Ҷлоу ақытан).

Ажәа ахәышҭа́р Арасаҳыхь ақытан сзыстцааз 10-ԥык рахьтә 6-ԥык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҳом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

121. А-хәдапа́ра

Ажәа **ахәдапа́ра** иаанагоит «ажьы зкым, ипаҳа иҟоу ахәда». Быхәдапа́ра са́суеит. (Иантцоуп ақытақәа: Арасаҳыхь, Аҭара рҟны).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

122. А-хәы́лааҳара

Ажәа **ахәы́лааҳара** иаанагоит «аҳәгьы дызмамкәа ирааҳаз, ааҳара бзиа змам». Арасаҳыхь ихәы́ларааҳаз дыҟаҳам, ауааилаԥсагьы ыҟаҳам.

(Иантцоуп Арасаҳыхь ақытан). Ааҳара бзиа змам хара дызнеиҳом, дыԥсуеит. Ааҳара бзиа имаҳамкәа иԥсыз изы «дхәылаԥсит» рҳәоит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҳам.

123. Ахәыҳха́

Ахәыҳха – шәыр хкуп, раԥхьаҳа испылеит Ҳаџьымқыҭ аҳаблаҿы инхоз Ҳаџьым Володиа Џьамфер-ипа иажәаҳәаҿы. Ажәаҳәаԥ ишҳаиҳәаз ала, ахәыҳха уарла-шәарла иаҳԥыло

ҵлажәлоуп, аҳа аҽалоит, аура 10-15 метра иазҳауеит. Аҳа иҽало ҭаҷкәымк еиҵахом, ацәа иазыжәпаны иҟоуп, иаабац аҳа шарҭуа еиҧш иарҭӡом, аха егьырҭ аҳақәа реиҧш иуфар ауеит. Ҭагалан анҵәамҭаз иҟалоит.

Ажәа ахәыӡҳа́ Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, аӡәы иаҳахьеит, аха изакәу игәалашәом, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа ахәыӡҳа́ Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

124. А-хәыҵласа́

Ажәа ахәыҵласа́ – аҧсасеи аҧсаатәқәеи ианыҧсылахалак ирыҵиаауа иссоу ахәыц тата ауп ҵакыс иамоу. Ажәа ахәыҵласа́ «иссоу ахәыц тата» ҵакыс иаҭаны Арасаӡыхь ақыҭаны ирдыруеит 5-ҩык ауааҧсыра. Раҧхьаӡа исҧылеит Қапаа рымардаҽы инхо Ахсалба Андреи Михаиҧа иажәаҳәаҽы абас: Аҧсаатә аныҧсылахалак ахәыҵласа́ рыҵиаауеит. Ажәаҳәаҩы ишҳаиҳәаз ала, аҧсаатә зырҧсыло ҳәа иҧхьаӡоуп абнашымҳа. Абнашымҳа аҽаҩа қыҭақәа зегьы рҟны аасҭа иаҳа иахьырацәоу Арасаӡыхь ақыҭан ауп.

Иара убас, Арасаӡыхь ақыҭан ирацәаҩуп аҧсасааӡара знапы алаку анхацәа нагақәа. Урҭ ишазгәарҭо ала, «ахәыҵласа́»иаанагоит «аласа ихәыҵоу ахәыц».

Ажәа ахәыҵласа́ Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә ҩыҵьа ирдыруеит, аӡәы илаҳахьеит, аха изакәу лгәалашәом, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа ахәыҵласа́ Гәыҧ ақыҭан сзызҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәы идыруеит, егьырҭ ирыздырӡом.

Ажәа ахәыҵласа́ ароман «Ахҟа»аҟны иаҳҧылоит «ауаҩы ихахәы иаҵиаауа ахәыц сса» аҵакы аманы[1].

Иҟалап, Тур ихәы аҳаблеи Арасаӡыхь ақыҭеи ргеографиатәи рыҧсабаратәи шьақәгылашьақәа еиҧшызҭгьы?

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

[1] М. Миқаиа «Ахҟьа». Аҟәа – 2003, ад. 6.

-Ц-

125. А́-цахәа

Ажәа **а́цахәа** иаанагоит «алыу ахь аԥш алашьтразы ибжьдоу арахәыц». А́цахәа ула́хан хәычы́к ирԥьа́ԥьа. (Иантцоуп Уатаԥ ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

126. А-цанцале́ира

Ажәа **ацанцале́ира** иаанагоит «абандалеира». Дцанцале́иуа ихымԥаԥга́шьоузеи?! (Иантцоуп Кындыҷ ақытан). Ҭыпк аҽы дынгылазом, дцанцалеиуеит ахәыч –леишәацәгьа. (Иантцоуп Арасазыхь аққытан). Ажәаҳәаԥы цьынцьла – Лашькьандартәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

127. А-цыршәа́

Ажәа **ацыршәа́** иаанагоит «ахылтц«. Аҭаацәа́ра уа́лалар цыршәа́к дуо́уп. (Иантцоуп Ҭхьына ақытан). Иара дыҟамзаргьы ицыршәа ҳәа азәыр дыҟоума? (Иантцоуп Арасазыхь ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

128. А-цҳамфы́ф

Ажәа **ацҳамфы́ф** иаанагоит «ибзианы ицҳауа аҳәызба». Кьа́ҕәса абааибу́ҭ ны́ҟәигон, ацҳамфы́ф иаԥы́зан. (Иантцоуп Арасазыхь ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

129. А-цҳәырцы́ц

Ажәа **ацҳәырцы́ц** иаанагоит «ацҳәа зҳәо», «ажәа умазкуа». Ацҳәырцы́ц акы́ уҳәа́р, хәба́ уе́иҳәоит. (Иантцоуп Арасазыхь ақытан). Умыцҳәырцы́цын. (Иантцоуп Ҷлоу ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

130. Ацаргәа́шә

Арасаҙыхьаа ражәаҳәараан иаҳпылоит, аԥсасааҙара араҟа атрадициа ҕәгәа шамоу ҳазҳәо ажәакәа маҷымкәа. Убарҭ иреиуоуп ажәа ацаргәа́шә. Ажәа ацаргәашә (ацар ҳәагьы рҳәоит) иазкны аԥсуа-аурыс жәар аҿы автор иҩуеит абас: «бз. сычуг от сосунка – козленка или ягненка» ҳәа[1].

Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы инхо Зина Сабекьиаԥҳа – Ахсалба ишҳалҳәаз ала, ацаргәа́шә – аҙыс ахш мацара афонатцы иамырхуаз аца акәын. Ахш мацара афонатцы аҙыс шьны аца амхны ацаргәа́шәс иҟарҭон. Раԥхьа ацаргәашә аԥьыкахыш ақәыԥсаны алҩаҿы идырҩон. Ианҩалак асақә еиԥш ихны маҷк ахш иаларыԥсон, ашәны ихырхырц. Уи адагьы ацарҙы анеитцартцоз иаҳа иԥьбарахоит ҳәа убра иҙаадыршәалон.

Ажәа ацаргәа́шә Ԥлоу ақытан сзыстцааз 9-ҩык ауааԥсыра рахьтә 5-ҩык ирдыруеит, егьырҭ издырҙом. Ари ажәа Ԥлоу ақытан анкета иахьахсыжьуаз еилкаахеит «асаргәашә» аформагьы шаҳпылоз.

Ажәа ацаргәа́шә Гәыԥ ақытан сзыстцааз 7-ҩык ауааԥсыра рахьтә 4-ҩык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Цә-

131. А-цәинтәы́хә

Ажәа **ацәинтәы́хә** иаанагоит «асуст» – аурыс. «худой». Ауаҩы́ цәинтәы́хә ио́уп. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан). Ицәинтәы́хәуп, ари́ а́зын исцәыԥсуе́ит. (Иантцоуп Аҙҩыбжьа ақытан). Ажәаҳәаҩы ацә иазынарханы иҳәеит.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

132. А-цәымыскәы́т

Ажәа **ацәымскәы́т** иаанагоит «аматәа иахьтатоу агәам». Ацәымскәы́т даганы́ ды́ҟан. (Иантцоуп Арасаҙыхь ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

---

[1] В.А. Касланҙиа Иарбоу ижәар, ад.222.

-Ҭ-

133. А-ҭыҭмы́жә

Ажәа **аҭыҭмы́жә** иаанагоит «ақьазоу», «бродяга». Абагьы́р а́ѣаҭара саҽы́н, иа́аин исҧырхага́хеит, аҭыҭмы́жә. (Иаҭоуп Уарча ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҭ-

134. Аҭуаара́

Ажәа аҭуаара́ иаанагоит «ахашәала зынҙа имаҙамкәа ҭауади-аамысҭеи русқәа рыѣаҭара». Раҧхьаҙа ари ажәа сҧылеит Аҭеиҵь-ахәы аҳаблаҽы инхоз, 92 шықәса зхыҭуаз Ҭалкьиа Иаҧкәа Ҷынасы-иҧа иажәаҳәараан.

Ажәа аҭуаара́ жәахәырас илымоуп, Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы инхо, 84 шықәса зхыҭуа Зина Сабекьиаҧҳа – Ахсалба. Лара ҵьынҵьла Аҙҩыбжьатәуп. Убри аѣынтә, иѣалап ари ажәа Аҙҩыбжьа ақыҭангьы ирдыруазар.

Ажәа аҭуаара́ Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы, издырҙом.

Ажәа аҭуаара́ Гәыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ажәа аҭуаара́ иахьа ҳбызшәаҽы изыҧсахуа ажәоуп «ақьаранҵьра».

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

135. А-ҭы́рҭра ѣалеит

«Аҭы́рҭра ѣалеит» иаанагоит «асы маҷк ишьҭыҭны арахә, акәытқәа алаҩеирҭа роуит». Ари ажәа жәахәырас илымоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы инхо, 84 шықәса зхыҭуа Зина Сабекьиаҧҳа – Ахсалба.

«Аҭы́рҭра ѣалеит» Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Ари ажәеицааира Ҷлоу ақыҭан анкета иахьахсыжьуаз еилкаахеит ажәытә ажәа

«иӡылаҭааит», иаанагоит «маҷк иҭааит». Ари ҳазҳәаз ҵьынҵьла Арасаӡыхьтәуп.

Ажәа «Аҭы́рҭра ҟалеит» Гәыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы издырӡом.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

136. А-ҭарҩантәы́

Ажәа аҭарҩантәы́ аҭакы ашьақәыргылара уадаҩуп. Гәыҧ-агәы аҳаблаҷы, раҧхьаӡа зажәаҳәаҷы исҧылаз Қаҵьыиа Фирон ишҳаиҳәаз ала, ари иаанагоит «амахә хымжәарц иаҭадыргыло амҷлых́.

Аҧсҭа аҳаблаҷ инхоз (иахьа Уарча инхо) Ламиа Мышьа Уақьыл-иҧа излеиҳәаз ала, «ажә, ма аҵьма анушьлак, ажәшәаҟьеи аваҭарақәеи зымхыу аҧхьатәи ашьапқәа «аҭарҩантәы» ҳәа иашьҭан.

Ажәа аҭарҩантәы́ Ҷлоу ақыҭан сзызҭааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәгьы, издырӡом.

Ажәа аҭарҩантәы́ Гәыҧ ақыҭан сзызҭааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аӡәы идыруеит ««амахә хымжәарц иаҭадыргыло амҷлых́» аҭакы аманы.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

-Ҭә-

137. А-ҭәаҭәма́ҵь

Ажәа **аҭәаҭәма́ҵь** иаанагоит «мыцхәы изгыу ауаҩы», «асусҭ». Дҭәаҭәма́ҵьӡа ды́ҟоуп. (Иантҵоуп Уарча ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

138. А-ҭәыркы́та

Ажәа **аҭәыркы́та** иаанагоит «дқәыҧшны зышьхынгылара дуу ауаҩы». А́ӡҕаб ҭәыркы́та ашы́ла лызхәуа́м уҳәа́р ихасҭо́ма, ишҧалзы́мхәуеи! (Иантҵоуп Ҕәада ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаӡам.

-Ҷ-

139. А-чамла́қь

Ажәа **ачамла́қь** иаанагоит «корыто для лошадей», «аҽқәа рыкарыҭага амҽлых». Са́б аҽқәа́ ахәы́ анри́ҭоз ачамла́қь ианҧса́л иҳәо́н аҵьықәре́и. (Иантҵоуп Аҙҩыбжьа ақыҭан).

Ажәа **ачамла́қь** Ҷлоу «поднос» атҵакы амоуп. Ахаҷапыр ачамла́қь иантҵаны иааг лҳәон сан.

Ажәа **ачамла́қь** Кәтол «аҟәҵьал»атҵакы амоуп. «Горшок, глиняный сосуд для варки фосоли». Қьалашь абахә аҽы ахысбыжь ангалак сан ачамла́қь иҭаз аҟәыд адәахьы икалҭәон.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҷ-

140. Ачара́бзра

Ажәа ачара́бзра иаанагоит «маанала ацәажәара», раҧхьаҙа исҧылеит Аҧсҭа аҳаблаҽы инхоз (иахьа Уарча инхо) Ламиаҧҳа-Чхьетиа Франиа лажәаҳәараан, абас: Дтәаны́ дчара́бзуеит ҳәа. Ажәаҳәаҩы ишҳалҳәаз ала, «дчара́бзуеит» аҧсшәаҽы иуҧсахыр ауеит «аҧшьардиа дасуеит» ҳәа.

Ажәа дчара́бзуеит Ҷлоу ақыҭан сзызтҵааз 9-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы, издырҙом.

Ажәа дчара́бзуеит Гәыҧ ақыҭан сзызтҵааз 7-ҩык ауааҧсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом. Атышаду аҳаблаҽы (Тҟәарчал) ажәа ачара́бзра здыруа ажәаҳәаҩы ҵьынҵьла Ҷлоутәуп.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Ҷ-

141. А-ҷасҧе́р

Ажәа **аҷасҧе́р** иаанагоит «асақә еиҧш иҟоу акәтаҕь шәыга». Акәта́ҕь зла́сшәуа аҷасҧе́р сы́маҙам. Снапы аҷасҧе́р иа́шәит. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

142. А-ҷ̌ьамаса́р

Ажәа **ачҷьамаса́р** иаанагоит «ихбыцу, ихамаԥагьоу ахәыҷқәа». Зны́ Ива́лса лҵны́ сне́изар, ачҷьамаса́р ы́ҵкан, ары́жәтә рыжәуа́н. (Иантҵоуп Арасаҙыхь ақыҭан).

Ажәа **ачҷьамаса́р** Ҷлоу ақыҭан сзыҵтааз 9-ѡык рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

143. А-ачӄа́

Ажәа ааҷӄа́ иахьа ҳбызшәаҷы ахархәара маҷны измоу ажәоуп. Ари Арасаҙыхь ақыҭан испылеит жәытә цуфарак иалатҵаны, абас: Амшын агәҭа ааҷак хыршәлоуп. Ажәлар иаԥыртҵаз ари ацуфара абызшәеи атҵас-қьабзқәеи рзы акыр зҵазкуа акоуп. Ацуфара аҭак «зыбаѡ зтәым аԥҳәыс» ауп.

Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы инхо Ламиа Вова ишҳаиҳәаз ала, ааҷа́ ахьҙ аман, иҙыргаз маҭәарын. Иара аԥьмацәа ахыхны икнаҳан идырѡон. Нас ѡ-мацәк ирҟьаҟьаны, ирссаны иԥырҟон. Уи ашьҭахь аҭылҟа́ иантҵаны итҵырхуан. Ахәы амырхуан. Итҵәахны ирыман, анхаѡы ишькыл ҧтҵәар, ма иаҳәра ҧтҵәар иалеиҙахуан. Абри ахьҙ змаз амаҭәар ала ахатҵа идныҳәалон, иԥҳәыс лыбаѡ лтәымкәа дыҟазҭгьы. Иаиацәажәоз. «амшын ааҷа узхыршәлоуп» ҳәа иарҳәон «деимгәадууп ҳәа рхы иаҭәашьаны ирҳәаҙомызт. Ус-ус ари ажәа ҳаҭырбага аҟынтәи ажәлар иаԥыртҵеит ацуфара.

Ажәа ааҷа́ Ҷлоу ақыҭан сзыҵтааз 9-ѡык ауааԥсыра рахьтә зегьы ирдыруеит.

Ажәа ааҷа́ Гәып ақыҭан сзыҵтааз 7-ѡык ауааԥсыра рахьтә 5-ѡык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом.

Ари ачҳыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-ҽ-

144. А-ҽеда́ракра

Ажәа **аҽеда́ракра** иаанагоит «уск аҽеацәыхьчара, амцхә амцәажәара». Зуыс злам иалацәажәо – уҽеда́раки дад, уҽеда́раки ҳәа иарҳәон. (Иантҵоуп Кәтол ақыҭан). Ажәаҳәаѡ

иабду ажәытә Тур-ихәы дынхон. Ажәа аҽда́ракра Арасаʒыхь ақыҭан сзызҵааз 10-ҩык рахьтә аʒәгьы издырʒом. Амала араҟа аʒәы идыруеит «аҽʒаракра» аформа. Уи араҟа аусура зхы ацәызыхьчо, зхы ахызго изынарханы ахархәара амоуп. Хәыҷык аашьарақәа злоу иҽʒа́ракны аус иуеит. (Иантҵоуп Арасаʒыхь ақыҭан, иқәыпҵшу аʒәы иажәаҳәаҽы).

Ажәа **аҽда́ракра** Аʒхыда аҳаблаҽы (Тҟәарчал) сзызҵааз ахә-ҩыкгьы ирыздырʒом.

Ажәа аҽда́ракра сҵылеит астатиақәа реизга еидызкыло С. Зыхәба ишәҟәаҽы: ...Ҳәарас иаҭахузеи Д. Гәлиа ихдырраҽы аеволиуциа мҩаҵысит. Акыр аамҭа анҵы ашьҭахь асоветқәагьы дрыдгылеит (дрыдымгылар ауа иҟазма!), ус акәым, ас ауп ҳәа асовет идеологиа иашьашәаламыз акы иҳәар ашәиҭышәи днарышьҭуазма, ижәларгьы ирзеицәаз ҟаиҵон, ихгьы ҭаирхон. Иҽда́ракны ихы ихьымҩаҵигоз, иажәагьы раʒаны иахьиҳәоз ҵьашьатәʒам[1].

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

-ҽ-

145. А-ҽа́аʒага

Ажәа аҽа́аʒага иааннагоит «изызҳауа ақәыпҵш». дҽа́аʒагоуп, изызҳауа́ ио́уп. (Иантҵоуп Арасаʒыхь ақыҭан). А́ибашьра мы́жда заҟаҩы́ ҳцәага́да, урҭ ҽа́аʒагақәан, ҵьана́ҭ гы́ларҭас иро́уааит. (Иантҵоуп Ҷлоу ақыҭан). А́рҭ ҽа́аʒагақәан, аха́ иҳацәҭахагәы́шьеит, ры́зқәаҭыҵ бымбы́лхааит. (Иантҵоуп Кәтол ақыҭан).

Ажәа аҽа́аʒага аҵсуа-аурыс жәар аҽы даҽа ҵакқәак амоуп: 1. «весенний дождь, от которого зеленеет растительность», 2. (о животных) молодняк[2].

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

---

[1] Зыхәба С. Л. Иарбоу, астатиақәа реизга ашәҟәы ад. 63.

[2] Касланʒиа В.А. Иарбоу ажәар, ад. 575

146. А-ҽырызәзәа́га

Аҽырызәзәа́га – амшәааза аԥсуала ахәшәтәраан рхы иадырхәоз ахәшәзқәа ируакуп. Ари ахәшәзы аҟны еилоуп: атцыиаа азызыртәага адацгьы, абыгьгьы. Еиларштәуп кәтыжәрак аҟара, нас ирхьшәашәаны идразон. Еилароынтны ахәраҽрыцқьагас рхы иадырхәон.

Ажәа аҽырызәзәа́га жәахәырас иман аԥсуала амшәааза ахәышәтәра иазҟазаз Ахсалба Адгәыр Пач-иԥа.

Ари ауыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

-Ш-

147. Ашы́мԥ

Ажәа **ашы́мԥ** иаанагоит «иҽеимкәа иҟатцоу аус». Раԥхьаза испылеит Қапаа рымардаҽ инхо, Маланзиа Датикәа иажәаҳәаҽ абас: Ишы́мԥны иурашәеит. Иара убас цьынцьла Уатаԥ ақыта иатәу пҳәыск лажәаҳәаҽгьы испылеит абас: Ашы́мԥ ҟатцаны дахысит. (ацәаҕәара иазынарханы илҳәеит).

Ажәа ашы́мԥ Члоу ақытан сзыстцааз 9-оык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы, издырзом.

Ажәа ашы́мԥ Гәып ақытан сзыстцааз 7-оык ауааԥсыра рахьтә аҙәы илдыруеит егьырт ирыздырзом.

Ари ауыдара абызшәатә хсаалахь инагазам.

-Шь-

148. А́-шьаҳага

Ажәа **а́шьаҳага** иаанагоит «ашәарах аԥхьатәи ашьапы, амса ахьамоу инаркны агәшԥы аҟынза ироуны иахырхуаз ацәа». Ашәарах шьны ианааргоз раԥхьа иыоны ирпылоу а́шьаҳага иртон, убри аҟара пату аманы иҟан. (Иантцоуп Арасазыхь ақытан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагазам.

149. А́-шьшьыбла(қәа)

Ажәа а́шьшьыбла – ҳҳы иамырхәазакәа иахьа ҳқыҭақәа рҿы икҿаханы иҟоу ажәоуп. Ажәԥанаҿ иаҳаны икыдло аетҷәақәа а́шьшьыблақәа ҳәа ирышьҭан. Раԥхьаз зыҟны испылаз ажәаҳәаԥ Чхьетиа Шьаликәа ишҳаиҳәаз ала, аетҷәа рҳәар амш цәгьахоит рҳәон азы а́шьшьыбла ҳәа иашьҭан.

Ажәа а́шьшьыбла Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы, издырҙом.

Ажәа а́шьшьыбла Гәып ақыҭан сзызҵааз 7-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҙәы илдыруеит егьырҭ ирыздырҙом.

Аԥьамԥазра аҳаблаҿы ажәа а́шьшьыбла азыҳәан сзызҵааз Дочиа Илиагьы ишидыруаз еилкаахеит. Иахьа дынхоит Бабушера аҳаблаҿы, 97 шықәса ихытҷуеит.

Ари аҧыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

150. А-шьы́б

Ашьы́б – «ашьхақәа аҙын ирфо рхәоуп, иԥежьуп. Испылеит Гәып-гәы аҳаблаҿы инхоз, ашьхаазараа знапы алакыз Ахсалба Адгәыр Пач-иԥа иажәаҳәаҿы, абас: Ашьы́б ашьхаҿа хытааншәа а́ларҭа иахьҭоу ашьха ирфоит.

Ажәа ашьы́б Ҷлоу ақыҭан сзызҵааз 9-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы, издырҙом.

Ажәа ашьы́б Гәып ақыҭан сзызҵааз 7-ԥык ауааԥсыра рахьтә аҙәгьы издырҙом.

Ари аҧыдара абызшәатә хсаалахь инагаҙам.

-Шә-

151. А-шәымды́р

Ажәа **ашәымды́р** иаанагоит «иоуреи иҵбаареи узымдыруа иҟәазҙа иҟоу ауаԥы». Ашәымды́р, дымхәыцзакәа акрызфо. (Иантҷоуп Аҙԥыбжьа ақыҭан, Допуақыҭ аҳаблаҿы).

-Ҩ-

152. Аҩымса́г ушькларыԥсса́аит

Аҩыстаа иусхәым ачхара ду змоу аҩымсаг ала Арасазыхьаа ианышәиуа ыҟоуп «Аҩымсаг ушькларыԥссааит» ҳәа. Ари ашәира бааԥсуп. Атаацәа дәылтцны цьара ианцо аҩны уԥссар ҟалом. «Аҩымсаг ушькларыԥссааит» иаанаго «хынҳәышьа умамкәа уқәтцааит» ҳәоуп. Аҩымсаг зышькларыԥссо аԥсы иоуп. Аԥсы дандәылыргалак аԥҳәыс еиба аҩны дәылыԥссауеит, нас уи аҩымсаг аҩны иааныжьзом икарыжьуеит, ма ахымш рыҽны анышәынтрахь инаганы цьара иавтцартцоит, уаҟа рхы иадырхәоит. Ахымш рыҽны аҩымсаг анышәынтрахь ианнаргоз: «Уаҳа аԥсытбара аҩны иҟамлааит» ҳәа рҳәон. Усҟан аҩымсаг аҩны иаанужьыр еита аԥсытбара ҟалоит ҳәа ирыԥхьазон.

«Аҩымсаг ушькларыԥссааит» Ҷлоу ақытан сзызтцааз 9-ҩык рахьтә азәы идыруеит, даҽеазәы иаҳахьеит, егьырт ирыздырзом.

«Аҩымсаг ушькларыԥссааит» Гәып ақытан сзызтцааз 7-ҩык рахьтә ҩыцьа ирдыруеит, егьырт ирыздырзом. Гәып ақытан сзызтцааз азәы жәахәырас илымоуп абас: «Аҩымса́г ушьклады́ршәааит» ҳәа. Лара цьынцьла д-Гәыптәуп.

Гәып ақытан сзызтцааз ажәаҳәаҩцәа руазәк лҟны иазгәастеит абас еиԥш ашәишьа аформа «Арахь ухнымҳәааит». Аригьы иаанаго «хынҳәышьа умамкәа уқәтцааит» ҳәооуп.

Иҟалап, аҩымсаг ашәираҿы рхы иадырхәо ианалагаз уажә ааигәа акәзар?

Аҩымсаг аԥсуа ихы-игәаҿы атцакы ҕәгәа амоуп. Аҩымсаг ҿыц умазар еимудар ауеит, аха излаԥссахьоу аҩымсаг агәылеи агәылеи еимудар ҟалазом. Ахәыҷы дымжьамкырц азы агара аҩымсаг ытцадыршәуеит. Избанзар, аԥсуаа ржәытә хатцарақәа излархәо ала, уи илаԥшхеыгоуп.

Аҧшәмаҧҳәыс даныҧссалак ашьҭахь лус далганы данааѡналалак акәындыхә аҽы аѡымсаг кҽалыргыломызт, дшааҧсоу даанхоит ҳәа азырҧхьаʒон, аѡымсаг шьҭалҭар акәын.

Ашықәс ҽыц азы аѡымсаг ҽыц аѡны иѡнаргалоит, «иаҳҳысыз ашықәс азы хьыҧшы бааҧсык аѡны иҟазар аѡымсаг ҽыц идәылганы иагааит» ҳәа. Убасҟан «ҧырхагак аѡны иҳаумҭан» ҳәаны аѡны дәылрыҧссаауеит.

Аҧсуаа рыдагьы иҟоуп егьырҭ амилаҭқәагьы аѡымсаг зхы иазырхәо. Иаҳҳәап: аҳәынҭқарра Украина иахьаҭанакуа ҭыҧқәак рҽы аѡымсаг рхы иадырхәоит арҧыс ҧҳәыс данааиго.

Ахаҭаѡыза ҳәа иҟоу ашәҭқәа кны аҷкәын иуадаҽы дыѡналоит ашьыжь дахьышьҭоу. Уа заа аѡымсаг ҽыц шьҭарҭоит иҭаацәа. Ахаҭаѡыза даныѡналалак, аѡымсаг аашьҭҧааны аѡысҭаа дихысцоит ҳәа исра далагоит. Аҭаацәара дахьалало ѡысҭаа мусхәык иҧырхагамхарц азыҳәан.

Ари аҷыдара абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

-Ӌь-

153. А-ӌьгәырӌьгәы́л

Ажәа аӌьгәырӌьгәы́л иаанагоит «ахәдаӌьал», бз. «аҟәаҟәа». Уӌьгәырӌьгәыл хызжәоит. (Иантҷоуп ақыҭақәа: Аʒѡыбжьа, Кындыҕ рҟны). Аʒѡыбжьа ақыҭан ари ажәа иҽыц ҟалароуп, ажәаҳәаѡы ӌьынӌьла – Рекатәуп.

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

154. А-ӌьмиҭаҭа́ра

Ажәа аӌьмиҭаҭа́ра иаанагоит «аӌьмаҭра аҧхьа адәахьы ихкааны иҟоу аӌьмагәара». Аӌьмақәа аӌьмаиҭаҭа́раҟны иааныжь иҭоумкын. (Иантҷоуп Арасаʒыхь ақыҭан).

Ари ажәа абызшәатә хсаалахь инагаʒам.

в) Алингвогеографиа аметодқәа рыла иҭҭаам Арасаʒыхьаа ражәаҳәа ажәар ҷыда.

-А-

155. А-жәжәа́ҳәа

«Ажәжәа́ҳәа» иаанагоит «ирццакны», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь дынхоит. Академик В. А. Чрыгба ишиҳәаз ала, ажәа ажәжәаҳәа бзыҧтәи адиалект аҟынгьы иаҳҧылоит.

Аҿырҧштәы:

Ажәжәа́ҳәа крысфапи. (ацә. б.)

156. А-а́ибаҟәаҟәара

«Аибаҟәаҟәара иаанагоит «аибагәагәара», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь дынхоит. Академик В. А. Чрыгба ишҳиҳәаз ала, ажәа аибаҟәаҟәара бзыҧтәи адиалект аҟынгьы иаҳҧылоит.

Аҿырҧштәы:

Иыжәны еибаҟәа́ҟәеит. (ацә. б.)

157. А-илада́дара

«Аилададара» иаанагоит «ахш маҷк аца анакуа», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҿырҧштәы:

Ахш аилада́дара иаҿуп. (ацә. б.)

158. А-уаҳәҭырҧа́

«Ауаҳәҭырҧа» иаанагоит «ҳгәы иҭаз ҳмырҳәакәа ҳхы инҭалан ҳаргеит», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь дынхоит.

Аҿырҧштәы:

Ҳа́ицәажәара шьоукы́ ныбжьа́лан ҳа́ман ице́ит ауаҳәҭырҧа́. (ацә. б.)

159. А-заҟьа́ҳәа

«Азаҟьаҳәа» иаанагоит «ауаҩы данкаҳауа икаҳашьҭыбжь», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаҩы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь дынхоит.

Аҷырԥштәы:

Азаҟьа́ҳәа дка́ҳаит. (ацә. б.)

160. А-кәыи́и

«Акәыи́и» иаанагоит «шьхаԥшын асаранԥь иалтҵуа ацха тҵаҕа». Ашьхааҙара иадҳәалоу ажәоуп. Зыҟны испылаз ажәаҳәаҩы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь дынхоит.

Аҷырԥштәы:

Сара́ стәаны́ акәыи́и сахәо́н. (ацә. б.)

-А-

161. А-цәқәырԥссара́

Ажәа ацәқәырԥссара́ «ақәаԥсатара» атҵакы аманы иаҳԥылоит Арасаҙыхь ақыҭа, Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы. Ажәаҳәаҩы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, абжьарақәра (40-60ш.) иатәу абиԥара датҵанакуеит.

Аҷырԥштәы:

Адәахьы́ а́мш ицәқәырԥссо́ит (ацә. б.)

162. А-хала́кьра

Ажәа ахала́кьра «аҷакәыршара» атҵакы аманы иаҳԥылоит Арасаҙыхь ақыҭа, Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы. Ажәаҳәаҩы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датҵанакуеит.

Аҷырԥштәы:

Аҙахәе́иԥш сы́хәда иахала́кьит. (ацә. б.) (ашаха иазынарханы иҳәеит)

163. А-лыура́ зуеит

Ажәеицааира **алыура́ зуеит** «сгәырԥоит» аҵакы аманы иаҳԥылоит Арасаҙыхь аӷыҭа Қапаа рымарда ҳәа изышьҭоу аҳаблаҷы. Ажәаҳәаԥы – дҭацоуп, ҵьынҵьла д-Пақәашьтәуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датҵанакуеит.

Аҷырԥштәы:

Сшыӄоу умбои нан, алыура́ зуеит. (ацә. б.)

164. А-бгалы́мҳа имоуп

Ажәеицааира абгалы́мҳа иымоуп иаанагоит «илымҳа ҵаруп», иаҳԥылоит Арасаҙыхь аӷыҭа Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы. Ажәаҳәаԥы наҵьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датҵанакуеит.

Аҷырԥштәӷәа:

Уи абгалы́мҳа иы́моуп. (ацә. б.)

Ауаԥы́ гьангьаш а́бга алы́мҳа и́моуп. (ацә. б.)

165. А-ртыуты́ура

Ажәа артыуты́ура «арҳау-ҳаура» аҵакы аманы иаҳԥылоит Арасаҙыхь аӷыҭа Гәыԥ-агәы аҳаблаҷы. Ажәаҳәаԥы наҵьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датҵанакуеит.

Аҷырԥштәы:

Акы́ лаҳа́р иртыуты́уны зегьы́ ирылалӈоит. (ацә. б.)

С. Л. Зыхәба ишәӄәы «Ахәыштаара амца мыцәарц» (2006, ад. 32) аҷы иаҳԥылоит «артоуто́ура» аформа. «Артыуты́ура» аформа иаҳа ижәытәу формоуп ҳәа сгәы иаанагоит.

166. А-бжьӄьа́рҭа

«Абжьӄьа́рҭа» иаанагоит «аҭшәарра», абахәӷәа рыбжьара ауаԥы мчыла дахьыбжьысуа аҭыԥ. Иантҵоуп Гәыԥ аӷыҭан, Падыгә иҳаблаҷ. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы

наџьнатә аахыс Гәып ақытан дынхоит. Ари ажәа Падыгә аҳаблаҷ сзызтцааза 11-ԝык рахьтә 5-ԝык ирдыруеит, егьырҭ ирыздырҙом.

-Гә-

167. А-гәаҭа́р

«Агәаҭа́р» иаанагоит «ахьҭа ззымычҳауа, ашоура ззымычҳауа, а́лаҙара змам», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаԝы дҭацоуп, џьынџьла Аҙԝыбжьатәуп.

Аҷырпштәы:

Ацгәы́ гәаҭа́руеит (ацә. б. ацгәы иахьыҵхарраз адуховка иҭатәан азы абас лҳәеит).

168. А-гәытцаґа́ра

«Агәытцаґа́ра» иаанагоит «ауаԝы игәы иаадԝыло» иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаԝы дҭацоуп, џьынџьла Аҙԝыбжьатәуп.

Аҷырпштәы:

Амандари́нақәа рҷы́ а́ми гәыԥаґа́ра иы́ҟоуп. *(ацә.* б.*)*

169. А-гәтцаҳәа́

«Агәтцаҳәа́» иаанагоит «аԝны аплинтус ахьамоу аҭып», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаԝы дҭацоуп, џьынџьла Аҙԝыбжьатәуп.

Аҷырпштәы:

А́нна, агәԥаҳәаҷы́ аԥша́ а́аиуеит. (ацә. б.)

-Д-

170. А-дра́ԥьра

«Адра́ԥьра» иаанагоит «аилаҭырра» – ашьхыцқәа рзы, «апаҟь-паҟьра» – ауаԝы изы, иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷи Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷи. Аԝыџьарагьы зыҟны испылаз ажәаҳәаԝцәа наџьнатә аахыс Арасаҙыхь инхоит.

Аҽырԥштәқәа:

А́шьха **аны́драԥьуа** *а́мшцәгьа ҟало́ит. (ацә. б.)*

Уызмы́ртәозеи, узыдра́ԥьуазеи иҳәо́ит са́б с а-сызгьы́ (ацә. б.)

Ажәа адра́ԥьра ашьхаазара иадҳәалоу ажәоуп.

171. Дры́с

«Дры́с» иаанагоит «цых, ҭых» – ацгәы азы, урыс. «брысь», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаѡы дҭацоуп, ԥьынԥьла Аҵыбжьатәуп.

Аҽырԥштәы:

Дры́с адәахьы. (ацә. б., ацгәы иазынахроуп)

172. А́-дгьыл ԥҵәаны

Ажәеицааира а́дгьыл ԥҵәаны «адгьыл аныршәо азы ирҳәон» иаҳԥылоит Арасаҵыхь ақыҭа Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаѡы наԥьнатә аахыс Арасаҵыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датцанакуеит.

Аҽырԥштәы:

Асове́т аамҭазы́ а́дгьыл ԥ̄ҵәаны ирго́н. (ацә. б.)

-Е-

173. Еимгәаҳәа́х

«Еимгәаҳәа́х» иаанагоит «иҟамлац шәырк уҽы – атца иашаҵа ианытцало», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны испылааз ажәаҳәаѡы наԥьнатә аахыс Арасаҵыхь ақыҭан дынхоит.

Аҽырԥштәы:

Сҽы́ еимгәахәа́х иаки́т. (ацә. б.)

-Жә-

174. А-жәы́рԥра

«Ажәы́рԥра» иаанагоит «акы аанмыжькәа афара», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаѡы дҭацоуп, ԥьынԥьла д-Ԥақәашьтәуп.

Аҽырԥштәы:

Ижәы́рԥ ижәы́рԥ. (ацә. б.)

-И-

175. А-ихатә –тцәа́ҟьа

Аԥсшәа бзианы издыруа ихала абызшәа ирҿиоит. Арасаҙыхь инхо аҙәы ирҿиаз ажәоуп аихатә-тцәа́ҟьа, иаанагоит «амобилтә телефон». Ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датцанакуеит, занаатла дфилологуп.

Аҿырԥштәы:

Аихатә-ӡәа́ҟьа а́мцгьы аӡабы́ргьы аҳәо́ит. (ацә. б.)

-К-

176. А-кы́ҕәра-ҳәымсаг

«Акы́ҕәра-ҳәымсаг» иаанагоит «ашьха анырыԥшуа, ашьхыцқәа арамка изламдыршәшәо», уи ала астолгьы ахәашақәа́ ықәдыршәшәоит, иантцоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаҩы дтацоуп, џьынџьла Аҙҩыбжьатәуп.

Аҿырԥштәы:

Акы́ҕәра-ҳәымсаг ашьхы́мза аханы́ иқәысӡе́ит. (ацә. б.)

-Кә-

177. А-кәытҟьа́сра

«Акәытҟьа́сра» иаанагоит «иԥаҟь-ԥаҟьны ацәажәара», иантцоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылааз ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь ақытан дынхоит.

Аҿырԥштәы:

Уажәы́ Ро́ф иахь сӡоит. Уи иага́ дкәытҟьа́сып. (ацә. б.)

178. А-кәы́лԥаара

Ажәа акәы́лԥаара иаанагоит «иҕәҕәаны ацыркьра», иаҳԥылоит Арасаҙыхь ақыта Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиԥара датцанакуеит.

Аҿырҧштәы:

Хаиқәы́р Гы́ндиа дкәы́лҧаауан. (ацә. б.)

Ажәа акәы́лҧра ҳҧылоит Шь. Аҵьынҵьал ироман «Аҳәа зыҟәну аҵьныш» (1989, ад. 386) аҿы. Ус анакәха, ари ажәа Ҧақәашь ақыҭаны ирҳәозар ҟалап?

-Кь-

179. А-кьанто́у

«Акьанто́у» иаанагоит маанала, гызмалрыла ицәажәо», иантҵоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь ақыҭан дынхоит.

Аҿырҧштәы:

*... лара́ л́*еитҵкьыс иара́ де́иҕьызшәа ны́ҟатҵаны ды́изиҳәеит, ақьаҕьары́иа бзиа. Ауаҩы́ кьанто́у, аба́с а́цәгьеи абзы́иеи еиби́ҭеи. *(ацә.* б.*)*

-Ҟ-

180. А-ҟарзе́ира

«Аҟарзе́ира» иаанагоит «угәы иҭоу уҿы иузамырҳәо аҧсеивгара», иантҵоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Гәыҧтәуп.

Аҿырҧштәы:

Дҟарзе́иуа ды́қәхеит. (ацә. б.)

-Ҟә-

181. А-ҟәыбза́қьра

«Уаҳҟәыбза́қьит» иаанагоит «убзиаҳтәит», иантҵоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь ақыҭан дынхоит.

Аҿырҧштәы:

Уаҳҟәыбза́қьит, шьҭа́ уца́. (ацә. б.)

-Л-

182. А-лы́мҳадчапала

Апсшәа бзианы издыруа ихала абызшәа ирҿиоит. Арасаҙыхь инхо аҙәы лажәаҳәаҿы иаҳпылаз ажәоуп алы́мҳадчапала, иазынархоуп «амобилтә телефон». Ари ажәа ахыччаратә тцакы амоуп. Ажәаҳәаҩы Гәып-агәы аҳаблаҿы инхо дреиуоуп, дтцоуп, цьынцьла – Аџьампазратәуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабипара датцанакуеит.

Аҿырпштәы:

Алы́мҳадчапала зегьы́ иы́ркуп. (ацә. б.)

-М-

183. А-маџьы́к

Ажәа амаџьы́к ахәыҷы бызшәахь иатцанакуеит, иаанагоит «ахатца». Ари ажәа ҳпылоит Арасаҙыхь ақыта Атцеиџьахәы аҳаблаҿы. Ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь инхо дреиуоуп, ақәыпшцәа (20-40ш) рабипара датцанакуеит.

Аҿырпштәы:

Уара́ умаџьы́куп. (ацә. б.)

(ашкол итамлац ачкәын хәыҷы изынарханы иҳәеит)

-М-

184. Мҟаҟача́н

«Мҟаҟача́н» иаанагоит «хкаарачан, тагалан», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылааз ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь ақытан дынхоит.

Аҿырпштәы:

Мҟаҟача́н адаҕь сырфоит ҳәа аӣла ицәлон. (ацә. б., ажәаӈка)

185. И-маҷи́оуп

«Имаҷи́оуп» иаанагоит «ацәа итаканҙоуп, ихаауп», иантцоуп Қапаа рымарда аҳаблаҿы. Зыҟны испылааз ажәаҳәаҩы наџьнатә аахыс Арасаҙыхь ақытан дынхоит.

Аҿырпштәы:

А́хьа имаҷи́оуп рҳәо́ит. (ацә. б.,)

-Н-

186. А-ныбзақьты́рра

«Аныбзақьты́рра» иаанагоит «аилантҷәара», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь ақыҭан дынхоит.

Аҿырҧштәы:

Шәныбзақьты́рааит. (ацә. б., шәироуп, аҧсаса ирзынархоуп).

-Ҧ-

187. А-ҧсхашьра́

«Аҧсхашьра́» иаанагоит «ирласны ифаны анырҭәара», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҿырҧштәы:

Иааганы́ иҧсха́шәшь. (ацха иазынарханы илҳәеит)

188. А́-ҧшжәла сыртәеит.

Аҧсаатә, агыгшәыг рхәы аҧш адәахьы икоуҧсоит, сынтәа саарыхраҿы ҧырхага сышәымҭан ҳәа уныҳәаны. Нас ууыҭраҿ маҷк аҧш лоуҭоит. Убри нахыс ажәла ртәаны имоуп анхаҩы, амш шааиоуз аҧш леиҭар ауеит. Абри «аҧшжәла сыртәеит» ҳәа иашьҭоуп, иантҷоуп Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь ақыҭан дынхоит.

-Р-

189. А-рза́ихара

«Арза́ихара» иаанагоит «ауадаҩхара», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҿырҧштәы:

Ирза́ихеит ҳуы́с. (ацә. б.)

-Р-

190. Рата-ҕа́та

Ажәа рата-ҕа́та иаанагоит «еиҿкаам, еԥхьытта иҟоу ауаҩы». Ари ажәа ҳԥылеит Арасаҙыхь ақыҭа, Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Ажәаҳәаҩы – Чхамалиа Зина Алеқсандр-иԥҳа, дҭацоуп, цьынцьла д-Гәыԥтәуп, 75 шықәса лхыҵуеит.

Аҿырԥштәы:

Рата-ҕа́та, беиԥхьытта бышԥаҟоу?! (ацә. б.)

191. А-раадара́

Ажәа араадара́ иаанагоит «аҭаҭын ахәаҵәқәа ашашәаҿы аки-аки еидымкьысло реидыхра». Ари ажәа ҳԥылеит Гәыԥ-агәы аҳаблаҿ инхо Дочиа Иура Николиа-иԥа иажәаҳәаҿ, наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь ақытан дынхоит, 76 шықәса ихыҵуеит.

Аҿырԥштәқәа:

Аҭаҭы́н ануҵа́ҷлак ашашәаҿы́ идраадо́н, ахәытәқәа́ аки-аки еидымкьы́сло. *(ацә.* б.*)*

Ихәа́рҭамкәа ираадеи́т. *(аҭаҭын иазынархоуп,* ацә. б.*)*

-С-

192. А-сара́ба

«Асара́ба» иаанагоит «амци атҵабырги зегьы ааидкыланы аҳәара, агалаба», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаҩы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь дынхоит.

Аҿырԥштәы:

Шәсара́бак зҳәо́ рыгәрагара́ цәгьо́уп. (ацә. б.)

-Ҭ-

193. А-ҭры́ԥмрыԥра

«Атры́ԥмрыԥра» иаанагоит «нада-аада ахышәҭ-ԥышәҭра», иантҵоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, цьынцьла Аҵыбжьатәуп.

Аҿырԥштәы:

Дытҭры́ԥмрыԥуа даауе́ит. (ацә. б.)

194. А-ҭауы́лра

Ажәа аҭауы́лра «аҳалалра» аҭакы аманы иаҳҧылоит Арасаӡыхь ақыҭа Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла д-Гәыҧтәуп, аиҳабацәа (60-95ш.) рабиҧара даҭанакуеит.

Аҽырҧштәы:

Сҭауы́лра аба́цеи, на́н? (ацә. б.)

(ан лыҷкәын данылӣәыуоз лмыткәма иалаӣаны илҳәеит)

195. А-ҭабла́қь

Ажәа аҭабла́қь ахәыҷы бызшәахь иаҭанакуеит, иаанагоит «адулаҧ». Ажәаҳәаҩы Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы инхо дреиуоуп, аиҭбацәа (3-20ш) рабиҧара даҭанакуеит.

Аҽырҧштәы:

Аиҭарҟәаҟәа аҭабла́қь иҭоума? (ацә. б.)

-Ҭә-

196. А-ҭәа́ха

«Аҭәа́ха» иаанагоит «ац змоу аҭәы згәыларсу аҭәеизга», иантҵоуп ҩыҵьа ауааҧсыра ражәаҳәаҽы. Аӡәы – Арасаӡыхь-агәы аҳабла датәуп, егьи – Гәыҧ-агәы аҳабла. Рҩыҵьагьы наҵьнатә аахыс Арасаӡыхь инхоит.

Аҽырҧштәқәа:

Аҭәа́хақәа аҭәа́ рҟәынӣо́уп, ианбала́к еиқәӣатәу́п. (ацә. б.)

Аҭәа́хақәа еизгоуп. (ацә. б.).

«Аҭәа́ха» ахаҭыҧан «а́хаҭәа» аформа азгәаҭоуп Гәыҧ ақыҭан.

-У-

197. Уаҧсасы́ҭ

«Уаҧсасы́ҭ» – ҧсышәаҳәароуп, иантҵоуп Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаӡыхь дынхоит.

Аҽырҧштәы:

Уаҧсасы́ҭ иҳәо́н Пы́ҷа Дарсали́а, а́сас да́аир. (ацә. б.).

198. А-уытра-итә́

Ауытра-итә́ иаанагоит «ажәзԥа», «адоу», «аца чымазара баацсы», иантцоуп Арасаҙыхь-агәы аҳаблаҷы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы цьынцьла Арасаҙыхьтәуп.

Ауытра-итә захьҙу ачымазара ԥ-хкыкны иӄоуп: арбаҕь, арцына ҳәа. Ауаԥы дзымцәажәо иҷы акуеит. Аԥы ыжәны дыӄазар иалхра цәгьоуп. Иарбаҕьзар – ашьа иҷнахуеит, иаразнак дагоит. Ирцыназар – ицәаҷы ашәра ыӄәгылоит. Ари хәшәыс иамоу атциаагьы «ауытра-итә» ҳәа иашьтоуп. Атышаду аҳаблаҷы «Дем ихәшә» ҳәа иашьтоуп.

Аҷырпштәы:

Ауытра-итә ахьит. (ацә. б.)

-Х-

199. А-хтцәаацса́

«Ахтцәаацса́ иаанагоит «аԥхасҭа иӄалаз ахәпса», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь дынхоит.

Аҷырпштәы:

Аанда ҳәа асаԥырса́га сзыӄауӡеит, ма уааины ахӡәаԥса́ сытә. (ацә. б.)

200. А-хыссáха

«Ахыссáха иаанагоит «шьхаԥшын асаранць ахырҷара иамырхуа», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҷы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы наԥьнатә аахыс Арасаҙыхь дынхоит.

Аҷырпштәы:

Ахыссáха рыԥханы́ ираҙатәу́п. (ацә. б.)

201. А-хцәы́шла

«Ахцәышла» иаанагоит «зхахәы шкәакәоу», иантцоуп аҳабла Қапаа рымардаҷы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы наԥь-

натә аахыс Арасаʒыхь дынхоит. Академик В. А. Чрыгба ишҳиҳәаз ала, ажәа ахцәы́шла бзыҧтәи адиалект аҟынгьы иаҳҧылоит.

Аҿырҧштәы:

Ахцәы́шла ла́ми, шьҭа́ лы́қәрахь дне́иуеит. (ацә. б.)

Иацу шәахә. агәлаӣа №1.

202. А-хыҧса́а

«Ахыҧса́а»иаанагоит,«лылахьччаҧшькыҭалыршәуам», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҿырҧштәы:

Дхыҧсааʒа́ ды́ҟоуп. (ацәа. б.)

203. А-хаш-ҳәа́шра

«Дхаш-ҳәа́шуеит» иаанагоит «уажәы ииҳәо уашьҭан иҳәаʒом», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Гәыҧтәуп.

-Хь-

204. А-хьы́ш

«Ахьы́ш» иаанагоит «даара ибзианы», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь дынхоит, иан Аҷандаратәуп.

Аҿырҧштәы:

Ра́н иааны́жьны данца́, ахәыҷқәа́ рандýи рабдýи ахьы́ш е́иҧш ираазе́ит. (ацә. б.)

-Хә-

205. А-хәаитҷы́ибыжь

«Ахәаитҷыибыжь» иаанагоит «аҧсраҿы иныҭак-аатҷакны иуаҳауа атҷәыуашьҭыбжь», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҽырԥштәы:
Уажәы́ ауаԥы́ дыԥсы́р хәаиҵы́ибыжьқәак го́ит, уаԥҵа́с а́ҳәҳәабжь уаҳазо́м. (ацә. б.)

206. А-хәы́лахра

«Рыԥсы хәы́лархуеит» иаанагоит «ируҭо афатә ицқьома ҳәа иафыԥуеит, ицқьамзар ирфазом», иантцоуп Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы дҭацоуп, цьынцьла Азԥыбжьатәуп.

Аҽырԥштәы:
Сы́рахә рыԥсы́ хәы́лархуеит. (ацә. б.)

207. А-хәымсара́

Ажәа ахәымсара́ «абабира» атцакы аманы иаҳԥылоит Арасазыхь-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаԥы наԥьнатә аахыс Арасазыхь инхо дреиуоуп, ақәыԥшцәа (20-40ш) рабиԥара датцанакуеит. Иан – Цьопуаԥҳауп, Уатаԥтәуп. Ус анакәха, ари ажәа Уатаԥ ақытангьы иаҳԥылозар ҟалап!

Аҽырԥштәы:
Аҳәа́ ахәымсара́ иы́лалеит (ацә. б.)

208. А-хәы́ларцәа

Ажәа ахәы́ларцәа «анасыпцәгьа» атцакы аманы иаҳԥылоит Гәыԥ-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаԥы наԥьнатә аахыс Арасазыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш) рабиԥара датцанакуеит.

Аҽырԥштәы:
Ҳгәы́ла Шьо́ҭа ахәы́ларцәа ак имбо́, акы иымаҳауа́ ды́ӄан. (ацә. б.)

-Цә-

209. А-цәымсы́с

«Ацәымсы́с» иаанагоит «ацәылашьшьы», иантцоуп Атцеиԥь-ахәы аҳаблаҽы. Зыӄны испылаз ажәаҳәаԥы дҭа-

цоуп, цьынцьла Лашькьандартәуп. Академик В. А. Чрыгба ишиҳәаз ала, ажәа ацәымсы́с бзыпҭәи адиалект аҟынгьы иаҳпылоит.

Аҿырпштәы:

Дцәымсы́суп. (ацә. б.)

210. А-цәырбы́жәра

«Ацәырбы́жәра» иаанагоит «ацәа ушалоу уцәажәаны акы аҳәара, аха иуҳәо ахы ахьцо атцыхәа ахьцо анузеилымкааua». Иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаѡы дхатцоуп, цьынцьла Аӡѡыбжьатәуп.

Аҿырпштәы:

Дшы́цәоу дааԥшны́ дцәырбы́жәуеит. (ацә. б.)

-Цә-

211. А-цәырпҟа́

«Атцәырпҟа́» иаанагоит «еиҭарҳауа ашәыр иавадырсуа алаба кьаҿ», иантцоуп Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаѡы, наԥьнатә аахыс Арасаӡыхь дынхоит.

Аҿырпштәы:

Аӡахәа́ еиҭа́уҳар аӷәырпҟа́ авауы́рсуеит. (ацә. б.)

-Ч-

212. А-чо́нчра

«Ачо́нчра» иаанагоит «аҭәа́ҭәара», иантцоуп Гәып-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны испылаз ажәаҳәаѡы дцацоуп, цьынцьла Ацьампазратәуп. Академик В. А. Чрыгба ишҳиҳәаз ала, ажәа ачо́нчра апсшәа иаланагалеит агыршәа аҟынтә.

Аҿырпштәы:

Калакәы́тла аԥш ҳчо́нчуан. (ацә. б.)

-Ҷ-

213. А-ҷы́иа

«Аҷы́иа» атабуа ҳәа изышьҭоу ажәоуп, иаанагоит «ацәама», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Аʒҩыбжьатәуп.

Аҽырҧштәы:

Аҷы́иаҟәа ры́хәшә аныҟалӣо́з сылха́ануп. (ацә. б.)

214. А-ҷкәын-ҵәа́ҟьа

Ажәа аҷкәын-ҵәа́ҟьа иаанагоит «иҧшʒаны зҽеилазҳәо, еиҽкаау аҷкәын», иаҳҧылоит Арасаʒыхь-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь инхо дреиуоуп, аҟәыҧшцәа (20-40ш) рабиҧара датҷанакуеит.

Аҽырҧштәы:

Уара́ аҷкәын-ӣәа́ҟьа уа́ми, иуе́иҧшу дыузы́ҧшаауам. (ацә. б.)

215. А-ҷа́ҭга

Ажәа аҷа́ҭга иаанагоит «акапельница», иаҳҧылоит Арасаʒыхь аҟыҭа Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы. Ажәаҳәаҩы наҵьнатә аахыс Арасаʒыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш) рабиҧара датҷанакуеит.

Аҽырҧштәы:

Сахьы́шьҭаз цәгьала́ аҷа́ҭга сзыҟарӣо́н, сдаҟәа́ рзыҧшааʒо́мызт. (ацә. б.)

-Ҽ-

216. А-ҽапарта́ҟь

«Аҽапарта́ҟь» иаанагоит «згьама цәгьоу, зегьы раасҭа иашоу», иантҷоуп Гәыҧ-агәы аҳаблаҽы. Зыҟны исҧылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ҵьынҵьла Гәыҧтәуп.

Аҽырҧштәы:

А́шә сы́бҭеит, аха́ аҽапарта́ҟь сы́бҭеит. (ацә. б.)

217. А-ҿарӷа́

«Аҿарӷа́» иаанагоит «причина», иантҷоуп Гәыӷ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исӷылаз ажәаҳәаҩы дҭацоуп, ӵьынӵьла Аӡҩыбжьатәуп.

Аҿырӷштәы:

Иа́сҳәо ҟаиӷа́рӵ анитҷахы́м аҿарӷа́ иӷшааує́ит. (ацә. б.)

-Шь-

218. А-шьа́хәа

Ажәа ашьа́хәа иаанагоит «аҭәашьҭыхга», иаҳӷылоит Арасаӡыхь-агәы аҳаблаҿы. Ажәаҳәаҩы наӵьнатә аахыс Арасаӡыхь инхо дреиуоуп, аиҳабацәа (60-95ш) рабиӷара даҭанакуеит.

Аҿырӷштәы:

А́маҷ ашьа́хәала иганы́ а́анда ишахасырӷо́з а́маҷ ааны́ иысҿа́сит. (ацә. б.)

-Ӵ-

219. А-ӵа́қь

Аиаҳәа аныҟарҭоз ахы ырххага аӵақь ахьӡын, мҿылыхын. Иантҷоуп Гәыӷ-агәы аҳаблаҿы. Зыҟны исӷылаз ажәаҳәаҩы, наӵьнатә аахыс Арасаӡыхь ақыҭан дынхоит.

-Ӵь-

220. А-ӵьы́кчарҭа

«Аӵьы́кчарҭа» иаанагоит «арахә аӵьыка рыҭарҭа», иантҷоуп Гәыӷ ақыҭан, Ӷадыгә аҳаблаҿ, зыҟны исӷылаз ажәаҳәаҩы наӵьнатә аахыс Гәыӷ ақыҭан дынхоит.

Алкаақәа

I. Иԥышәоу анкетақәа ирызкны

Адиалекттә ҧыдарақәа ирызкны анкетақәа реиқәыршәара апроцесс хацыркуп. Анкета ашҟа инагоуп 220 ҧыдара инеиҳаны. Аиҿцәажәараан иҟоуп ажәаҳәаҩцәа збызшәатә ҧыдарақәа зырмаҙо. Убри аҟынтә анкетатә метод анаҩс ашьклаԥшратә методгьы ахархәара азаҳуеит, анкетақәа – цхыраагҙатәқәоуп.

Иԥышәоу анкетақәа сыцсырхыраауан аҧыдарақәа ирызку аинформациа ҧыда аизгаразы: ҭыԥкаҿы аҧыдара шаҟаҩы ирҳәауа, ҭыԥцыԥхьаҙа аҧыдара ҳԥыло иаҳԥымло, ҭыԥцыԥхьаҙа ажәа ҧыдақәа цакқәас иаархәо уҳәа уб. итд. Ас еиԥш иҟоу аинформациа ҳамамкәа абызшәатә хсаалақәа ҳзышьақәыргылаҙом.

Абызшәатә ҧыдарақәа рыҵцааразы заа иҳархиауа анкетақәа абызшәа иамоу аиарусқәа (афонетика, аморфологиа уб. итд.) ирҿырԥшны еихаҳшеит. Иаҳҳәап: аиаҳәа ахаҭыпан **аҩаҳәа** шәҳәома? Афонетика ма аморфологиа иазку азҵаара зны-зынла азҵаара еиҵарсны иқәсыргылоит, аҧыдара ахьҙ мҳәаҙакәа. Иаҳҳәап: ирԥьаԥьаны ааста ирҟәазны алагаразы ишԥашәҳәоит? (ардәы́дәра иазкны). Абас еиқәҳаршәон алексика иазку анкетақәагьы. Абызшәатә ҧыдарақәа рнаҩсгьы, ишьақәыргылоуп апсуаа ҳҵасқәа абызшәа ишаныԥшуа аҵҵааразы анкетатә зҵаарақәа. Иаҳҳәап: аҩымсаг иазку, амаркатыл иазку уҳәа азҵаарақәа шьақәыргылоуп. Урҵ азҵаарақәа рыла 2010 шықәсазы аус лсыруан, Ҷлоутәи абжьаратә школ аҵаҩы Ҵәыцьпҳа Милана.

1. Абызшәа ҵакырадгьылла (алингвогеографиала) аҵҵаара напыжәпала инагҙатәу усны иҟоуп. Убри аҟнытә, ишьақәыргылаз анкетатә зҵаарақәа, 1999-2002 шықәсқәа рзы аус шыруаз ԥаҳшәеит 2-тәи акурс астудентцәа-афило-

логцәеи ҳареи ҳусеицураҽы. Усҟан алабораториа еиҳабыс иамаз, афилол. ҭтц. рканд. Емма Кьылпҳа лнапхгаралеи сара сыцхырааралеи астудентцәа Шларпҳа Р., Кархалаапҳа Л., Ануапҳа М., Зарандиа Р. рқытақәа: Цьгьарда, Ҭхьына, Тамшь, Маркәыла рҟны афиқсациа азыруит (иаҳпыло иаҳпымло ҳәа) ҳанкетақәа ирныз абжьыуаа ҳажәаҳәа ажәар ҷыда. Урҭ ианыртцаз аматериал аинформациа маҷны иҳанаҭозаргьы, еиқәҳаршәаз анкетақәа аҭтцаара – ус аҽы ишыманшәалаз гәаҭахеит. Ари аусхк «апсуа бызшәеи алитературеи» ирзанаату астудентцәа иалагалазар шауаз еилкаахеит, амала «азанааттцара» иахысхьоу.

2. Астудентцәа русура алтцшәақәа анаҳбарҭаха ашьҭахь иҳазбеит апсуа школқәагьы ҳусура апроцесс иалаҳархәырц. 2006 шықәсазы абызшәатә гәып еиҿаҳкааит Ҷлоутәи абжьаратәи ашкол аҽы. Уаҟа еиҿкааз абызшәатә гәып иахьзын «Жаныхә». Уи аус ауан 2015 шықәсанза.

2007 шықәсазы абызшәатә гәып еиҿаҳкааит Очамчыратәи 4 ашкол аҽы. Уи абызшәатә гәып иахьзын «Азыхь». Уи агәып аус ауан 2010 шықәсанза.

2008 шықәсазы абызшәатә гәыпқәа еиҿаҳкааит Арасазыхьтәаи Гәыпҭәаи абжьаратә школқәа рҽы.

Гәыпҭәи абжьаратә школ аҽы еиҿкааз абызшәатә гәып иахьзын «Гәарап». Уи аус ауан 2015 шықәсанза.

Арасазыхьтәи абжьаратә школ аҽы еиҿкааау абызшәатә гәып иахьзуп «Хьырахә».

Абарҭ ашколқәа рҟны иҭаз ахбыцхәычқәа ҳанкетақәа ирныз, абжьыуатәи адиалект ажәар ҷыда дасу рҳаблаҿ ртыпҭазарақәа шьықәдыргылон. Урҭ русура алтцшәақәа «апсуа бызшәа амчыбжь» аѡнутҟа имѡапаҳгоз аконференциақәа рҽы ҳарзаатгылон. Еилкаахеит анкетала атцаѡцәа абызшәатә материал аизгара шрылшоз. Насгьы игәаҭахеит анкетақәа маҷ-маҷны атцаѡцәа ишрыҭалатәу.

Амала ари аус аҭыԥантәи аԥсуа рҭаѡы анапхгара азылуртә уигьы дазыԥатцатәуп. Ус анакәха, арҭаѡцәа рзы асеминарԛәа мѡаԥгалатәуп.

3. Афилологиатә ҭтц. рканд. Емма Кьылԥҳа алабораториа аиҳабыс даныԥаз, арҭаѡцәа алархәны асеминарԛәа рымѡаԥгара аус хацыркын. Аԥсшәа иахьабалак ахархәара аманы иԥаларц ҳҭахызар абри аусхк ашколԛәа рҿы итрадицианы иԥалароуп. Абызшәатә гәып аус азыруа арҭаѡы, илыцәнаго аамҭа аԥынтә лԥьабааԥса ахә аҳәынҭԛарра ма араион иашәо иԥалароуп.

II. Аԥышәара иахыжьу ахсаалаԛәа ирызкны.

Адиалектологиатә лабораториаҿы аԥышәара иахыжьуп ахсаалаԛәа маҷымкәа. Урҭ абызшәатә хсаалаԛәа – ахсаалашьаԛәыргылара иадҳәалоу азҭаараԛәа атцарауаа ҳҿаԥхьа иԛәнаргылоит:

1. Иалкаау цакырадгьылк аѡнутԛа иазгәаҭахо абызшәатә ҷыдараԛәа рҭаки рформеи рганахьала хархәашьаԛәас ирымоу, ахархәара асфера ахьынӡаҭбаау иҷыдоу дыргала ахсаалаҿы арбаразы абызшәаҭцааѡи Аԥсны адгьылҭцааѡи рдыррақәа реиԥшьышьа царадыррала макьана иазхәыцӡам, ҳаԥсуаҭцаараҿы. Абызшәатә хсаала ашьаԛәыргылара аганахьала имѡаԥызгахьоу аусураԛәа изласдырбаз ала, абызшәатә ҷыдараԛәа рзы ахсаалахь инаҳго **адыргаԛәа**. абызшәа ахаҿсахьа, аҭагылазаашьа ҳзырбоу материалуп.

2. Ажәа ѡ-формак амазар ма ѡ-цакык амазар урҭ руак ахархәара асфера ҭбааун, егьи ҭшәоуп ҳәарада. Абарҭ аѡ информациак аазырԥшуа ѡ-дыргак иахьыртыԥу рыргылара,аҷыдараԛәадасуиахьырзыманшәалахашаазхәыцра ихадароу усны исыԥхьаӡоит. Избанзар, иаҳҳәап: ҭыпкаҿ зхархәара асфера ҭбааy **«аԥырсыкь»** иаанагоит «иҿеимкәа иԥадоу аус» агьежь еиқәаҭәа (•) **адырга азныжьны, иара уи** аҭыпаҿы, зхархәара **асфера** ҭшәоу **«асаԥырсага»** баша

агьежь хәыҷы (°) дыргас иаҳҭар, ирацәоу **адырга еиқәаҭәа (•)** иалаʒҩоит егьи адырга Аҧсны адгьылҭҭааҩы заа идыруазароуп: абарҭ **аҷыдарақәа** рзы абарҭ **аҩдыргакгьы** ахсаалаҽы еицааиуазар шахәҭоу. Иҟалар ауеит х-дыргакгьы. Иаҳҳәап: «аҧырсыкь», «асаҧырсага» аформақәа рыдагьы даҽа ҭыҧкаҽы иаҳҧылоит **«асаҧырсакь»** аформа. (арҭ формала еиҧшым аха ҭакыла еиҧшуп, убри азы хсаалак аҟны еицарбатәуп ҳәа сгәы иаанагоит.

3. Ажәакала, еиуеиҧшым абызшәатә хсаалақәа рҽы еиуеиҧшым **адыргақәа** реицааира шыхадароу адгьылҭҭааҩгьы абызшәаҭҭааҩгьы заа еицазхәыцны, иманшәалоу адырга аформа ҷыдақәа ирзааироуп.

III. Абжьыуатәи адиалект иахьатәи аҭагылазаашьа азы.

Аҧсуа-қырҭуатә еибашьра ҟалаанʒа традициала иҳамаз аҧсуа диалектқәеи ацәажәашьақәеи рҳәаақәа ҭшәан. Абжьыуатәии абзыҧтәии адиалектқәа рыбжьара иҟаз аҭыҧқәа жәпакы рҟны аҧсшәа уаҳаʒомызт. Иахьа адиалектқәа рҳәаақәа шьаҭанкыла рҽырыҧсахит.

Аҧсуа жәлар идыргьежьит уаанʒа ақырҭқәа иртәыртәхьаз Цандрыҧшь, Гьачрыҧшь, Уарча уҳәа убас Аҧсны еиуеиҧшым аҭыҧқәа жәпакы. Иара убас аҧсшәа иаҳа иуаҳауа иалагеит Кәачареи, Ҧшьаҧи, Гагра араион иаҭанакуа ҭыҧқәак рыҟни. Иара убас Ҭырқәтәылантә, Сириантә иааз аҧсуаа рыхәҭак иахьа инхоит Ҧшьаҧ, рыхәҭак Гәылрыҧшь. Иҟоуп Аҟәеи Гәдауҭеи рраионқәа рҟны инхақәазгьы.

1. Традициала иҳамаз адиалектқәа иахьа иҳамаʒам. Иахьа иҽыцу адиалектқәа рышьақәгылара апроцесс цоит. Урҭ рҳәаақәеи дареи макьана ишьақәгылам. Абжьыуатәи адиалеқт акәзар, уи «аʒиасқәа Кьалашәыри Охәреи ирыбжьанакуеит» ҳәа Хә. С. Бҕажәба ииҳәаз агәаанагара

садгылаѡуп. Аибашьра ашьҭахь ҽыц аҧсшәа ахьыкәѡыз Уарча ақыҭагьы уахь иатҵанакуеит.

2. Абжьыуатәи адиалект аҟны ашәҟәы иантҵаны иҳамоуп, алитературатә бызшәа иаднамкылац ажәа ҷыдақәа 200 инреиҳаны. Иҟоуп афонетикатәи, аморфологиатәи аҷыдарақәагьы маҷымкәа. Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьала ҳахәаҧшуазар, уи алитературатә бызшәа шьаҭас аҭара иашам ҳәа исыҧхьаҙоит. Уатҵәтәи алитературатә бызшәа шьаҭас иазышьҭалар алшоит Аҟәатәи адиалект.

3. Аусумҭаҽы иаагоу ажәакәа зегьы алитературатә бызшәа анормакәа ирыдрымкылац ҷыдарақәоуп. Алитературатә бызшәа анормакәа ирыдыркылахьоу ажәакәак ражәаформакәа фба рҟынҙа ыҟоуп. Урҭ иреиуоуп: аҟи́ар (алит. б. аҟьиар) – иаанагоит «рымч ақәхарц ѡ-уыҩәк анеиҽедырпо»; асаҧырса́га: асаҧырсы́кь (алит. б. аҧырсыкь) – иаанагоит «иҽееимкәа иҟатҵоу аус»; аҭлаҳәа-а́ҭлаҟәа: аҭлана (алит. б. а́ҭлаѡа) – иаанагоит «аҳәынтҵәа баапс».

4. Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҷыдарақәа статистикала инагҙаны иҭҵаам, аха ишьақәыргылоу абызшәатә хсаалакәа рыла уаѡы ибарҭоуп абызшәатә ҷыдарақәак аҙәы ма ҷыҵѡык ирҳәо-ирымҳәо.

5. Аибашьра ашьҭахь ҽыц аҧсшәа ахьыкәѡыз аҭыпқәа (Уарча, Аҙѡыбжьа) рҟны еилкаахеит Арасаҙыхьтәи аҷыдарақәа аҽееиҧштәра[1] атенденциа шрымоу.

[1] Аҽееиҧштәра атенденциа ҳәа ҳашьҭоуп Арасаҙыхьаа рхатәы ҷыдарақәа рыхдырраҽы итҵәахны, ауаапсыра рҕырак еилыркаауа аҷыдарақәа жәахәырас ианышьҭырхуа. Ари атенденциа еиҳарак уаѡы ибарҭоуп алексика аҟны.

Абжьыуатәи адиалект анҭысҭаауаз сзыҿцәажәаз ажәаҳәаҩцәа рсиа.

Очамчыра араион.

Арасаҙыхь ақыҭа иатәу ажәаҳәаҩцәа рсиа

Аҭеиҵь-ахәы аҳабла иатәу

1. А. М. – Адлеиба Мамка Мама-иҧа, 66ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.
2. А. Н. – Адлеиба-Чқәанҧҳа Нонна Граф-иҧҳа. 30ш. лхыҭуеит. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы. Ҵьынҵьла Арасаҙыхьтәуп.
3. А. И. – Адлеиба –Какааҧҳа Ира Никәала-иҧҳа. 62ш. лхыҭуеит. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы. Ҵьынҵьла Гәыҧтәуп.
4. А. Р. – Ахсалба Роин Андреи-иҧа. 20ш. ихыҭуеит. Иан – Шьоууа-ҧҳауп, Ҵьгьардатәуп. Сиҿцәажәеит 2004 шықәсазы.
5. А. Р. – Ахсалба Роберт Андреи-иҧа. 25ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1994 шықәсазы.
6. А. Р. – Ахсалба Раули Андреи-иҧа. 24ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1994 шықәсазы.
7. А. И. – Ахсалба-Шьоууа Инга Валодиа-иҧҳа. 47ш. лхыҭуеит. Ҵьынҵьла Ҵьгьардатәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.
8. А. А. – Ахсалба Андреи Миха-иҧа 47ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1988 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.
9. Б. И. – Багаҭелиа Илларион Ламшьаҭә-иҧа. 36ш ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1994 шықәҭсазы
10. Б. В. – Багаҭелиа Вадим Мушьни-иҧа 36ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 2004 шықәсазы.
11. Б. Е. – Багаҭелиа Ерик Нодар-иҧа 15ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 2004 шықәсазы.
12. Б. Н. – Багаҭелиа-Мурзал-оглы Наҭелла Аслан-иҧҳа 66ш. лхыҭуеит. Ҵьынҵьла д-Ҧақәашьтәуп. Слыҿцәажәеит1990 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

13. Б. Гә. – Багаҭелиа-Ломиаԥха Гәыгәыца Уақьыл-иԥха 58ш. лхытцуеит. Цьынцьла – Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

14. Г. Н. – Габниа Нарсоу Беслан-ипа 8ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

15. Г. Н. – Габниа Илона Беслан-иԥха 9ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

16. Г. У. – Габниаԥха Уардышька Петиа-иԥха 80ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

17. Г. Шь. – Габниа Шьалодиа Ҭедо-ипа 56ш ихытцуеит. Сиҷцәажәеиет 1991 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

18. Г. Ф. – Габниа-Корсаиаԥха Франиа Миха-иԥха 56ш лхытцуеит. Цьынцьла – Лашькьандартәуп. Слыҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

19. Д. Д. – Дочиа Дима Борис-ипа 12ш ихытцуеит. Сиҷцәажәеит1990 шықәсазы.

20. К. П. – Кобахьиа-Мқәабԥха Пацикәа Даҭо-иԥха. 92ш лхытцуеит, дқьырсианып. Цьынцьла Мыркәылатәуп. Слыҷцәажәеит 2005 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

21. Кә. И. – Кәарҷиа Иакәа Хәаҭа-ипа 72ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2005 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит

22. Қ. Қ. – Қапба Қаласа Тоу-ипа 65 ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

23. Қ. Н. – Қапба – Цьынцьалԥха Наира Ҭархана-иԥха. 70ш. лхытцуеит. Цьынцьла –д-Пақәашьтәуп. Слыҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

24. Қ. В. – Қапба Вова Команда-ипа 60ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит

25. Қ. Е. – Қапба Едик Анатоли-ипа 22ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

26. Қ. А. – Қапба Анатоли Ҟасҭеи-ипа 52ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит

27. Л. Б. – Ломиа Бено Уаликәа–ипа 27ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

28. Л. Б. – Ломиа Баҭал Бено-ипа 7ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

29. Л. А. – Ломиа Анри Бено-ипа 8 шықәса ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

30. Л. Н. – Ломиа-Ахсалҧха Нелли Дгьаноз-иҧха 26ш. лхытцуеит. Цьынцьла Кындыҕтәуп. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

31. Л. Л. – Ломиа-Тәрчуа Ламара Цьақа-иҧха 46ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы, лдунеи лыҧсаххьеит.

32. М. Д. – Маланҙиа Даҭикәа Мыцьа-ипа 54ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

33. М. С. – Маланҙиа-Доҕәызҧха Стелла Радион-иҧха 35ш. лхытцуеит. Цьынцьла Мыкәтәуп. Ланду Дарсалиаҧхан, Арасаҙыхьтәын. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

34. Тц. И. – Тцалкьиа Ианкәа Ҷанасы-ипа 86ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит1989 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

35. Тц. Ць. – Тцалкьиа Цьон Нодар-ипа 14ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

36. Тц. С. – Тцалкьиа Света Тата-иҧха 51ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

37. Тц. Д. – Тцалкьиа-Қәталиаҧха Дес Реҷьеб-иҧха 78ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1989 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

38. Тц. У. – Тцалкьиа Уанчқа Ианкәа-ипа 61ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит

39. Ч. Д. – Черкьезиа Дима Лавренти-ипа 17ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы.

40. Ч. В. – Черкьезиа Ваниа Мид-ипа 61ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит

41. Ч. Ц. – Черкьезиа-Тцалкьиапҳа Циба 59ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 2004шыкәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

42. Ч. Р. – Чхьетиа Руслан Руслан-ипа 18ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шыкәсазы.

43. Ч. В. – Чхьетиа-Ҳаразиапҳа Венера Иуа-ипҳа 58ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Сиҷцәажәеит 1990 шыкәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

44. Ч. Б. – Чхьетиа Баграт Машьыкәа-ипа 63ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1989 шыкәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

Гәып-агәы аҳабла иатәу

1. А. Шь. Асланҙиа Шьалуа Уазамат-ипа 57ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шыкәсазы.

2. А. В. – Асланҙиа-Тцалкьиапҳа Венера Ладикәа-ипҳа 52ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шыкәсазы.

3. А. А. – Асланҙиа Артур Шьалуа-ипа 11ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1994 шыкәсазы.

4. А. А. Ахсалба Адгәыр Пач-ипа, 68ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1988 шыкәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

5. А. З. – Ахсалба-Сабекьиапҳа Зина Хәмаскьа-ипҳа 74ш. лхытцуеит. Цьынцьла Аҙоыбжьатәуп. Слыҷцәажәеит 1995, 2005 шыкәсҟәа рзы. Лдунеи лыпсаххьеит.

6. А. А. – Ахсалба Алиоша Адгәыр-ипа, 38ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шыкәсазы.

7. А. Д. – Ахсалба-Анҟәабпҳа Дина Шьатыгә-ипҳа, 34ш. лхытцуеит. Цьынцьла Абгархыкәтәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шыкәсазы.

8. А. Р. – Ахсалба Рудик Дарбеи-ипа 53ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1991, 2005 шыкәсҟәа рзы.

9. А. М. – Ахсалпҳа-Қацьаиа Мимоза Рудик-ипҳа 18ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шыкәсазы.

10. Б. А. – Бганба Анатоли Акәын-ипа, 60ш ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2001 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит

11. Б. А. – Бганба Арушьан Шьаҳан-ипа 68ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

12. Б. С. – Бганба-Кәтниапҳа Сариа Кыҷ-ипҳа, 76ш. лхытцуеит. Цьынцьла Аҭаратәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

13. Б. Н. – Бганба Нестор Хәажәы-ипа, 77ш. ихыытцуеит. сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

14. Б. С. – Бганпҳа Саида Цьамбул-ипҳа12ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

15. Б. Ць. -Бганба Цьамбул Мышьа-ипа, 34ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

16. Б. И. – Бганба-Цьопуапҳа Ирина Уарҭан-ипҳа, 62ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатапҭәуп, Дпсылм. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

17. Б. Н. – Бганба Ноча Есыф-ипа, 67ш. ихытцуеит. Дқьырсиануп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

18. Б. Ф. – Бганба Фениа Хәажәы-ипҳа, 80ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

19. Б. М. – Бганба-Матуапҳа Маро Ҭамшьыгә-ипҳа, 75ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ҭхьынатәуп. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит

20. Б. Д. – Бганпҳа Душьа Шьаҳан-ипҳа, 64ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

21. Б. З. – Бганба-Ҟалҕыпҳа Заира Спирдон-ипҳа, 47ш. лхытцуеит. Цьынцьла Кәтолтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Дыртцаѡуп.

22. Б, Н. – Бганба-Адлеипҳа Нанули Мамка-ипҳа, 36ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

23. Б. З. – Бганба-Арышпҳа Заира Цьынцьал Тҟәарчалтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

24. Гә. С. – Гәагьиа Сарпион Шьапа-иԥа, 34ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Аԥсуа-ақыртуатә еибашьраан дтахеит.

25. Гә. М. – Гәагьиа Мамиа Ҷыҷы-иԥа, 69ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

26. Гә. А. – Гәагьиа Алиас Илиа-иԥа, 18ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсәзы.

27. Гә. И. – Гәагьиа Илиа Гәԥьыл-иԥа, 64ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

28. Гә. А. – Гәагьиа-Герхьелиаԥҳа Аида Шьаҳан-иԥҳа, 52ш. лхытцуеит. Цьынцьла Гәдауҭатәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

29. Гә. М. – Гәагьиа –Ҷанԥҳа Маиа Шьоҭа-иҳа, 35ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Аҟәа Цьынцьла Аҙыбжьатәуп. Слыҽцәажәеит1990 шықәсазы.

30. Гә. Д. – Гәагьиа Денис Сарпион-иԥа, 12ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Аҟәа. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

31. Гә. Ц. – Гәагьиа-Цыгәԥҳа Цира Тычка-иԥҳа, 34ш. лхытцуеит. Цьынцьла Аацытәуп. . Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Дыртцаѡуп.

32. Гә. В. – Гәагьиаԥҳа-Ахсалба Валиа Аҷьу-иԥҳа, 56ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1987 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

33. Д. Г. – Данелиа Гиа Нодар-иԥа, 14ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

34. Д. Н. – Данелиаԥҳа Нонна Нодар-иԥҳа, 16ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

35. Д. Л. – Данелиа-Ҭалкьиаԥҳа Лариса Боча-иԥҳа, 38ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Дыртцаѡуп.

36. Д. Кә. – Данелиа-Қаҷьиаԥҳа Кәкәыл Маҷьыҷь-иԥҳа 70ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

37. Д. Н. – Данелиа Нодар Алиоша-ипа , 39ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

38. Д. М. – Дочиа Мушьни Гьадлач-ипа 63ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит

39. Д. И. – До:чиа Иура Никәала-иҧха, 56ш. ихытцуеит. Дыграномуп. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

40. Д. Л. – Дочиа-Қаҵьаиаҧха Лиму Маҵьыць-иҧха, 93ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

41. Д. Т. – Дочиа-Кәакәасқьырпха Тина Бахәа-иҧха, 63ш. лхытцуеит. Цьынцьла Охәреитәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

42. Қ. П. – Қаҵьаиа Пата Кыҷын-ипа, 68ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит нанҳәамза 26, 2001 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

43. Қ. Ф. – Қаҵьаиа Фирон Цьгәы-ипа, 65ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

44. Қ. И. – Қаҵьаиа-Ҳаразиаҧха Ира Леуарсан-иҧха, 47ш. лхытцуеит. Цьынцьла- Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы

45. Қ. В. – Қаҵьаиа Вадик Ҳарун-ипа, 50ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

46. Қ. Ш. – Қаҵьаиа-Тҵалкьиаҧха Шура Ҭанас-иҧха, 55ш. лхытцуеит. Цьынцьла- Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

47. Қ. И. – Қаҵьаиа Иасон Гәҵьыць-ипа, 63ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

48. Қ. И. – Қаҵьаиаҧха Циба Гәҵьыць-ипа, 66ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

49. Қ. Д. – Қаҵьаиа-Ҳашҧха Дина Спирдон-иҧха, 67ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

50. Ҟ. Р. – Ҟаитанба Рамин Уанчка-ипа, 11ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит

51. Ҟ. Б. – Ҟаитанба Баҭал Пата-ипа, 13ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

52. Ҟ. У. – Ҟаитанба Уанчка Махьал-ипа, 65ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҽцәажәеит 1989 шықәсазы. Идунеи иыпсаххьеит.

53. Ҟ. С. – Ҟаитанба-Абҕацьпҳа Света Қьаамын-ипҳа, 48ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ачандаратәуп. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Слыҽцәажәеит 1989 шықәсазы.

54. Ҟ. Г. – Ҟаитанпҳа Галина Уанчка-ипҳа, 16ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

55. Ҟ. И. – Ҟаитанпҳа Иамза Уанчка-ипҳа, 14ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

56. Ҟ. Ц. – Ҟаитанба-Аҵьпҳа Циала Ҭемыр-ипҳа, 45ш. лхытцуеит. Цьынцьла Дәрыпшьтәуп. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

57. Л. Р. – Лагәлаа Рамаз Шьалуа-ипа, 38ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

58. Л. Шь. – Лагәлаа Шьалуа Шьаҳан-ипа, 69ш. ихытцуеит. сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

59. Л. Е. – Лагәлаа –Кәтниапҳа Елисо Цьыргә-ипҳа, 65ш. лхытцуеит. Цьынцьла Аҭаратәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

60. Л. А. – Ломиа Алхас Тариел-ипа, 4ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

61. Л. А. – Ломиа Алмасхан Тариел-ипа 5ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

62. Л. Ж. – Ломиа Жанна Ҭатар-ипҳа, 29ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

63. Л. Т. – Ломиа Тыкәа Ҷыҷын-иԥа, 69ш. ихытцуеит. Дыԥсылмануп. Сиҿцәажәеит 2003 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

64. Л. Н. – Ломиа Нырбеи Уаликәа-иԥа, 26ш. ихытцуеит. Дфилологуп. Сиҿцәажәеит 2003 шықәсазы.

65. Л. Шь. – Ломиаԥҳа Шьулиа Ҷыҷын-иԥҳа, 57ш. лхытцуеит. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

66. Л. Н. – Ломиа-Дбарԥҳа Нелли Ладикәа-иԥҳа 44ш. лхытцуеит. Цьынцьла Бармышьтәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

67. Л. М. – Ломиа-Қацьаиаԥҳа Мытыргәа Кәҷын-иԥҳа, 72ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

68. Р. О. – Ратиа Оҭар Сардион-иԥа, 36ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

69. Р. Шь. – Ратиа Шьашь Сааҭ-иԥа, 72ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит1994 шықәсазы, идунеи иԥсаххьеит. Дыртцаԥуп.

70. Р. М. – Ратиаԥҳа Мыҷкәыр Сааҭ-иԥҳа, 70ш. лхытцуеит. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы, лдунеи лыԥсаххьеит.

71. Р. Н. – Ратиа-Базаҟәуаԥҳа Нелли Володиа-иԥҳа, 65ш. лхытцуеит. Цьынцьла Сабериатәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы. Дыртцаԥуп.

72. Ҭ. С. – Ҭодуа Славик Аԥта-иԥа 40ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

73. Ҳ. Қ. – Ҳаразиа-Ломиаԥҳа Ксениа Ҷыҷын-иԥҳа, 76ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

74. Ҳ. Н. – Ҳаразиа-Аирԥҳа Нелли Уасил-иԥҳа, 46ш. лхытцуеит. Цьынцьла Оҭҳаратәуп. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы. Дыртцаԥуп.

75. Ц. Ж. – Цалкьиа Жора Гәыць-иԥа, 70ш. ихытцуеит дԥсылмануп. Сиҿцәажәеит 1990, 2005 шықәсҟәа рзы. Идунеи иԥсаххьеит

76. Ҭ. М. – Ҭалкьиа-Каҷабааҧҳа Мзиа Сеуарна-иҧҳа, 66ш. лхыҭуеит. Дҧсылмануп. Слыҿцәажәеит 2005 шықәсазы.

77. Қ. Шь. – Қаҵьаиа Шьалуа Константин-иҧа, 77ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 2015 шықәсазы. Дырҭаҩын.

78. Ч. З. – Чхамалиаҧҳа-Қаҵьаиа Зина Александр-иҧҳа 75ш. лхыҭуеит. Слыҿцәажәеит 2012, 2016 шықәсқәа рзы. Дырҭаҩуп. Ҵьынҵьла – д-Гәыҧтәуп.

79. Р. Р. – Ратиа Руслан Шьашь-иҧа, 62ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 2015 шықәсазы. Дырҭаҩуп.

80. Қ. Р. – Қаҵьаиа Роф Виқтор-иҧа, 74ш. ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 2010 шықәсазы.

81. Қ. Р. – Қаҵьаиа Рамаз Котик-иҧа, 35ш. ихыҭуеит. сиҿцәажәеит 2010 шықәсазы.

Арасаʒыхь-агәы аҳабла иатәу

1. А. Л. – Абыхәҧҳа-Дарсалиа Луна Ҷыҷ-иҧҳа, 63ш. лхыҭуеит, дқьырсиануп. Ҵьынҵьла Бедиатәуп. Слыҿцәажәеит 2003 шықәсазы.

2. А. У. – Амиҷба Уарлам Махаз иҧа, 87ш. ихыуеит. Сиҿцәажәеит 2001, 2005 шықәсқәа рзы. Идунеи иҧсаххьеит.

3. А. Ф. – Амҷба-Акаҧҳа Фениа Гәдиа-иҧҳа, 60ш. лхыҭуеит. Ҵьынҵьла Ҷлоутәуп. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы.

4. А. Г. – Амҷба Грышьа Камшьышь-иҧа, 71ш. шықәса ихыҭуеит. Сиҿцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

5. А. А. – Аргәын Агамет Махьал-иҧа, 75ш. ихыҭуеит, дқьырсиануп. Иан Адлеиҧҳауп, Уатаҧтәуп. Сиҿцәажәеит 2003 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

6. Г. Жь. – Габниаҧҳа Жьениа Уасил-иҧҳа, 60ш. лхыҭуеит. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

7. Г. И. – Габниаҧҳа Изольда Шьанто-иҧа, 31ш. лхыҭуеит. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

8. Г. Н. – Габниа-Делҧҳа Налиа Мирон-иҧҳа, 40ш. лхыҭуеит. Ҵьынҵьла Тҟәарчалтәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

9. Гә. Ҭ. – Гәагьиа Ҭамаз Махран-ипа, 16ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Иан – Пақәашьтәуп, иахьа дынхоит Пшьап ақытан.

10.Д. У. – Дарсалиа Уаликәа Решь-ипа, 65ш. ихытцуеит, дқьырсианып. Сиҿцәажәеит 2003 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

11. Д. З. – Дарсалиапҳа Зина Шьыкәыр-ипҳа, 67ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьсеит.

12. Д. Л. – Дарсалиа-Ферызпҳа Луба Жьаҭ-ипҳа, 78ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатапҭәуп. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы.

13. К. М. – Кархалаа-Харчлаапҳа Мери Зафас-ипҳа, 64ш. лхытцуеит. Цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҿцәажәеит 1994 шықәсазы.

14. К. Д. – Кархалаа-Цьынцьалпҳа Дина Ҭамагә-ипҳа, 65ш. лхытцуеит. Цьынцьла Цьгьардатәуп. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы.

15. К. Ҷ. – Кархалаапҳа Ҷаҷа Фаҟьа-ипҳа, 78ш. лхытцуеит. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы.

16. Қ. Р. – Қапба Рушьни Кәажьына-ипа, 47ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҿцәажәеит 1994 шықәсазы. Дыртцаҩын. Идунеи ипсаххьеит.

17. Л. Р. – Лагәлаа Роф Бас-ипа, 71ш. ихытцуеит. Дқьырсианып. Иан – Кәарсантиапҳан, Сабериатәын. Сиҿцәажәеит 2003 шықәсазы.

18. Л. И. – Лагәлаа Индира Заур-ипҳа, 13ш. лхытцуеит. слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы.

19. Л. И. – Лагәлаа – Арышпҳа Нелли Омахь-ипҳа, 68ш. лхытцуеит. Цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы.

20. Л. Шь. – Лагәлаа Шьаликәа Миха-ипа, 67ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

21. Л. В. – Ломиа Вова Солдат-ипа, 65ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҽцәажәеит 2003 шықәсазы.

22. Л. Г. – Ломиа-Ахсалԥха Галиа Пач-ипха, 50ш. лхытцуеит, дпсылмануп. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Лдунеи лыпсахит.

23. Л. Н. – Ломиа Нарсоу Мурман-ипа, 9ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шшқәсазы.

24. Л. М. – Ломиа Мурман Вова-ипа, 34ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

25. Л. Ц. – Ломиа-Қьебелианԥха Циала Цьамал-ипха, 30ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатаԥтәуп. Слыҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

26. Л. А. – Ломиа-Аргәынԥха Алина Раԥьаб-ипха, 50ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

27. Л. А. – Ломиа Анжела Вано-ипха, 32ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Слыҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

28. Л. Б. – Ломиа Беслан Вано-ипа, 31ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҽцәажәеит 1994 шықәсазы.

29. Л. И. – Ломиа Иасон Ҳабыць-ипа, 67ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

30. Л. И. – Ломиа Володиа Ҳабыць-ипа, 60ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

31. Н. Р. – Нанба Руслан Қымса-ипа, 44ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы.

32. Н. Қ. – Нанба Қымса Мажьагәа-ипа, 78ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҽцәажәеит 1987 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит

33. Н. И. – Нанба Илиа Дигәа-ипа, 85ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҽцәажәеит 1987, 1989, 1994 шықәсҟәа рзы, идунеи ипсаххьеит

34. Н. И. – Нанба –Ладариаԥха Изольда Шьаадат-ипха, 39ш. лхытцуеит. Цьынцьла Абгархықәтәуп. Слыҽцәажәеит, 1990 шықәсазы.

35.Н. Л. – Нанба –Чачхалиапҳа Лиму Ҭедо-ипҳа, 65ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҷцәажәеит, 1989 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит

36. Н. Л. – Нанба –Акапҳа Жьениа Гәдиа-ипҳа, 56ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ҷлоутәуп. Слыҷцәажәеит, 1989 шықәсазы.

37. Ҭ. М. – Ҭҳаитцыкә Мушьни Леуарса-ипа, 63ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

38. Ҭ. Б. – Ҭҳаитцыкәпҳа Бырфын Бида-ипҳа, 47ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

39. Ҭ. С. – Ҭҳаитцыкә Севериан Елизбар-ипа, 42ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

40. Ҭ. Н. – Ҭҳаитцыкә Нур Уасил-ипа, 52ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1987 шықәсазы, идунеи ипсахьеит.

41. Ҭ. Шь. – Ҭҳаитцыкә Шьықәыр Уарҭан-ипа, 72ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1994 шықәсазы.

42. Ҳ. М. – Ҳаҵьым Мышьа Ҵьамфер-ипа, 82ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы, идунеи ипсахьеит.

43. Ҳ. Л. – Ҳаҵьымпҳа Лариса Санарда-ипҳа, 65ш. лхытцуеит, дпсылмануп. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

44. Ҳ. Д. – Ҳаҵьым Дима Сырбеи-ипа 12ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

45. Ҳ. Л. – Ҳаҵьым Сырбеи Пач-ипа, 52ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи ипсахьеит.

46. Ҳ. К. – Ҳаҵьымпҳа Кристина Жора-ипҳа, 12ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

47. Ҳ. М. – Ҳаҵьымпҳа Марушьа Ҵьагә-ипҳа, 71ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

48. Ҳ. И. – Ҳаҵьым Иура Грышьа-иԥа, 49ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

49. Ҳ. И. – Ҳаҵьымпҳа Инга Раманоз-иԥҳа, 18ш. лхытцуеит. Слыҳцәажәеит 1994 шықәсазы.

50. Ҳ. В. – Ҳаҵьым-Ҭаниаԥҳа Венера Уска-иԥҳа, 48ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҳцәажәеит 1989 шықәсазы.

51. Ҳ. З. – Ҳаҵьым-Аргәынԥҳа Зина Самсон-иԥҳа, 85ш. лхытцуеит. Цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҳцәажәеит 1989 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит

52. Ч. Л. – Чқәан-Ломиаԥҳа Лили Еснаҭ-иԥҳа, 71ш. лхытцуеит, дқьырсианеуп. Цьынцьла Сачино ақ., Цаленцьыхтәи араион. Слыҳцәажәеит 2005 шықәсазы.

53. Ч. Л. – Чқәан Лиониа Граф-иԥа, 33ш. ихытцуеит дԥсылмануп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

54. Ч. З. – Чқәан Заур Граф-иԥа, 46ш. ихытцуеит дԥсылмануп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

55. Ч. Гә. – Чхьетиаԥҳа Гәылиа Шугьан-иԥа, 60ш. лхытцуеит дқьырсианеуп. Слыҳцәажәеит 2003 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

56. Ч. Шь. – Чхьетиа Шьоҭа Шоугьан-иԥа, 77ш. ихытцуеит, дқьырсианеуп. Иан Харчлаапҳауп, Аҳхыдатәуп. Сиҽцәажәеит 2003 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

57.Ч. Ф. – Чхьетиа-Ломиаԥҳа Франиа Шьаҳир-иԥҳа, 70ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҳыхьтәуп. Лан драсаҳыхьтәын, Дарсалиаԥҳан. Слыҳцәажәеит 2003 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит

58. Ч. Шь. – Чхьетиа Шьаликәа Шоугьан-иԥа, 80ш. ихытцуеит, дқьырсианеуп. Сиҽцәажәеит 2003 шықәсазы, Аҵьынцьтәылатәи аибашьра дуҳҳа даветеранеуп. Идунеи иԥсаххьеит.

59. Ш. М. – Шамҧҳа Марусиа Шьаабан-иԥҳа, 50ш. лхытцуеит, дԥсылмануп. Слыҳцәажәеит 1990 шықәсазы.

60. Шь. Ль. – Шьакаиаҧҳа –Лагәлаа Льальа Иалта-иҧҳа, 63ш. лхыҵуеит, дқьырсиануп. Ҵьынҵьла Атышадутәуп. Слыҿцәажәеит 2003 шықәсазы. Дырҵаҩын.

61. Шь. У. – Шьакаиа Уанка Ҷаҕь-иҧа, 83ш. ихыҵуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҿцәажәеит 1989-94 шықәсқәа рзы. Идунеи иҧсаххьеит.

62. А. Р. – Амҷба Рудик Уарлам-иҧа, 53ш ихыҵуеит. Сиҿцәажәеит 2014 шықәсазы.

63. А. А. – Амҷба Ахра Едуард-иҧа, 31ш ихыҵуеит. Сиҿцәажәеит 2010 шықәсазы. Заанаҭла арахә дырҳақьымуп.

Аҧсҭа аҳабла иатәу

1. А. М. – Ахсалҧҳа Марусиа Миха-иҧа. 48ш. лхыҵуеит, дҧсылмануп. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

2. А. В. – Ахсалба Володиа Пач-иҧа, 67ш. ихыҵуеит, дҧсылмануп. Иахьа дынхоит Аҟәа ақалақь. Сиҿцәажәеит 1990, 2001 шықәсқәа рзы. Идунеи иҧсаххьеит.

3. А. Б. – Ахсалба-Инапшьба Бабилла Маҳаид-иҧҳа, 64ш. лхыҵуеит. Слыҿцәажәеит 1990 шықәсазы.

4. А. З. – Ахсалба Зураб Радион-иҧа, 18ш. ихыҵуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҿцәажәеит 1988 шықәсазы.

5. А. Р. – Ахсалба Роман Пач-иҧа, 54ш. ихыҵуеит, дҧсылмануп. Сиҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

6. И. Д. – Инапшба Даҭикәа Кәина-иҧа, 65ш ихыҵуеит, дҧсылмануп. Сиҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

7. Қә. А. – Қәҭелиа Акәын Зафас-иҧа, 90ш. ихыҵуеит. Сиҿцәажәеит 1987 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

8. Қә. М. – Қәҭелиа Руслан Сериожа-иҧа, 13ш. ихыҵуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҿцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

9. Қә. М. – Қәҭелиа-Ҭарԥха Макәбулиа Грышьа-иԥха, 66ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Цьынцьла Мықәтәуп. Слыҷцәажәеит 1988 шықәсазы.

10. Қә. М. – Қәҭелиа-Кикориаԥха Мимоза Амеран-иԥха, 36ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Цьынцьла Бедиатәуп. Слыҷцәажәеит 1988 шықәсазы.

11. Л. Р. – Ломиа Розген Мушьни-иԥа, 26ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

12. Л. С. – Ломиа Сосо Мышьа-иԥа, 40ш. ихытцуеит Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

13. Л. Шь. – Ломиа Шьалуа Уақьыл-иԥа, 49ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи иԥсаххьеит.

14. Л. М. – Ломиа Анзор Мушьни-иԥа, 19ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

15. Л. М. – Ломиа Мышьа Уақьыл-иԥа, 80ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҷцәажәеит 1994 шықәсазы.

16. Л. М. – Ломиа-Какәбааԥха Мадиска Ҷыҷыжә-иԥа, 66ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

17. Т. М. – Торчуа Мышьа Цьақа-иԥа, 55ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

18. Ч. Д. – Чхьетиа Дима Сырбеи-иԥа, 12ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

19. Ч. С. – Чхьетиа Сандра Шугьан-иԥа, 81ш. ихытцуеит. Иан Цәеиԥхауп, Цьгьардатәуп. Аԥсшәа, агыршәа, аурысшәа, ашәануа бызшәақәа идыруеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы, идунеи иԥсаххьеит.

20. Ч. С. – Чхьетиа-Лагәлааԥха Сариа Пышә-иԥха, 62ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1989 шықәсазы, лдунеи лыԥсаххьеит.

21. Ч. В. – Чхьетиа Валера Цьарма-иԥа, 39ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақыҭан. Сиҷцәажәеит 1989 шықәсазы.

22.Ч. С. – Чхьетиа-Шьынқәырпҳа Сусана Ладикәа-ипҳа, 33ш. лхытцуеит. Иахьа дынхоит Уарча ақытан. Цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҷцәажәеит 1991 шықәсазы.

Ҳацьымқыҭ аҳабла иатәу

1. Ҳ. М. – Ҳацьым-Адлеипҳа Марина Таиия-ипҳа, 60ш. лхытцуеит. Цьынцьла Тхьынатәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

2. Ҳ. Б. – Ҳацьым Батул Петиа-ипа, 62ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

3. Ҳ. М. – Ҳацьым Мурман Гәыгә-ипа, 37ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

4. Ҳ. М. – Ҳацьым-Адлеипҳа Маро Пшьҟан-ипҳа, 70ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатаптәуп. Слыҷцәажәеит 1989 шықәсазы.

5. Ҳ. Т. – Ҳацьым Терент Уаликәа-ипа, 28ш. ихытцуеит. сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

6. Ҳ. Р. – Ҳацьым Рамаз Раманоз-ипа, 30ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1989 шықәсазы.

7. Ҳ. Гә. – Ҳацьым Гәыгә Аҳмат-ипа, 81ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1989 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

8. Ҳ. А. – Ҳацьым Апҭа Чына-ипа, 78ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1987 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

9. Ҳ. В. – Ҳацьым Володиа Цьамфер-ипа, 61ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1987 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

10. Ҳ. Гә. – Ҳацьым Гәыли Цьумка-ипҳа, 35ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

11. Ҳ. С. – Ҳацьым Сурам Шьаликәа-ипа 12ш. ихытцуеит. Иахьа дынхоит Аҟәа ақалақь. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

12. Ҳ. Гә. – Ҳацьым Гәурам Шьаликәа-ипа, 11ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

13. Ҳ. Б. – Ҳацьым Бабусиа Қәач-ипҳа, 66ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

14. Ҳ. У. – Ҳацьым Уаликәа Башь-ипа, 54ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

15. Ҳ. Ҭ. – Ҳаԥьым-Ашәԥҳа Ҭаликәа Гәыгә-иԥҳа, 59ш. лхыҵуеит. Ԥьынԥьла Ԥьгьардатәуп. Слыҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

16. Ҳ. И. – Ҳаԥьым Игорь Уаликәа-иԥа, 28ш. ихыҵуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы.

17. Ҳ. Л. – Ҳаԥьым Ладикәа Башь-иԥа, 72ш. ихыҵуеит. Сиҷцәажәеит 1990 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

18. А. М. – Амҷба Митиа Пила-иԥа, 67ш ихыҵуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

19. А. Ԥь. – Амҷба Ԥьон Митиа-иԥа, 36ш ихыҵуеит. Иан Ԥьопуаԥҳауп, Уатаԥтәуп. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

Ҷлоу ақыҭа инхо ажәаҳәаѽцәа рсиа

1. А. С. – Адлеиба Спирдон Дигәа-иԥа, 79ш. ихыҵуеит. Аурыс бызшәеи алитературеи рыртцаѽы. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

2. А. Ж. – Адлеиба Жора Мыҭы-иԥа, 70ш. ихыҵуеит. Иан Аѽзԥҳауп, Ҷлоутәуп. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

3. А. А. – Адлеиба Алик Валери-иԥа, 16ш. ихыҵуеит. Иан Ахсалԥҳауп, дарасаҙыхьтәуп. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

4. А. Ш. – Адлеиба – Зыхәԥҳа Шудиа Кәыҷ-иԥҳа, 71ш. лхыҵуеит. Ԥьынԥьла Ԥьгьардатәуп. Артцаѽратә училишьча дал-гахьеит. Лдунеи лыԥсаххьеит. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

5. А. Н. – Адлеиба-Делԥҳа Натела Герасим-иԥҳа, 74ш лхыҵуеит. Ԥьынԥьла Тҟәарчалтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

6. А. В. – Адлеиба-Ахсалԥҳа Венера Адгәыр-иԥҳа, 42ш. лхыҵуеит. Дфельшаруп. Ԥьынԥьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

7. А. Н. – Адлеиба-Гындиаԥҳа Нора Дамеи-иԥҳа, 68ш. лхыҵуеит. Ԥьынԥьла д-Пакәашьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

8. А. А. – Адлеима-Хаҳәбиаԥҳа Агра Кәыта-иԥҳа, 80ш. лхыҵуеит. Ԥьынԥьла Ҷлоутәуп. Лан Кәарҷиаԥҳауп, Ҷлоутәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

9. А. Д. – Аҳәба Дауҭ Сикәа-иԥа, 58ш. ихытцуеит. Аҭоурых артцаҩы. Ҷлоутәи ашкол адиреқторс аус иуан. Сиҿцәажәеит 1995 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

10. А. Р. – Ашәуа-Қәҭалиаԥҳа Роза Солдаҭ-иԥҳа, 62ш. лхытцуеит . Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

11. В. В. – Воуба Вадим Витали-иԥа, 15ш. ихытцуеит. Иан Шларԥҳауп, Цьгьардатәуп. Сиҿцәажәеит 1999 шықәсазы.

12. Г. К. – Гамгиа Котик Ҟәашә-иԥа, 62ш. ихытцуеит. Иан Аҩзԥҳауп, Ҷлоутәуп. Сиҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

13. Г. С. – Гамгиа-Воуԥҳа Света Сандра-иԥҳа, 31ш. лхытцуеит. Цьынцьла Гәдауҭатәуп. Слыҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

14. Г. Л. – Гамгиа-Учаапҳа Лена Шьакәа-иԥҳа, 62ш. лхытцуеит. Цьынцьла Кәтолтәуп. Слыҿцәажәеит 1999 шықәсазы.

15. Д. В. – Дармилов Володиа Абдулаҳ-иԥа, 66ш. ихытцуеит. Дашьхарыуоуп. Дааит Псҳәынтә. Сиҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

16. Д. В. – Дармилов Валери Володиа-иԥа, 50ш. ихытцуеит. Дашьхарыуоуп. Аҳасабра артцаҩы. Дааит Псҳәынтә. Сиҿцәажәеит 1989 шықәсазы.

17. Д. Н. – Дармилова Нина Абдулаҳ-иԥҳа, 65ш. лхытцуеит. Дашьхарыуоуп. Дааит Псҳәынтә. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы.

18. Д. Ф. – Дармилов-Цикисева Фатима Шоугьан-иԥҳа, 71ш. лхытцуеит. Дашьхарыуоуп. Дааит Псҳәынтә. Слыҿцәажәеит 1989 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

19. Д. Гә. – Дочиа-Чаблахҧҳа Гәылиа Али-иԥҳа, 72ш. лхытцуеит. Цьынцьла Цьгьардатәуп. Слыҿцәажәеит 1998 шықәсазы. Лдунеи лыԥсаххьеит.

20. Д. Л. – Дочиа-Цьениаԥҳа Лициа Быць-иԥҳа, 78ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ачандаратәуп. Слыҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

21. И. М. – Инаԥшьба Мелитон Жәажә-иԥа, 71ш. ихытцуеит. Иан Кәарҷиаԥҳауп, Ҭәадатәуп. Сиҿцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит

22. И. Т. – Инапшьба Татушьа Степана-ипа, 70ш. ихытцуеит. Иан Воупхауп, Уатаптэуп. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

23. И. М. – Инапшьба-Ашьхаруапха Мариа Гәыць-ипха, 69ш. лхытцуеит. Цьынцьла Члоутэуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

24. И. Р. – Инапшьба-Қәтарпха Роза Миха-ипха, 65ш. лхытцуеит. Цьынцьла Члоутэуп. Лан Воупхауп, Уатаптэуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

25. П. И. – Плиа- Талкьиапха Ирина Гәыць-ипха, 58ш. лхытцуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтэуп. Слыҽцәажәеит 1998 шықәсазы.

26. П. Р. – Плиа Ролланд Федиа-ипа 35ш. ихытцуеит. Иан Талкьиапхауп, Арасаҙыхьтэуп. Сиҽцәажәеит 1998 шықәсазы.

27. С. Н. – Сангәлиа Нур Махаз-ипа, 70ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1998 шықәсазы.

28. С. Н. – Сангәлиа-Маанпха Суликәа Дараць-ипха, 62ш. лхытцуеит. Сиҽцәажәеит 1998 шықәсазы.

29. С. Ж. – Сангәлиа Жора Махаз-ипа, 67ш. ихытцуеит. Иан Абыхәпхауп, Аҳыбжьатэуп. Сиҽцәажәеит 1998 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

30. Х. Д. – Хасан-оглы-Ахсалпха Диана Ҳақыбеи-ипха, 50ш. лхытцуеит. Цьынцьла Тҟәарчалтэуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

31. Х. А. – Хасан-оглы Астамыр Заабеи-ипа, 26ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

32. Тә. У. – Тәыцьба Уаликәа Иуака-ипа, 48ш. ихытцуеит. Иан Ахсалхауп, Арасаҙыхьтэуп. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

33. Тә. Л – Тәыцьба Леуа Давид-ипа, 74ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

34. Тә. Жь. – Тәыцьба-Кьебелианпха Жьужьуна Цьамал-ипха, 38ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатаптэуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

35. Тә. Ч. – Тәыцьба Чычыкәа Ҳацьыгә-ипа, 97ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

36. Тә. В. – Тәыцьба Володиа Ладмер-ипа, 66ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

37. Тә. К. – Тәыцьба Котик Естат-ипа, 52ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

38. Тә. З. – Тәыцьба Заза Кәтцит-ипа, 42ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

39. Тә. У. – Тәыцьба Уанка Ладмер-ипа, 60ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

40. Тә. И. – Тәыцьба-Цьопуапҳа Иулиа Леуард-ипҳа, 48ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ҷлоутәуп. Економиступ. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

41. Тә. Д. – Тәыцьба Дима Уанка-ипа, 26ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы, Идунеи ипсаххьеит.

42. Тә. Е. – Тәыцьба Ерик Цьон-ипа, 17ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

43. Тә. Д. – Тәыцьба Дато Цьон-ипа, 16ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

44. Тә. А. – Тәыцьба Ахра Иура-ипа, 21ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

45. Ч. М. – Чаблах-оглы Мцьыҭ Али-ипа, 76ш. ихытцуеит. Иан …. . Цьгьардатәуп. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

46. Ч. А. – Чаблах-Адлеипҳа Аниута Цьгәыз-ипҳа, 68ш. лхытцуеит. Цьынцьла-Ҷлоутәуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

47. Ч. Л. – Чаблах-оглы Ладикәа Салуман-ипа, 49ш. ихытцуеит. Иан Арышпҳауп, Мықәтәуп. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

48.Ч. В. – Чаблах-оглы Витали Салуман-ипа, 43ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

49. Ч. З. – Чаблах-оглы – Арышпҳа Зина Самсон-ипҳа, 75ш. лхытцуеит. Цьынцьла Мықәтәуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

50. Ч. Н. – Чаблах-оглы-Ахсалпҳа Ната Дарбеи-ипҳа 1999 шықәсазы. Слыҽцәажәеит.

51. Ць. Д. – Цьопуа Датикәа Ҭемраз-ипа, 62ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1996 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

52. Ць. Шь. – Цьопуа Шьаликәа Кьарантыхә-ипа, 74ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1998 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

53. Ць. Г. – Цьопуа-Воуҧха Графина Кәыҷа-ипха, 80ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатаҧтәуп. Слыҷцәажәеит 1996 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

54. Ць. Б. – Цьопуа Баграт Ҳацьу-ипа, 73ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

55. Ць. Ць. – Цьопуа Цьамал Ҳацьу-ипа, 69ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

56. Ць. У. – Цьопуа Уанка Қьысқьынць-ипа, 70ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 1998 шықәсазы.

57. Ць. Д. – Цьопуа-Гәылуаҧха Диана Закәа-ипха, 66ш. лхытцуеит. Цьынцьла Лабратәуп. Аҧсшәа адагьы агыруа бызшәа лдыруеит. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

58. Ць. А. – Цьопуа Анзор Суликәа-ипа, 22ш. ихытцуеит Сиҿцәажәеит 1999 шықәсазы.

59. А. Л. – Адлеиба Лаврент Естат-ипа, 70ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 2012 шықәсазы.

60. А. Р. – Акаба Рушьни Ражьден-ипа, 85ш. ихытцуеит. Сиҿцәажәеит 2012 шықәсазы.

61. С. А. – Сангәлиаҧха-Цьопуаҧха Алла Ҭемраз-ипха, 76ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 2012 шықәсазы.

62. С. А. – Сангәлиа Анатоли Ҭемраз-ипа, 65ш. ихытцуеит. Иан Воуҧхауп, Ҭхьынатәуп. Сиҿцәажәеит 2012 шықәсазы.

63. М. Жь. – Маланʒиаҧха Жьажьа Гәыцьыл-ипха, 85ш лхытцуеит, цьынцьла Арасаʒыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 2012 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

64. И. С. – Инаҧшь Симон Кәынта-ипа, 83ш. ихытцуеит. Иан Аргәынҧхауп, Тҟәарчал ақалақьтәуп. Сиҿцәажәеит 2012 шықәсазы.

65. Ць. Л. – Цьапуаҧха-Цәыцьба Ламара Рониа-ипха 62ш. лхытцуеит, цьынцьла Ҷлоутәуп. Слыҷцәажәеит 2012 шықәсазы

66. Цә. И. – Цәыцьба Иура Сеуарна-ипа, 65ш. ихытцуеит. Аграном – бухгалтер изанаат имоуп. Сиҿцәажәеит 2012 шықәсазы.

Аҳыбжьа ақыҭа инхо ажәаҳәаҩцәа рсиа.

1. А. Б. – Абыхәпҳа-Алмаспҳа Бабушьа Авед-иԥҳа, 80ш. лхыҭуеит Цьынцьла Кындыҕтәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы, лдунеи лыпсаххьеит.

2. А. Р. – Ахсалба Руслан Шьалодиа-иԥа, 34ш. ихыҭуеит. Аԥсуа-ақыртуа еибашьра ашьҭахь дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит1999 шықәсазы.

3. А. Шь. – Ахсалба Шьалодиа Ҭеиуаз-иԥа, 75ш. ихыҭуеит. Аԥсуа-ақыртуа еибашьра ашьҭахь дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит1999 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

4. А. А. – Ахсалба Авҭандил Адгәыр-иԥа, 50ш. ихыҭуеит. Аԥсуа-ақыртуа еибашьра ашьҭахь дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

5. А. В. – Ахсалпҳа-Иашвили Вера Адгәыр-иԥҳа, 51ш. лхыҭуеит. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

6. А. Л. – Ахсалпба-Ҭаниаԥҳа Ламара Кәагәса-иԥҳа, 65ш. лхыҭуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

7. А. И. – Аԥшыцба-Кациаԥҳа Ира Гәыцьыл-иԥҳа, 75ш. лхыҭуеит. Цьынцьла Аҳыбжьатәуп. Слыҷцәажәеит 2001 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

8. А. Н. – Ашәпҳа Ниура Шьаҳан-иԥҳа, 68ш. лхыҭуеит. Аԥсшәа адагьы, агыршәа, ашәамахь бызшәақәа лдыруеит. Цьынцьла Цьгьардатәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

9. Д. Б. – Делба Бесик Володиа-иԥа, 34ш. ихыҭуеит, Аиндустриалтә техникум далгахьеит. Аҳыбжьа администрациа хадас аус иухьан. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

10. Гә. А. – Гәымба Адгәыр Котик-иԥа, 24ш. ихыҭуеит, иан Арышпҳауп, Тҟәарчалтәуп. Иабдуцәа Ешыратәқәоуп. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

11. И. Д. – Иашвили Дима Анатоли-иԥа, 15ш. ихыҭуеит. Иан Ахсалпҳауп, Арасаҙыхьтәуп. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

12. И. А. – Иашвили Анатоли Зураб-иԥа, 53ш. ихыҭуеит, дқьырсианоуп. Сиҷцәажәеит 2001 шықәсазы.

13. С. И. – Сабекьиа Иура Арсана-ипа, 48ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

14. С. В. – Сабекьиа-Акапҳа Валиа Уазбашь-ипҳа, 75ш. лхытцуеит. Цьынцьла Ҷлоутәуп. Слыҽцәажәеит 2000 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

15. Х. С. – Харчлаа Сардиан Ҳанашә-ипа, 78ш. ихытцуеит. Аибашьра ашьҭахь дааит Атышадунтәи. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

16. Х. Р. – Харчлаа Резо Сардиан-ипа, 49ш. ихытцуеит. Аибашьра ашьҭахь дааит Атышадунтәи. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

17. Х. В. – Харчлаа-Ацьынцьалпҳа Вера Уанча-ипҳа, 77ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

18. Ҷ. М. – Ҷанба Миро Антон-ипа, 76ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2001 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

19. Ҷ. Н. – Ҷанба-Ҳашпҳа Нора Ламшьатцә-ипҳа, 68ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҽцәажәеит 2001 шықәсазы.

20. Ш. Қь. – Шларба Қьырбеи 78ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2002 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

21. Шь. Р. – Шьакаиа Ремзи Апаллон-ипа, 15ш. ихытцуеит. Аибашьра ашьҭахь дааит Атышадунтәи. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

22. Шь. И. – Шьакаиа-Кәартаапҳа Ира Иликәа-ипҳа, 68ш. лхытцуеит. Цьынцьла д-Пақәашьтәуп. Слыҽцәажәеит 2001 шықәсазы.

23. Ць. Р. – Цьыкырба Рудик Леуарсан-ипа, 59ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

Ҭхьына ақыҭа инхо ажәаҳәацәа рсиа

1. Б. В. – Бераиа Вова Ламшьатцә-ипа, 60ш. ихытцуеит дқьырсианып. Иан Қацьиапҳауп, Арасаҙыхьтәуп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

2. Қә. У. – Қәҭарба Уанка Кәасҭа-иҧа, 74ш. ихыҵуеит дҧсылмануп. Иан Адлеиҧҳауп, Уатаҧтәуп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

3. Қә. Н. – Қәҭарба-Аʒынҧҳа Нуца Ирод-иҧҳа, 66ш. лхыҵуеит дҧсылмануп. Ҷьынҷьла Ҷьгьардатәуп. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

4. Л. И. – Ларҭқәамиа Иликәа Зосма-иҧа, 77ш. ихыҵуеит, дқьырсиануп. Иан Тыѡҧҳауп, д-Ҧақәашьтәуп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

5. Ш. Л. – Шамба -Кәарҷиаҧҳа Лиуба Грышьа-иҧҳа, 71ш. лхыҵуеит дҧсылмануп. Ҷьынҷьла Ҷлоутәуп. Слыҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

Гәыҧ ақыҭа инхо ажәаҳәѡцәа рсиа

1. Г. Д. – Габниа Дала (Борис) Пышә-иҧа, 76ш. ихыҵуеит. Сиҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

2. Гә. Ж. – Гәарамиа Жора Ҭарсхан-иҧа, 82ш. ихыҵуеит. Иан Кьышьмариаҧҳауп, Рекатәуп. Сиҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

3. Гә. И. – Гәарамиаҧҳа-Габниа Ирина Грышьа-иҧҳа, 76ш. лхыҵуеит. Слыҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

4. Д. А. – Дарсалиаҧҳа-Қаҷьаиа Асида, 68ш. лхыҵуеит Слыҽцәажәеит 2010 шықәсазы.

5. К. Б. – Какәбаа Баграт Кәыта-иҧа, 77ш. ихыҵуеит. Сиҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

6. К. С. – Кархалаа Сократ Сеидыҟ-иҧа, 85ш. ихыҵуеит. Сиҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

7. Ч. Д. – Чхамалиаҧҳа-Каҷабаа Дусиа Грышьа-иҧҳа, 86ш. лхыҵуеит. Слыҽцәажәеит 2012 шықәсазы.

Кәтол ақыҭа инхо ажәаҳәаѡцәа рсиа

1. А. А. – Арҷелиа Артиом Миха-иҧа, 73ш. ихыҵуеит. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

2. З. В. – Зиʒигәри Владик Платон-иҧа, 49ш. ихыҵуеит, дқьырсиануп. Иан Сабекьиаҧҳауп, Аʒѡыбжьатәуп. Сиҽцәажәеит 2003 шықәсазы.

3. З. Т. – Зиҙигәри-Сабекьиапҳа Таниа Хәмаскьа-ипҳа, 78ш. лхытцуеит, дқьырсианоуп. Цьынцьла Аҙоыбжьатәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы. Лдунеи лыпсаххьеит.

4. Ҟ. Ц. – Ҟалҷьы Цыба Иуака-ипа, 70ш. ихытцуеит, дқьырсианоуп. Сиҷцәажәеит 1995 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

5. Б. З. – Бебиапҳа-Касланҙиа Заира Бакәра-ипҳа, 75ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

6. К. Н. – Касланҙиа Нур Шьардын-ипҳа, 80ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

7. К. А. – Касланҙиа Алиоша Павел-ипҳа, 74ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

8. Кә. В. – Кәтниапҳа-Санҙаа Венера Зыкәыр-ипҳа, 70ш. лхытцуеит. Цьынцьла Аҭаратәуп. Слыҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

9. К. Ц. – Какалиа Циба Мока-ипа, 79ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

10. К. Ж. – Какалиа Жора Ҭедо-ипа, 75ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

11. М. А. – Маниа Алықьса Самсон-ипа, 85ш. ихытцуеит. Аҧьынцьтәылатәи аибашьра дуззаа даветеранып. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

12. М. Кә. – Мқаиия Кәаҷаҷа Ирод-ипа, 77ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

13. С. Б. – Санҙаа Борис Исдора-ипа, 74ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2010 шықәсазы.

Уатаҧ ақыҭа инхо ажәаҳәаҩцәа рсиа

1. А. Ць. – Адлеиба Цьуцьла Мурат-ипа, 87ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

2. Қә. Ц. – Қәҭалиа-Ҳаҧьымпҳа Цицина Гәыгә-ипҳа, 64ш. лхытцуеит, дпсылмануп. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 2005 шықәсазы.

3. Ць. В. – Цьопуа Владик Уартан-ипа, 53ш. ихытцуеит, дқьырсианup. Иан Амчыпҳауп, Арасазқыхьтәуп. Сиҽцәажәеит 2005 шықәсазы.

4. Ць. Шь. – Цьопуа Шьульиа Уартан-ипа, 57ш. лхытцуеит, дпсылмануп. . Слыҷцәажәеит 2005 шықәсазы.

Мықә – Асовнхара аҳаблаҷы инхо ажәаҳәаѡцәа рсиа

1. А. Ж. – Ахсалба Жора Ҭеиуаз-ипа, 65ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

2. А. С. – Ахсалба –Инапшьпҳа Света … 52ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 2005 шықәсазы.

3. А. А. – Ахсалба Ардон Ҭеиуаз-ипа, 62ш. ихытцуеит, дпсылмануп. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы. Идунеи ипсаххьеит.

4. Кә. Н. – Кәартаа-Гопиапҳа Наира, 44ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

5. Х. Б. – Хасиа Батал … 71ш. ихытцуеит Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

6. Цә. Гь. – Цәыцьба Гьаргь …. 74ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

7. Ш. Ф. – Шьониапҳа Франиа … 56ш. лхытцуеит. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы.

Мықә ақыҭа инхо ажәаҳәаѡ исиа

1. Ч. С. – Чежьиа Сустан Нарықь-ипа, 67ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 1988 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

Аҭара ақыҭа инхо ажәаҳәаѡ исиа

1. С. Б. – Сармедиа Борис Енвер-ипа, 54ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы, идунеи ипсаххьеит.

Кындыҷ ақыҭа инхо ажәаҳәаѡ исиа

1. Гә. Ж. – Гәагьиа Жора … 51ш. ихытцуеит. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

Тҟәарчал араион

Аҳхыда аҳаблаҽы инхо ажәаҳәаҩцәа рсиа

1. А. Д. – Аршба Данел ... ... 74ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 2000 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

2. Х. Н. – Харчлаа-Ахсалҧха Надиа Пач-иҧха, 60ш. лхытцуеит. Слыҽцәажәеит 2000 шықәсазы. Цьынцьла Арасаҳыхьтәуп.

3. Ць. Ш. – Цьаҕмазиа Шакро Цьарма-иҧа, 64ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит жәабран 9, 2000 шықәсазы.

4. А. Л. – Аршба-Адлеиҧха Лили Тарас-иҧха, 75ш. лхыытцуеит. 5 класск дрылгахьеит, цьынцьла Уатаҧтәуп. Слыҽцәажәеит 2008 шықәсазы.

5. А. М. – Аршба Мегона Естат-иҧа, 83ш. ихытцуеит. 7 класск дрылгеит, хәы-мзтәи арахә рҳақьымратә тцараиурҭа далгеит. Аҧс., аур., ақ., аг. бызшәақәа идыруеит. Сиҽцәажәеит 2008 шықәсазы. Идунеи иҧсаххьеит.

6. А. Г. – Аршба Георги Меро-иҧа, 77ш. ихытцуеит. Иан – Гәарамиаҧхауп, Ҕьацьыртәуп. Аргыларатә тцараиурҭа далгахьеит. Сиҽцәажәеит 2008 шықәсазы.

7. Х. Жь. – Харчлаа Жьоржь Хацьыгә-иҧа, 72ш. ихытцуеит. 2 класскск дрылгеит. Иан Бахҭанҙиаҧхауп, Атышадутәуп. Сиҽцәажәеит 2008 шықәсазы.

Атышаду аҳаблаҽы инхо ажәаҳәаҩцәа рсиа

1. А. Ҧ. – Анаҟәаҧиаҧха Ҧуҧул Тыгә-иҧха, 79ш. лхытцуеит. Лан Зиҙариаҧхауп, Ешыратәуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы. Лдунеи лыҧсаххьеит.

2. А. Р. – Аргәын-Шьакаиаҧха Раиа Кәытыр-иҧха, 56ш. лхытцуеит. Цьынцьла Атышадутәуп. Лан Шьалашьаапхауп, Ҷлоутәуп. Слыҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

3. А. Ҧ. – Цьынцьал Ҧоча Астана-иҧа, 58ш. ихытцуеит. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы.

4. Шь. С. – Шьакаиа Сарпион Ҭанас-иҧа, 79ш. ихытцуеит. Иануду Бганҧхауп, Арасаҳыхьтәуп. Иабдуцәа Гуриатәқәоуп. Сиҽцәажәеит 1999 шықәсазы, идунеи иҧсаххьеит.

5. Шь. Л. – Шьакаиа-Цьопуаԥха Лена Кым-иԥха, 74ш. лхытцуеит. Цьынцьла Уатаԥтәуп. Слыҷцәажәеит 1999 шықәсазы. Иахьа дынхоит Аҳәыбжьа ақытан.

Гәылрԥшь араион
Уарча ақыта инхо ажәаҳәаҩцәа рсиа

1. А. З. – Агырба-Ҳаԥьымԥха Зоиа Ҷыкә-иԥха, 36ш. лхытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә, цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

2. А. С. – Аргәын-Ломиаԥха Света … 36ш. лхытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә, цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

3. А. М. – Армазан Мыстафа Мамед-иԥа, 78ш. ихытцуеит. Дааит Цьгьардантә, . Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

4. А. Ж. – Ахсалба Жора Пач-иԥа, 64ш. ихытцуеит. Дааит Гәыԥынтә, цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Сиҷцәажәеит 1997 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

5. А. Р. – Аҩзба Руслан Никәала-иԥа, 26ш. ихытцуеит. Дааит Ешырантә. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

6. А. Н. – Аԥьба Рушьа Лагәыстан-иԥа, 60ш. ихытцуеит. Дааит Аҷандарантә. Сиҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

7. Б. Н. – Багатәелиа-Ҭориаԥха Нуну Сократ-иԥха, 38ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә, цьынцьла Тҟәарчалтәуп. Слыҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

8. Б. А. – Багатәелиа Анзор Илларион-иԥа 16ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Сиҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

9. Б. Гә. – Багатәелиаԥха Гәыли Маԥьгәыр-иԥха, 43ш. лхытцуеит. Дааит Гәыԥнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

10.Б. А. – Багателиа Ардашь Маԥьгәыр-иԥа, 50ш. ихытцуеит. Дааит Гәыԥнтә. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

11.Б. Н. – Багателиа Нодар Рата-иԥа, 44ш. ихытцуеит. Дааит Гәыԥнтә. Сиҷцәажәеит 1998 шықәсазы.

12.Г. Р. – Габниа Рудик Валери-иԥа, 30ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Сиҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

13.Д. З. – Дарсалиаԥҳа Зина Шьыԛәыр-иԥҳа, 61ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Слыҷцәажәеит 1997 шыԛәсазы.

14.З. Е. – Зыхәба-Адлеиԥҳа Емма Миха-иԥҳа, 32ш. лхытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

15.Л. Л. – Ломиаԥҳа Лили Баԥьга-иԥҳа, 46ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

16.Л. М. – Ломиаԥҳа Манана Алиоша-иԥҳа, 31ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

17.Л. Ф. – Ломиа-Дарсалиаԥҳа Фросиа Шьыԛәыр-иԥҳа, 57ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

18.Л. Р. – Лордкипанизе-Гамгиаԥҳа Римма Кәана-иԥҳа, 67ш. лхытцуеит. Дааит Ҭхьынантә. Аԥсшәеи агыршәеи лдыруеит. Слыҷцәажәеит 1997 шыԛәсазы.

19.Т. А. – Торчуаԥҳа Алина Ардон-иԥҳа, 27ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

20.Ҭ. С. – Ҭорҭиа Сократ Баԥьгәа-иԥа, 65ш. ихытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә. Сиҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

21.Ҭ. В. – Ҭҳаитцыкә Витиа Нур-иԥа, 46ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Сиҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

22.Ҭ. Е. – Ҭҳаитцыкә Едик Шьыԛәыр-иԥа, 16ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьнтә. Сиҷцәажәеит 1997 шыԛәсазы.

23.Ҳ. Л. – Ҳаԥьымба-Гәниаԥҳа Лиусиа Илиа-иԥҳа, 38ш. лхытцуеит. Дааит Маркәылантә, ԥьынԥьла Маркәылатәуп. Слыҷцәажәеит 1997 шыԛәсазы.

24.Ҳ. Р. – Ҳаԥьымба Рамин Шьарбеи-иԥа, 30ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

25.Ҳ. М. – Ҳаԥьымба Мимоза Ҳауд-иԥҳа, 60ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьынтә. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

26.Ҳ. Р. – Ҳаԥьымба-Какәбааԥҳа Римма Кыжьа-иԥҳа, 83ш. лхытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә. Ԥьынԥьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

27.Ц. Р. – Цалкьиа Роберт Ладикәа-иԥа, 32ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

28.Ч. Р. – Чқәан Реваз Кьата-иԥа, 40ш. ихытцуеит. Дааит Тҟәарчалнтә. Сиҷцәажәеит 1998 шыԛәсазы.

29.Ч. Р. – Чқәан-Багатәелиаԥха Роница Сиҭ-иԥха, 64ш. лхытцуеит. Дааит Арасаҙыхьынтә. Цьынцьла Арасаҙыхьтәуп. Слыҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

30.Шь. Р. – Шьакаиа Рустем Рушьни-иԥа, 17ш. ихытцуеит. Дааит Арасаҙыхьынтә. Сиҷцәажәеит 1997 шықәсазы.

Ладатәи Пшьаԥ аҳаблаҷы инхо ажәаҳәаѽцәа рсиа

1. А. В. – Адлеиба Витали Капта-иԥа, 44ш. ихытцуеит, дԥсылмануп. Иан Қәычбериаԥҳауп, Рекатәуп. Дааит Уатаԥынтә. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

2. А. К. – Адлеиба Капта Самсон-иԥа, 74ш. ихытцуеит, дԥсылмануп. Дааит Уатаԥынтә. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы. Идунеи иԥсаххьеит.

3. А. П. – Акаба Панцьа Гәыгәа-иԥа, 73ш. ихытцуеит, дԥсылмануп. Иан Адлеиԥҳауп, Уатаԥтәуп. Ԥсышәала аѽреи аԥхьареи издырҙом. Дааит Ҷлоунтә. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

4. А. С. – Аланиа Славик Гәыл-иԥа, 54ш. ихытцуеит. Дааит Пақәашьынтә. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

5. А. Б. – Амҷба Борис Чач-иԥа, 61ш. ихытцуеит, дқьырсианоп, 10ш. ихытцаанҙа Цьгьарда дынхон. Дааит Тҟәарчалнтә. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

6. В. К. – Воуба Кыԥса Берам-иԥа, 73ш. ихытцуеит, дԥсылмануп. Иан Ҕәарзалиаԥҳауп, Ҭхьынатәуп. Дааит Уатаԥнтә. Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

7. Г. А. – Голава Алик Адгәыр-иԥа, 40ш. ихытцуеит. Дааит Пақәашьынтә. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

8. Кә. Н. – Кәытцниа Нодар Царатәел-иԥа, 50ш. ихытцуеит. Дааит Пақәашьынтә. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

9. П. Г. – Пачқориа Гена Быхә-иԥа, 39ш. ихытцуеит, дқьырсианоп. Иан Кәтцниаԥҳауп, Патархәытцатәуп. Аԥсшәа, агыршәа, аурысшәа, ақыртуа бызшәақәа идыруеит. Дааит Тҟәарчалнтә (Аҟармара). Сиҷцәажәеит 2004 шықәсазы.

10.Ԥ. В. – Пачлиа Валентин Уанка-иԥа, 50ш. ихытцуеит. Дааит Пақәашьынтә. Сиҷцәажәеит 2003 шықәсазы.

11.Ҧ. К. – Пачлиа Калистрат Џьарма-ипа, 57ш. ихытцуеит, дқьырсианып. Дааит Пақәашьынтә. Иан Асланҙиаҧхәып, Патрахәытцатәуп. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы.

12.Х. Хь. – Ханагәуа Хьудар Иасон-ипа, 50ш. ихытцуеит, дфилологуп, дқьырсианып. Дааит Рекантә. Иан Кәакәасқьырпҳәып, Патрахәытцатәуп. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы.

13.Ҳ. В. – Ҳашба Валери Никәала-ипа, 53ш. ихытцуеит. Дааит Пақәашьынтә. Сиҽцәажәеит 2003 шықәсазы.

14.Хә. М. – Хәаҭланҙиа Мирон Иликәа-ипа, 69ш. ихытцуеит, дқьырсианып. Апсшәа, агыршәа, аурысшәа, ақыртуа бызшәақәа идыруеит. Иан Лакашьиапҳәып, Мықәтәуп. Дынхоит Пшьапҧ-агәы аҳаблаҽы. Сиҽцәажәеит 2004 шықәсазы.

15.Хә. Ц. – Хәаҭланҙиа-Пшьелиапҳа Циала Ақсент-ипҳа, 64ш. лхытцуеит, дқьырсианып. Апсшәа, агыршәа, аурысшәа, бызшәақәа лдыруеит. Аерман бызшәа хәыҷык лдыруеит. Кындыҕынтә Пшьапҧ-агәы аҳаблахь дааит. Диит Пшьапҧ-агәы. Слыҽцәажәеит 2004 шықәсазы.

Арецензиа

А. А. Ахсалба иусумҭа ҽыц «Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа (алингвогеографиаҬ аспект» ҳәа захьӡу иазкыуп.

Ари аусумҭа шьақәгылоуп х-хык рыла, алкаақәа амоуп, ажәаҳәацәа рсиа ацуп, ихы иаирхәаз алитература арбоуп. Насгьы асахьақәа ҩба напыла иҭыхыу агәылоуп. Зынӡа аусумҭа 171 даҟьа ыҟоуп.

Актәи ахы абжьыуатәи адиалект аҭтаара аҭоурых иазкуп. Ара автор дахцәажәоит абжьыуатәи адиалект тарадыррала аҭтаара иазкыу иҧыдоу антамҭақәа а-ХХ ашәышықәса алагамҭазы иҭытцхьаз. Дырзаатгылоит еицырдыруа атарауаа Г. Розен, И. Ҷараиа, Н. Услар, Н. Марр, А. Генко русумҭақәа. Убасгьы ақыртуа тарауаа С. Ҷьанашьиа, Қь. Ломтатиҙе, М. Циколиа апсуа диалектқәа ирызкыз рҩымтақәа рҿы иазгәеиҭоит урҭ иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭтааразы ишцхыраагҙатәқәоу.

А. Ахсалба иусумҭаҿы иазгәеиҭоит 1930 шықәса инадыркны 1970-тәи аш-қәа рҟынӡа апсуа тарауаа: А. Аҳашба, В. Кәыкәба, А. Аншба, С. Зыхәба, Ш. Салаҟаиа, А. Аршба, нас аурыс тарауаҩ А. Генко итрыжьыз абжьыуатәи афольклортә нтамҭақәа 432 шыҟоу, урҭ адиалектә ҷыдарақәа шырныҧшуа, азхьаҧшра шырҭаху иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭтаараҿы. Насгьы ирызхьаҧштәуп ҳәа иҧхьаӡоит агазет «Апсны» 1919-1921 шш. рзы ианылахьоу аҩымтақәагьы.

А. Ахсалба дахцәажәоит М. Циколиа имонографиала иҭитааз абжьыуатәи адиалектк 47 текст шацу, урҭгьы иахьатәи абжьыуатәи адиалект аҭтааразы ишыцхыраагҙахоу, хра рыланы ишыҟоу апрото-иереи-арлашаҩы Маан Дыр-

мит аҧсышәала ииҩыз астатиақәа адиалектә ҷыдарақәа шырныҧшуа (иара дсамырзаҟантәын:.

Абжьыуатәи адиалект даналацәажәо еилфаҷа иаҳирбоит афонетикатәи, аморфологиатәи, алексикатәи ҷыдарақәа шрымоу ацәажәашьа маҷқәагьы (подговоры).

Абжьыуатәи аҭакырадгьыл аҟны аҭарауаа ианырҭахьоу афольклортә материалқәа дрыхцәажәо, играждантә позициа аарҧшуа, ҧсыуа патриотк иаҳасаб ала, аҧсуаа рҵьынҵьтәыла иалахәыз еибашьҩык иаҳасаб ала, игәы иныҭаххны иҩуеитҚ «зегьы ҳзы еилкааупҚ 1930-1940 шш. раан, аҧсуа бырг иажәа акы ҧхылнадо ишыҟаз гәазҭахьаз ақырҭқәа, абри аамҭазы ҳбызшәа аҭоурых атәы зҳәоз атомқәа рацәаны анышә ишарҭаз (ад. 8)». Актәи ахаҿы автор дырзааҭгылоит даҿа ҩы-зҭаарак:

1). Абжьыуаа ретно-демографиатә ҭагылазаашьа,

2). Арасаʒыхьаа рыҳәсаагарҭақәеи рхаҭацарҭақәеи ирызкны.

Арҭ азҭаарақәа ихшыҩ рзышьҭны, аҧсуа ҭҭаараҿ иҭыҭхьоу аҭарауаа русумҭақәа ихы иаирхәоит Маан О. В. иҩымҭа, Очамчыра араион иазку аҭоурыхтә-етнографиатә очеркқәа (2006ш.), иара Ахсалба А. ихаҭа дзыҿцәажәаз ажәабжьҳәаҩцәа ирҳәамҭаны ианиҭаз аҧсуа жәлақәа имаҷымкәа рҭоурых (рнысмҩа О. Беигәаа иҳәашьала-И. А.), убас аҧсуа ҭарауаҩ, З. Анчабаʒе иҩымҭақәа рҿы иҧылоу аҧсуа жәлақәа рҭоурых.

Ахсалба А. убасгьы иҭиҭаауеит иҩымҭаҿы, иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҷыдарақәа аилыҕраарахь икылызгоу. Ахсалба иазгәеиҭоит-анхарҭақәа рыҧсахра иахҟьаны, ацәажәашьақәа реилаʒҩара (языковое смешение) шымҩаҧысуа атәы. Ари алетератураҿы дахцәажәахьан аурыс ҭарауаҩ В. М. Жирмунски. Автор ацәажәашьақәа реилаʒҩара аҭыҧеиҭаҭратә диалектологиа

иапроблеманы иԥхьаӡон. Абжьыуа атԥакырадгьыл аҩнутԥҟа атыпеитатԥратә диалектологиахь иатԥанакуеит ҳәа Ахсалба А. иԥхьаӡоит ақытақәеи аҳаблақәеи: Уарча, Пшьап, Зыгәта, Балан, Ахыуаа, Сақәабалиа аҳаблақәа, Цьыҟәмыр, насгьы ақ. Аҟәа Вавилов имҩаду.

Арасаӡыхьаа рыҳәсаагарԥақәеи рхатԥацарԥақәеи ирызку азтԥаараҷы (ад. 16) автор ититԥаауеит абызшәатә ҷыдарақәа зыхҟьо. Даҽеа згәатакгьы аинтерес зтԥоу ҟаитцеит Ахсалба. Абиологиатә ҭтԥаарала ауааԥсыра рхатԥацаратә рыҳәсаагаратә хырхарԥақәа рыла абызшәа ишаныԥшуеиԥш, атеитыԥш ҷыдарақәа жәпакы ауаҩы шьҭрала ишиауа. А. Ахсалбагьы П. Кәытԥниа иҩымҭа «Апсуа антропологиа азтԥаарақәа» (2000 ад. 16) дыԥәныҟәаны иазгәеитеит абри еиԥш иҟоу афакт: «Арасаӡыхь-лбаа иынхо раасҭа Арасаӡыхь-ҩхала инхо ауааԥсыра иаҳа иԥшӡақәоуп» рзырхәоит ҳәа.

Аҩбатәи ахаҷы Ахсалба ититԥаауеит алингвогеографиа аметодқәа рыҩнутԥҟа ақыҭа абызшәа аҷыдарақәа иааннакыло атып.

Ари азтԥаарагьы ақ. Арасаӡыхь аҷырԥшала атак ҟаитцоит автор.

Алингвогеографиа аметодқәа дрыхцәажәо дазаатгылоит атерминқәа, абызшәа тԥакырадгьылла аттԥаара иамоу аметодқәа (анкетатә, астатистикатә, абызшәатә хсаалашьақәыргыларатә методқәа, убасгьы ашьклаԥшратә метод).

Аинтерес атцоуп автор иҩымҭаҷы ақьышәтә-хаԥыцтә аспират **«ф»** дахьахцәажәоу (ад. 23-26). Убасгьы иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа афонетикатә ҷыдарақәа (ад. 24) ааргшуа, ҳазлацәажәаз аспират адагьы ацклаԥшра, аттԥаара рызкуп, авелиартә цыбжьыҟа **х** (ад. 27), ишәышәуа-ишышуа ацыбжьыҟа **с** (ад27-28), идагәоу, имариоу ахәлымшәатә

цыбжьыҟа хә (ад27-28), ишәышәуа-ишышуа уб. итц. афонетикатә процессқәа ацыбжьыҟа з́←с (ад. 28) рызкыуп ад-қәа 33-52.

Убасгьы иаарԥшуп абжьыуаа ражәаҳәа аҭцаараҽы алингвогеографиа аметодқәа рхархәара иалтцшәаны хыхь ҳазлацәажәахьоу афонетикатә ҷыдарақәа реиԥш аморфологиа аҷыдарақәагьы иахьатәи абжьыуаа ражәаҳәа ажәар ҷыдеи, зхархәара ԥкыуи, иԥкыми ажәар ҷыдақәа (ад-қәа 52-118).

Аусумҭаҽы иарбоуп 414 ѡык ажәаҳәаѡцәа рсиа қыҭацыԥхьаҙа, ҳабла-ҳаблала (ад. 123-149). Убасгьы иарбоуп Алитература (ад. 150-151).

Автор дырхысит 18 қыҭеи ҳаблеи, Тҟәарчали Гәылрыԥшьи араионқәа.

Агхақәа ҳәа иаарԥшу маҷҙоуп, убарҭ адаҟьақәа рҽы иарбоуп.

Исыԥхьаҙоит, сзыхцәажәаз аусумҭа ҽыц лагалоуп аԥсуа диалектологиаҽы, акьыԥхь иазырхиоуп ибзианы ҳәа. Аѡымҭаҽы дзыхцәажәоу азҭаарақәа еилфаҷа зегьы иынҭырҳәыцааны иҭцауп, алингвистика иацәыхаро аԥхьаѡгьы аилкаара изымариахоит ҳәа сгәы иаанагоит.

24.0218.

Анқәаб И. Б., адиалектологиатә лабораториа аиҳабы, афилолог, н. ркандидат.

Алитература

Анчабаҙе З. В. Очерк этнической истории абхазского народа. Аҟәа –1976.

Ахсалба А. А. Афонетиактә ҳәаацәаҳәақәа (изоглоссы) абжьуатәи адиалект аҟны. Ажәахәқәа ртезисқәа. XLIY. Аҟәа – 2000. Аихшьаларатә сессиа.

Ахсалба А. А. Абжьуатәи адиалект ажәар азы алеқсикатә материалқәак. Ажәахәқәа ртезисқәа. XLIY. Аҟәа – 2004. Аихшьаларатә сессиа.

Ахсалба А. А. Арасаҙыхь инхо аԥсуаа ражәаҳәа аҧыдарақәак. (алингвогеографиа аспеқт ала). Аж. «Алашара» №2, Аҟәа – 2004.

Ахсалба А. А. Ҷлоу инхо аԥсуаа ражәаҳәа аҧыдарақәак. (алингвогеографиа аспеқт ала). Аж. «Алашара» №5, Аҟәа – 2006.

Ахсалба А. А. Абжьуатәи адиалект ажәар ҧыда Алингвогеографиала аҭтцаара иазкны // Аԥсуаҭтцаара. 2 аҭыжьымҭа. Абызшәа. Афольклор. Алитература. Аҟәа – 2006.

Ахсалба А. А. Арасаҙыхьаа ражәаҳәа. Аҟәа – 2006.

Ахсалба А. А. Ҳбызшәа абеиара. Аж. «Алашара» №2, Аҟәа – 2016.

Бҕажәба Хә. С. Бзыбский диалект абхазского языка. Аҟәа-2006.

Бҕажәба Хә. С. Дмитрии Маргания (Маан) Протоиереи – Просветитель. Астатиақәа. Арапортқәа. (ԥсышә., урысшә.). Аҟәа -1999.

Бородина М. А. Проблемы лингвогеографической географии. М. – Л. 1966

Генко А. Н. Фонетические взаимоотношения абхазского абазинского языков. Труды XXYIII. Абхазского института языка, литературы и истории. Қарҭ –1967.

Генко А. Н. Абхазско-русский словарь. (акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи ажәар ашьақәыргылашьеи иԥит Т. Х. Ҳалбад). Аҟәа –1998.

Жирмунский В. М. Проблемы переселенческой диалектологии // Общее и германское языкознание. Ленинград –1976.

Кармакова О. Е. Лексическая карта: Методика для составления и интерпритация. // Русские диалекты. Лингвогеографические исследования. Москва –1987.

Касланҙиа В. А. Аԥсуа-аурыс жәар. 2 томкны. Аҟәа – 2005.

Кьылԥҳа Е. Қь. Изеиԥшроузеи самырзаҟантәи ацәажәашьа. Ажәахәқәа ртезисқәа. XLIY. Аихшьаларатә сессиа. Аҟәа – 2004.

Кьылԥҳа Е. Қь. Батымтәи аԥсуаа рцәажәашьа ачыдарақәа. Қарҭ –1983 (урысшәала).

Куправа А. Е. Из истории абхазской антропонимий. Шәача – 2003.

Қапба Р. Хә. Арасаҙыхь . Агаз. «Аԥсны» жьҭаарамза 30, 2008.

Ломҭатиҙе Қь. В. Ашхарский диалект и ее место среди абхазо-абазинских диалектов. Қарҭ –1954, (қырҭшә., арезиуме – урысшә.).

Ломҭатиҙе Қь. В. Аԥсуа бызшәеи абаза бызшәеи рҭоурых – еиҿырԥшратә анализ. // Аԥсуа бызшәа азҵаарақәа I Аҟәа –1988.

Марр Н. И. Аԥсуаа рбызшәеи рҭоурыхи ирызкны. М. – Л. –1938, (урысшә).

Маан О. В. Историко-этнологические очерки. Аҟәа – 2006.

Сагария Б. Е. Абхазия, документы свидетельствуют 1937-1953гг. Аҟәа –1992.

Ҳамыҭ С. Ишьақәыргылатәу аҵабырг. Агаз. «Ауыблаа» ноиабр 30, 1990.

Циколиа М. М. Аԥсуа бызшәа абжьуатәи адиалекҭ. Қарҭ –1969, (қырҭшә., арезиуме – урысшә.).

Циколиа М. М. Абхазская речь Гальского района (қыртшә, арезиуме-урыс.) Основные особенности // Труды XXX Абхазского института языка, литературы и истории. Қарҭ –1959.

Џьанашьиа С. Н. Труды IY. Қарҭ –1968, (қыртшә.)

Авторцәа ргәыԥ. «Исследования по славянской диалектологии», аҭыжьымҭа №7, Москва – 2001.

Авторцәа ргәыԥ. Материалы по абхазской переселенческой диалектологии (к проблеме этносоциологических исследований абхазского языка). Ажәахәқәа ртезисқәа. XLIY. Аихшьаларатә сессиа. Аҟәа – 2005.

Авторцәа ргәыԥ. Алингвогеографиатә методқәа рхархәашьа аԥсуа диалеҟтологиаҿы. (анкетатә метод ахархәашьазы). Ажәахәқәа ртезисқәа. 50. Аихшьаларатә сессиа. Аҟәа – 2006.

Авторцәа ргәыԥ. Аԥсны аԥсабараҵара иазку ажәартә материалқәа. Аҟәа –1999.

Кәыҵниа П. Кь. Аԥсуаа рантропологиа азҵаарақәа. Аҟәа – 2000.

Аԥсны Аҭцаарадыррақәа Ракадемиа
Д. И. Гәлиа ихьз зху Аԥсуаҭцааратә институт

Артиом Адгәыр-ипа Ахсалба

Иахьатәи абжьыуатәи адиалект абызшәатә ҭагылазаашьа (алингвогеографиа аспект ала)

Ақыҭа Арасазыхь ажәаҳәа иатәу аматериал ашьаҭала.

Артем Адгурович Ахсалба

Состояние современного абжуиского диалекта (лингвогеографическии аспект)

На материале речи с Арасадзихь.

Аредактор: В. А. Чрыгба

Акорректор: А. А. Ахсалба.

Ақьыԥхь иаздырхиеит, иеиқәлыршәеит: Д. Ахсалба., Допуа. А. З.

Формат 60х90 $^{1}/_{16}$. Физ. печ. л. 11,5. Тираж 200